

63.3г (59)
А 50

ЎЧМАС ШАРАФ

*ШАРОФ РАШИДОВ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ
ТАРИХ КЎЗГУСИДА*

ТЎЛҚИН АЛИМАРДОНОВ

ЎЧМАС ШАРАФ

ТОШКЕНТ-2017

УЎК 94(575.1)(092)

КБК 63.3г(5Ў)

А 50

Тўлқин Алимардонов. “Ўчмас Шараф” (Монография). / –Т.: “Доно нашриёти”, 2017. - 276 б.

Сиёсий фанлар доктори Тўлқин Алимардонов қаламига мансуб мазкур **“Ўчмас Шараф”** монографияси буюк давлат арбоби, улуғ адиб, ўзбек халкининг XX асрда етишиб чиққан мутафаккир фарзанди Шароф Рашидов таваллудининг 100 йиллигига бағишланади.

Монографияда муаллиф давлат, жамият ва халқ тарихи билан шахс ва унинг фаолияти тарихи ўртасидаги боғлиқликка доир турли илмий, назарий қарашлар моҳияти юзасидан фикр юритар экан, шахснинг миллат ва унинг тарихида тутган ўрнини Шароф Рашидов тимсолида очиб беради. Тадқиқотда Шароф Рашидовнинг тарихда қолдирган изи, ҳаёти ва фаолиятининг жуда кўп қирраларига асосан таҳлил қилинади, халқ ва шахс, давлат ва сиёсат тарихига оид кўплаб янги маълумотлар тақдим этилади. Уни ўқиш давомида китобхон миллатнинг ҳақиқий фидойи фарзанди томонидан қарамлик шароитида Ўзбекистонда қанчалар улуғвор ишлар қилинганини холис таҳлиллар ва далиллар воситасида англаб олади.

Монография ёш авлодни аждодлар қилган буюк ишлардан хабардор қилиш, шахснинг зиддиятли ва мураккаб фаолиятини тўғри англатиш, реал қахрамонликларини кўрсатиб бериш ва уларга чуқур ҳурмат руҳида тарбиялашда муносиб манбадир.

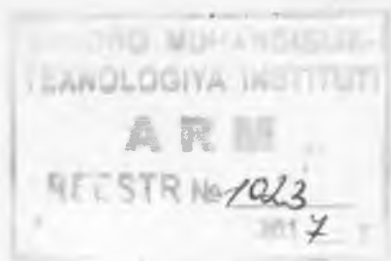
Масъул муҳаррир:

Такризчилар:

Ф.Равшанов - сиёсий фанлар доктори

Ў.Х.Мажидов - Давлат мукофоти лауреати,
Ўзбекистонда хизмат
кўрсатган бинокор.

Ш.Эргашев - тарих фанлари номзоди,
доцент

ISBN 978-9943-4959-7-5

© “Доно нашриёти” МЧЖ, 2017

МУНДАРИЖА

Муқаддима.....	4-9
1. Жамият ва шахс талқини.....	10-21
2. Қўриқ ерларни ўзлаштириш тарихидан.....	22-34
3. Элнинг ризқи тўкилган замин.....	35-64
4. Улуғ бунёдкорлик йўлида	65-94
5. Кадрлар салоҳияти – ривожланиш омили.....	95-123
6. Юксалишга қўйилган қадам.....	124-150
7. Ш.Рашидов-илм-маърифат ҳомийси.....	151-175
8. Совет қатағонининг коммунистча усули.....	176-207
9. Сўнгги тафсилот ёхуд сўнган умидлар.....	208-235
10. Раҳбар шахс сиймоси.....	236-254
11. Шахс ва халқнинг жавобгарлик масъулияти.....	255-264
Сўнг сўз.....	265-267
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	268-274

МУҚАДДИМА

Тўлқин Алимардонов қаламига мансуб ушбу илмий монография муаллиф томонидан кўп йиллар давомида олиб борилган изланишлар натижасидир. Аввало айтиш лозимки жамиятнинг шахс тарбиясидаги роли, шахснинг жамият ҳаётида тутган ўрни масалалари жуда қадим замонлардан буён турли мунозараларга сабаб бўлиб келади. Зеро, тарихда жамият тарбияси дунёга танитган буюк шахслар ёки аксинча жамиятни юксалтирган улуғ мутафаккирлар кўплаб учрайди. Оқибатда тарих (яъни ўтиб боровчи ҳаёт ва жараён) шахсларни яратадими ёки шахслар тарихними, деган савол табиий равишда пайдо бўлади.

Т.Алимардонов бир бирини тўлдирувчи мазкур икки масалага доир назарий қарашларни мутафаккир, буюк давлат раҳбари ва адиб Шароф Рашидов мисолида таҳлил қилади. Бир қарашда рисолада жамият, тарих ва шахс тушунчалари атрофида ҳам жамият, ҳам тарих, ҳам шахснинг бетақрор қирралари очиб берилади. Атиги унга тушунчанинг минг турли товланувчи хусусиятлари олимона синчковлик билан ойдинлаштирилади. Натижада муаллиф замон, макон, халқ, миллат, давлат, сиёсат, соҳалар, режалар, натижа ва оқибатлар, ҳислатлар, фазилатлар, ҳаракатлар, шарт-шароитлар ва бошқалар воситасида гоҳ жамиятнинг етакчилиги, гоҳида шахснинг раҳбарлигини исботлаб, жамият ва шахс муносабатларининг тарихий нуқтаи назардан доимий ўзгарувчанлигини кўрсатиб беради. Шуниси ҳам қизиқки, шахснинг жамиятда эгаллаган мавқеи унинг тарихий фаолияти билангина эмас келажак авлодлар тарихий хотирасининг сифати билан ҳам белгиланади. Т.Алимардонов бу масалаларнинг ҳаммасини Шароф Рашидов сиймоси мисолида муваффақиятли таҳлил қилади. Ҳақиқатда Шароф Рашидов ҳаёти ва фаолиятининг авлодлар тарихий хотирасидаги сифатини у амалга оширган фаолиятга нисбатан кўп инсонлар томонидан билдирилган ёки айтилган фикрлар тарозисида ўлчайди. Буни муаллиф шундай таъкидлаб ўтади: “Ш.Рашидов шахсига баҳо беришда тадқиқотнинг бош масаласи бўлган тоталитар жамиятнинг Ўзбекистонга татбиқ этган сиёсий бошқарувининг тажовузкор моҳияти, ҳўжалик юришнинг маъмурий-бўйруқбозлик услуби ва ундан келиб чиққан фожиялар кўлами, зиддиятли инсон ва давлат манфаатлари, бўйсундиришнинг хуфёна усуллари ва унинг сиёсий-иқтисодий ва мафкуравий воситалари, айти пайтда, халқнинг занжирбандлиги ҳолатида юксалиш ва истиқбол

мақсадларга интилиш, ташқи ва ички сиёсий тазйиқлар босимини юмшатиш ва бунда миллат етакчисининг жасорати, унинг имкони ёки вақти етмаган муаммолари билан уйғун қарашга ҳамда хулосалар чиқаришга ҳаракат қилдик”. Бу жамият ва шахс муносабатлари муаммосини ёритишда ажойиб услуб ва амалий натижа.

Рисола марказида Шароф Рашидов тимсоли туради. Тимсол доирасига қараб бир кичик рисолада бир неча юзлаб чизиклар тортилади ва буларнинг ҳар бири бир соҳа белгиси. Бу қуёш баркашининг минг-минглаб торларда нур таратишига ўхшаб кетади. Уларнинг ҳар бири устида қилинган талқинга оид фикрлар кишини тўлқинлантиради. Масалан, китобни ўқиш жараёнида кўрик ерларнинг ўзлаштирилиши тарихи билан боғлиқ воқеаларга эътибор қаратинг. Чор империяси Туркистондаги кўрик ерларни ўзлаштиришдан маҳаллий халқнинг фойдасини кўзламаганини амалга оширилган сиёсат мисолида яққол кўрасиз: Россия фабрикалари учун пахта хомашёси миқдорини ошириш, ўзлаштирилган ерларга бошқа халқларни кўчириб келиш воситасида ерли аҳоли бирдамлигини пароканда қилиш, қурама халқни яратиш орқали бошқарувга эгалик қилиш, ҳудудда империяга содиқ буржуазия қатламини шакллантириш, иқтисодиётни қарамликда тутиш, маҳаллий тараққиёт эмас, хоҳлаган вақти тўхтатиш ёки кўчириш мумкин бўлган тараққиётни қўллаб-қувватлаш, замонавий билим ва касбга эга маҳаллий кадрлар қўпайишига имкон бермаслик, охир-оқибатда Туркистонни чор империясининг ажралмас қисмига айлантириш ва бошқа шу каби қўплаб мақсадлар.

Т.Алимардонов кўрик ерларни ўзлаштиришнинг совет даври мақсадларини ҳам ана шундай тизимли, изчиллик билан очиқ беради. Чор империяси билан Совет Иттифоқи сиёсати ва мақсадлари орасида айтарли катта фарқ йўқ. Лекин иттифок империяча мақсадларни янада мукаммаллаштирганини кўриш мумкин. Жумладан, Т.Алимардонов ўтган аср бошларида ташкил топган Совет Иттифоқи таркибида бўлган Ўзбекистонда ижтимоий шарт-шароит, жараёнларнинг ўзгариши, мамлакатга иттифок марказий ҳукумати томонидан кўрсатилган тазйиқлар, иқтисодий танглик, айни вақтда кадрларга нисбатан салбий муносабатларнинг очик ва амалий намоён бўлиши, марказий ҳукумат хатти-ҳаракатларида миллатлараро бирдамлик ниқоби остида собиқ империя сиёсати янгича талқинда, шаклларда амалга оширилиши, иттифокнинг “айбини бўйнига қўйиш орқали” (Л.Левитин) мафкуравий таъсир кўрсатиш йўли билан халқлар қарамлигини янада оширишга бўлган интилиши, шу йўлда ишлаб чиқил-

ган стратегик режа ва амалий хатти-ҳаракатлар, Ўзбекистон ССРнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаёти, республика, унинг меҳнаткашлари пахтанинг ялпи ҳосили кетидан қувишнинг азоб-уқубатлари, мажбуриятларнинг кўр-кўрона ошириб борилиши, партия амал қилмайдиган қонунларнинг ортиши ва уларнинг қоғозлардагина қолиши, ижтимоий адолат тизимларининг айниб кетиши ва бузилиши, ҳали нафасини ростлай олмаган халқ бўйнига оғирдан-оғир вазифаларнинг мунтазам қўйилавериши каби амалиётнинг шаклланиши ва шунга ўхшаш бошқа кўплаб масалаларни ҳам ҳолисона ва далиллар билан ёритиб беради.

Т.Алимардонов ёзади: “Ш.Рашидов ўша даврда ўзининг даражасидаги бошқа барча раҳбарлар қатори Ўзбекистоннинг иқтисодий-ижтимоий сиёсатини мустақил белгилаш имкониятига эга бўлмаган. Бундай имконият КПСС ва Марказий министрликлар қўлида бўлган. Иттифокдош республикалар бўйсунувчи маҳаллий ҳокимиятлар бўлган ҳолос. Мана шундай шароитда Ўзбекистон хомашё етказиб берувчи бир минтақа, ҳатто энг оддий масалаларни марказнинг ихтиёрисиз ҳал этиш қобилиятига эга бўлмаган ўлка эди. Лекин, шундай шароитда ҳам, Ш.Рашидов ўзининг мохир сиёсатчи эканлигини кўрсата билган. У ҳар қандай йўл билан бўлмасин Марказнинг ишончини қозонишга, кучли бюрократик тизим чангалидан Ўзбекистоннинг улушини ажратиб олишга муваффақ бўлган. Бунинг натижасида у ўз халқини манфаатлари фойдасига талай ижобий ўзгаришлар қилишга эришди. Ўзбекистон, том маънодаги аграр республика даражасидан индустриал аграр республикага айланди.”

Мана шу кенг камровли, ўта мураккаб ва инсон ҳаёти учун таҳликали жараёнлар силсиласида ўз халқи манфаатларини эзувчилардан ҳимоя қила олувчи, уларнинг зулмкор манфаат ва мақсадларини миллат фаровонлигига йўналтирадиган, қулларча меҳнатни эркин ва озод меҳнатга айлантиришга қодир, юз фоиз фойда олиш учун берилган маблағдан икки юз фоиз фойда олиб, унинг юз фоизини халқ манфаатларига қарата олишга уқувли, хўжайин “йўк” деб турганда ундан маблағ ундириб, эл фаровонлигига сафарбар этишга лаёқатли чапдаст, зукко шахс қандай шаклланган? Шундай замон, макон ва сиёсатдан инсон манфаатлари, халқ тараққиёти, миллат равнақи ва ватан ободонлиги учун вақт, имконият, ҳамфикр, маблағ, ирода топиш ҳамда уни ўта ҳассос дипломатик йўл билан амалий ҳаётга жорий этиш қудрати нимада эди?

Т.Алимардонов ана шу саволларга тарихий Совет Иттифоқи ва Ш.Рашидовнинг ундаги тарихий фаолияти билан боғлиқ қуйидаги каби

реал маълумотлар, далиллар орқали жавоб беради: “Ш.Рашидов съезд ва шунга ўхшаш Олий йиғинлардан унумли фойдаланган, Марказ раҳбарлари олдида Ўзбекистонда пахта етиштиришнинг эркин истикболлари ҳақида маъруза қилган. Буюк давлатчилик сиёсати намоёндаларининг иштаҳасини китиклагач эса, бунинг учун янги ерларни ўзлаштириш лозимлиги, кўплаб техника ва технологиядан марказнинг ёрдам бериши зарурлигини кистириб ўтар, сўнгра залдаги Ўзбекистон депутатлари Ш.Рашидовнинг фикрини тасдиқловчи, тўғрироғи ана шу фикрларни янада мустаҳкамловчи чиқишлар қилишарди”.

Сиёсий узоқни кўра билиш, ҳаммаслақларни бирлаштириш, кўзланган мақсадни қадам-бақадам режалаштира олиш ва уни ўз ўрни ва жойида кўтариб чиқа олиш. Мана Ш.Рашидовнинг қобилияти нимада эди.

Т.Алимардонов Ш.Рашидовнинг шундай йўл тутиб, масалан, биргина кўриқ ерларни ўзлаштиришни индустрлаштириш режасидан кўзланган мақсадлари қандай натижаларга олиб келганини шундай изоҳлайди: “Ш.Рашидов 60 йилларга келиб Ўзбекистонда кўриқ ерларни йирик режа ва индустриал асосда ўзлаштириш имкониятини вужудга келтиришга эришди. Бу имконият, аввало марказлашган маъмурий давлатнинг пайдо бўлган иқтисодий кудратидан оқилона фойдаланишда намоён бўлади ва амалда ҳам ўз аксини топади. Бу ишларга ўнлаб иттифок лойиҳалаштириш илмий институтлари жалб этилади. Юзлаб янги, замонавий муҳандислик ишлари тажриба қилинади. Бу ерда биринчи бор муҳандислик ирригацион тизим ташкил этилади. Биринчи бор ёпик горизонтал дренаж, ишлаб чиқариш қўлланилади. Сув хўжалиги қурилишида янги технология ва конструкциялар пайдо бўлади. Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг янги индустриал шакллари жорий этилади. Кенг миқёсда ишлаб чиқариш ўринлари ташкил этилади. Аҳоли зичлигини бартараф этиш, озиқ-овқат билан таъминлаш имкониятини кенгайтиради. Натижада Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги индустриал-саноат асосида ривожланган етакчи республикага айланади.

Мақсадни амалга оширишнинг қойилмақом услуби. Одатда бир юришнинг ортидан ўнлаб, юзлаб юришларни режалаштириш ўта кучли шахматчиларга хос. Лекин шахмат бир ўйин, холос. Аммо юксак бошқарув лавозимида туриб босилган ҳар бир қадам тақдирни ҳал қилиши мумкин бўлган реал ижтимоий ҳаёт шароитида шундай юриш, шундай натижа! Бунинг учун “Душманнида дўст қиладиган” (Х.Ҳасан) юксак маҳорат талаб этиладигани, бу камдан-кам учрайдиган ноёб салоҳиятдир.

Шунингдек, Т.Алимардонов рисолада чор истилочилари юртимизни мустамлака асоратига солган даври, унинг вориси бўлмиш советларнинг коммунистик идеологияси ўрнатган қарамликда сақлаш режими даврларида ер, сув ва бойликларга муносабат, қарамлик замонида мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг амалга оширилишида Ш.Рашидовнинг роли ва хизматлари, Ш.Рашидов раҳбарлик қилган даврнинг ўзига хос хусусиятлари, Ш.Рашидовнинг ундан хушёр ва усталик билан фойдалана олиш характери, Республикамизда кадрлар салоҳиятини оширишда у томонидан қилинган ишлар, мамлакатнинг фақат иттифок доирасида эмас хорижий мамлакатларда ҳам обрў қозонишида бу буюк шахснинг ўрни каби масалаларни ҳам кенг таҳлилга тортган. Рисолада келтирилган кўплаб статистик маълумотлар, расмий ҳужжатлардан кўчирмалар, замондошлар томонидан баён қилинган фактлар унинг маънавий салмоғини янада оширади.

Китобда Т.Алимардонов 80-йиллар ва мустақиллик даврида Ш.Рашидов сиймоси ва фаолияти танқидий ёритилган кўплаб манбаларни таҳлилга тортган. Уларнинг баъзиларида Ш.Рашидов раҳбарлигида амалга оширилган айрим ишлар республика экологияси, аҳоли соғлиги ва бошқа айрим халқ хўжалиги тармоқларига зарар етказганлиги айтилади. Т.Алимардонов бу манбаларнинг мақсади, қамров доираси, уларда танқид қилинган ишларнинг фойда ва зарар ҳажмлари нисбати, замон, талаб ва шароит тақозоси каби ўлчовлар асосида таҳлил қилиб, ҳолис ва жуда ўринли хулосалар ҳам тақдим этади. Ҳақиқатан Ш.Рашидовнинг ҳаракатлари натижасида Ўзбекистонда миллионлаб гектар суғорма ерлар, минглаб завод, фабрика, ишлаб чиқариш комбинатлари, минглаб қишлоқ, посёлка шаҳарчалар, богча, мактаб, техникум, институтлар, бир неча ўн минглаб уй-жойлар, маданий-маиший маскан, хизмат кўрсатиш тармоқлари, боғлар ва сайргохлар барпо этилди, миллионлаб одамлар иш билан ва демакки маош билан таъминланди. Ўша даврда барпо этилган бу нарсалар ҳозир ҳам мавжуд ва аҳолига хизмат кўрсатишда давом этмоқда. Аслида шарт-шароит, кадр, илм-фан, ишлаб чиқариш, жамият ва давлат тушунчаларининг шундай кетма-кетликда ўзаро уйғун бирикувига Ш.Рашидов тамал тошини қўйган эди. Бунга кўплаб фактлар билан мисоллар, аниқ статистик маълумотлар билан далиллар келтирган Т.Алимардонов шу ишлар орасидан камчилик топиб, уни Ш.Рашидов номига тақаб танқид қилиш нонкўрлар иши эканини таъкидлайди. Шу ўринда бир тарихни эслаш жоиз. Ҳазрат Соҳибқирон Амир Темур тузукларида ўз фаолият ус-

луби ҳақида гапира туриб “икки фойдали ва бир зарарли томони бўлса, бу ишни қилдим, бир фойдали, икки зарарли томони бўлса бу ишдан ўзимни тийдим”, дейди. Назаримизда Ш.Рашидов бу ҳикматни яхши билган ва буюк боболар ўғити сифатида унга амал қилган. Т.Алимардонов мазкур китобда Ш.Рашидов фаолиятини баҳолашда ана шу ҳикматдан ҳам келиб чиқади.

Сиёсий фанлар доктори
Ф.Р.Равшанов

ЖАМИЯТ ВА ШАХС ТАЛҚИИ

Бори элга яхшилик қилгилки, мундин яхши йўк,
Ким дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилиғ.

Бобур

Миллатимиз тарихида ўз фаолияти билан эл ва авлодлар қалби ва хотирасидан жой олган кишилар жуда кўп. Улар орасида шундай зотлар борки, биргина соҳада эмас жуда кўплаб соҳалар ва жуда кенг ҳудудлар халқлари ҳурматиға сазовор бўлганлар. Бу ҳурмат айниқса мустақиллик даврида ҳам Ватанимиз, ҳам хорижда баралла эътироф этилмоқда. Шулар каторида халқимизнинг буюк давлат арбоби ва адиби Шароф Рашидов сиймоси ҳақида дунё оммавий ахборот воситаларида кўплаб материаллар эълон қилинаяпти. Мароқли жиҳати шундаки, ушбу материалларнинг ҳаммасида ҳам мазкур буюк инсоннинг эзгуликлари таърифланади, тан олинади ва олқишланади. Зотан, бундай шахслар инсон, халқ фаровонлиғи, истиқболи фикру ёди билан нафас олганликлари боис, уларнинг хотираси абадийликка муҳрланади ва чексиз нур каби одамлар қалбини ёритаверади, уларни эзгуликка чорлайверади, ҳаёти ва мероси авлодлар оша ўчмас шарафга айланади.

Республикамизни жуда мураккаб ва оғир йилларда бошқариб, юртимиз тараққиёти йўлида фидокорона хизмат қилган, ижтимоий ва ижодий фаолияти билан халқимизнинг унутилмас етакчиси ва суянчига айланган, ижоди билан миллий адабиётимиз ва маданиятимиз ривожига катта ҳисса қўшган атоқли давлат арбоби, таниқли адиб Шароф Рашидовнинг ёрқин хотирасини улуғлаш ҳамда таваллудининг 100 йиллигини муносиб нишонлаш мақсадида 2017 йил 27 мартда қабул қилинган Президент Ш.Мирзиёвнинг Фармони халқимиз руҳиятини янада кўтариб юборди. Бу Фармон нафақат Ш.Рашидов хотирасини балки, ўз даврида буюк ишлар қилган кўп миллионли заҳматкаш халқимизнинг ор-номуси ва кадр-қиммати эътирофига қаратилганлиғи билан янги авлод фарзандларининг аجدодларга ташаккур изҳори бўлди.

Маълумки, социалистик мафкура ҳукмрон даврда шахс фаолиятини ҳар томонлама, жумладан, жамият тарихий тараққиётининг бир қисми сифатида ўрганишга йўл қўйилмади. Бу эса шахс фаолиятини сохталаштиришга олиб келди. Мустақилликдан сўнг шахс фаолиятини ҳар томонла-

ма ўрганиш имкони пайдо бўлди. Мамлакат мустақиллиги жамоатчилик фаолияти маҳсули бўлиши билан бирга алоҳида шахслар фаолиятининг ҳам маҳсулидир. Шахс фаолияти фан сифатида ўрганиладиган халқларда шахсни илоҳийлаштиришга интилиш бўлмагани каби унга фақат яхши ёки фақат ёмон деб ҳам қаралмайди. Шахс фаолияти ва ижтимоий ролига менсимай қараладиган жамиятларда шахснинг муваффақиятию инқироzi мафкурага боғлаб талқин этилади.

Тарихий ривожланишда шахснинг роли борасида кўплаб илмий қарашлар илгари сурилади. Улардаги назарий қарашлар ўз мазмун-моҳиятига кўра қарама-қаршилик, баҳс ва мунозаралар билан тўлиб-тошган бўлиб, кўпчилик ҳолларда ниҳоясига етмай қолади. Бунинг бир қанча сабаблари мавжуд. Биринчидан, тарихда шахснинг ролига берилган таъриф, изох ва шарҳларда илмий-объектив тадқиқотлар ўрнига аксарият ҳолларда мафкуравий-сиёсий тус берилади, иккинчидан, тарихий қонуниятлар мантиғи, унинг фалсафий моҳияти илмий объективликдан узоклашиб, тор миллий ёки мафкуравий маҳдудлик қобиғидан нарига ўта олмай қолади. Натижада илмий назарий асосли, келажак эътиборга олиши керак бўлган қарашлар ўрнига шунчаки муайян ҳиссиётларни ифодаловчи, илоҳийлаштирилган, афсоналаштирилган ёхуд қораланган, шахслар тарихи эгаллайди.

“Социализм” деб аталмиш собиқ совет тузуми ўз мафкурасига мос таълимотларни ҳам яратдики, унда инсон кадр-қимматининг қиймат белгиси йўқ эди. Минг бора шукрлар бўлсинким, мустақиллигимиз туфайли жаҳон маданиятига, миллий давлатчилик ривожига, эл-халқнинг раvнақига улкан ҳисса қўшган ота-боболаримиз ҳаёт-фаолиятига муносиб баҳо бериш, улар ҳаёти ва меросини ҳар қандай мафкуравий қарашлардан ҳоли равишда ўрганиш имкониятлари вужудга келди. Бундай имконият шубҳасиз, жаҳон ҳамжамияти ичида ҳалқимиз кадр-қимматини оширишга ҳам хизмат қилмоқда.

Ҳар қандай халқ ва унинг давлати тараққиёти унинг жамияти ва шу жамиятни етакловчи шахслари фаолиятдан таркиб топади. Жамият шахс фаолиятини йўналтирувчи куч бўлиб, унга ўз хоҳиш иродасини амалга оширишга имкон беради ёки тўсади. Шу сабабли шахс тарихи жамият тарихининг узвий қисмидир. Шахс - жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, сиёсий, маънавий ўзгаришларни ўзида акс эттиради. Шу маънода, мамалакатимизда ҳуқуқий давлат қуриш йўлидаги ислохотлар ва юксак маънавиятли фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришда

маънавий мерос ва уларни яратган шахслар тарихини ўрганиш долзарб вазифалар каторига киради. Зеро, кудратли жамиятнинг пойдевори миллатнинг маънан соғлом ва иродали шахслари иштирокида бунёд этилади.

Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислон Каримов таъкидлаганидек “Ўз тарихимизни ҳалол ва объектив баҳолаш бугун ёш давлатимиз учун сув билан ҳавадек зарур”¹. Ана шу ҳаётий зарурият юзасидан миллатимизнинг социализм даврида кораланган Амир Темур, Ф.Хўжаев, А.Икромов, Фитрат, М.Бехбудий, А.Чўлпон, У.Юсупов каби кўплаб фарзандлари фаолияти қайта ўрганилиб, янги давр нуқтаи назаридан чуқур ва холис баҳоланмоқда. Уларнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш орқали маънавий юксалишимизга кўшган ҳиссалари аниқланмоқда. Шундай шахслар сирасига Ш.Рашидов ҳам киради.

Шароф Рашидов таваллудининг 75 йиллигига бағишланган тантананда Ўзбекистон биринчи Президенти И.Каримов шундай деган эди: “Биз бугун тўлиқ ишонч билан айта оламизки, Шароф Рашидов мустақиллик пойдеворига муносиб гишт қўя олган арбоблардан эди”².

Ш.Рашидовнинг фаолияти кўп кирралилиги туфайли, бу фаолиятни баҳолашда ёндашувлар ниҳоятда хилма-хил бўлган шахслардан биридир. У ёзувчи, публицист, давлат арбоби, қишлоқ хўжалиги билимдони, моҳир иқтисодчи, дипломат, қатор ривожлантириш ғоялари соҳиби. Бир сўз билан айтганда мутафаккир, давлат арбоби эди. Ш. Рашидов ҳаётлиги даврида унинг ёзувчилик ва публицист сифатидаги фаолияти ҳақида анчагина тадқиқотлар қилинган. Бу ишлар ичида чуқур илмий ишлар билан бирга куруқ мадҳиябоз ишлар ҳам бор. Бироқ Ш.Рашидовни раҳбар шахс сифатида ўрганишга давр нуқтаи назаридан йўл қўйилмади. Шу сабабли унинг фаолияти бир томонлама - ижодкор сифатида, шунда ҳам социалистик реализм нуқтаи назари билан ўрганилган. Сўнгги даврларда ҳатто социалистик мафкура куйчиси сифатида умуман адабиётдан четга суриб қўйилган эди.

Ўзбекистон Компартияси МКнинг XVI Пленумидан сўнг эса Ш.Рашидовни ёппасига ҳам шахс, ҳам раҳбар, ҳам ёзувчи сифатида коралаш бошланди. Ёлон қилинган мақолалар, тадқиқотлар ва нутқларда холислик етишмади. Вафотидан кейин унинг ҳаёти, фаолияти ва мероси

1 - Каримов И. Амир Темур ва унинг жаҳон тарихида тутган ўрни халқаро конференция тезислари тўпламига сўз боши, Амир Темур ва унинг жаҳон тарихида тутган ўрни халқаро конференция тезислари тўплами Т. 1996 йил, 3-4 бетлар.

2 - Каримов И. Халқимизнинг оташқалб фарзанди. Т. 1992 йил 8 бет.

аввал коммунистик мафкурага зидлиги нуктаи назаридан кейин коммунистик мафкур маддоҳи нуктаи назаридан доимий айблов остида бўлди. Бу айблов шундан иборат эди-ки, коммунистик партия ўз ғояларининг ва амалга оширган иқсодий-сиёсий режаларининг ҳаётий эмаслигини тан олиш ўрнига, барча айбни шахс зиммасига юклар, шахсларни коралаш эвазига таназзули яқинлашаётган таълимотларнинг умрини узайтирар эди. Халқимизнинг кўпгина улуғ фарзандлари номи ана шу маккор сиёсатнинг қурбони бўлди ва бу ҳол Ш.Рашидов шахсини ҳам четлаб ўтмади. Кейинчалик эса, Ш.Рашидов ҳаёти ва мероси ўрганилса, гўё социалистик мафкура тарғиботи давом эттириладигандек “ўз-ўзини тийиш” кайфияти шакллантирилди. Оқибатда жабр чеккан буюк бир инсон руҳи ва унинг хотираси бўлди.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг Ш.Рашидов шахси ва раҳбарлик фаолияти ҳақида бир қанча мақолалар, китоблар эълон қилинди. Жумладан, Б.Даминовнинг “Рашидов ҳақида сўз”³, Ғайбулла Саломовнинг “Эзгуликка чоғлан, одамзод”⁴, С.Умиров ва Б. Дўстқораевнинг “Зиёбахш умр саҳифалари”⁵, Ф.Исҳоқовнинг “Совет ҳукумати давридаги йўлбошчилар”⁶, Р.Аминовнинг “Ҳаёт ҳаммасини ўз жойига қўйди”⁷, И.А.Каримовнинг “Халқимизнинг оташқалб фарзанди”⁸, Н.Муҳиддиновнинг “Икки учрашув”⁹, К.Каримбековнинг “Халқ қалбида”¹⁰, Ё.Хўҷамбердиевнинг “Ўзбеклар иши”¹¹, А.Тўраевнинг “Эътиқодсиз яшаб бўлмайди”¹², С.Зиёдуллаевнинг “Ҳалол меҳнат ва адолат”¹³, Р.Сафаровнинг “Тантана ва азият”¹⁴, М.Қаюмовнинг “Ўчмас из”¹⁵, М.Исаматовнинг “Эзгуликка бахшида

3 - Даминов Б. Рашидов ҳақида сўз. Ўзбекистон адабиёти ва санъати газ. 1990 й, 12 октябрь.

4 - Ас-Салом, Ғайбуллох. Эзгуликка чоғлан, одамзод. Т.: “Шарк”, 1997.

5 - С.Умиров, Б.Дўстқораев. Зиёбахш умр саҳифалари. Т.: А. Навоий номидаги кутубхона нашриёти. 2006.

6 - Исҳоқов Ф. Совет ҳукумати давридаги йўлбошчилар. Народное слово газ. 1991, 12 февраль.

7 - Аминов Р. Ҳаёт ҳаммасини ўз жойига қўйди. Народное слово, 1992 йил, 18 июль.

8 - Каримов И. Халқимизнинг оташқалб фарзанди. Халқ сўзи газетаси Т., 1992.

9 - Муҳиддинов Н. Икки учрашув. Шарк Юлдузи журнал. 1992 йил, ноябрь, 5-сон.

10 - Каримбеков К. Халқ қалбида. Ҳаёт ва иқтисод. жур. 1992 й. 10.

11 - Хўҷамбердиев Ё. Ўзбеклар иши. Т. Ёзувчи, 1990.

12 - Тўраев. А. Эътиқодсиз яшаб бўлмайди. Ҳаёт ва иқтисод жур. 1992 й, ноябрь.

13 - Зиёдуллаев С. Ҳалол меҳнат ва адолат. Ўзбекистон овози газ. 1992 й. 23 апрель.

14 - Сафаров Р. Триумф и Боль. Правда Востока газ. 1992 йил октябрь.

15 - Қаюмов М. Ўчмас из. Правда Востока 1992 й, июль.

умр”¹⁶, А.Рашидовнинг “Акам ҳакида”¹⁷, Н. Хамраевнинг «Когда расцветает земля»¹⁸, Ш. Қобиловнинг “Пахта яккахокимлиги ва унинг ҳалокатли оқибатлари”¹⁹ каби ўнлаб мақола ва рисолалари Ш.Рашидов ҳаёти ва меросини ёритишда салмоқли ишлар бўлди.

Бундан ташқари Б.Сатторов, Н.Нуриддинов, А.Ахроров, М.Фармонова, Г.Дўсмуродов, З.Есенбоев, П.Шербоев, Р.Фархадий, С.Йўлдошев, Қ.Қобилов каби кўплаб муаллифларнинг ҳам эсдалик, хотира мақолалари эълон қилинди.

Бироқ, бу мақолаларнинг аксарияти бадий публицистик, хотира ва эсталик руҳида бўлиб, собиқ совет тоталитар мустамлака сиёсатини шахс ва жамият муносабати билан узвий боғлиқ тарзда илмий нуқтаи назардан ўрганишга қаратилмаган. Бу табиий ҳам. Мақолалар муаллифлари ўз олдларга илмий тадқиқот ишларини олиб боришни мақсад қилиб қўйган ҳам эмаслар. Бироқ, бу мақола ва рисолалар, айти пайтда Ш.Рашидов фаолияти қирраларини очишда, даврнинг ўзига хос зиддиятларига баҳо беришда, ёш авлодда Ш.Рашидов фаолиятига нисбатан муносабатни белгилашда муҳим манбалар бўлиб хизмат қилмоқда. Очиғини айтиш жоизки, баъзида, эҳтирос билан Ш.Рашидовни улуғлаш асносида, билиб-билмай мустамлака даврни олқишлашга ўтиш ҳиссиётларини кузатамиз. Бундай ёндашув миллий истиқлол ғояларимизга зид келади. Бугун янги авлод руҳиятига халқимиз эркинлиги, озодлиги ва мустақил тараққиёти энг улуғ неъмат эканлигига ва ана шу йўлда хизмат қилган шахсларнинг хизматларини эътироф этишга қаратилиши муҳим.

Устоз Ғайбулла Саломовнинг “Эгуликка чоғлан, одамзод” номли аса-рида Ш.Рашидов шахси ва фаолиятини ўрганишга қаратилиши керак бўлган (гарчи муаллиф бундай мақсадларни қўйган бўлмасада Т.А.) илмий – таҳлилий тадқиқотлар йўналишини асослаб беради. Чунончи, - “Шароф Рашидовнинг ижтимоий фаолияти ва ижоди ҳақида гапирганда унинг инсоний кадр-қимматини заррача бўрттирмасдан ва далил-исботсиз зиғирдай камситмасдан баҳо бериш даркор. Охиригача изчил ва собиткадам бўлиш талаб қилинади ҳаммамиздан. Бу ишга даъват этилганлар, ким бўлишидан қатъи назар – хоҳ олим, хоҳ сиёсатдон, хоҳ адибу удабо, мунаққиду мухтасиб бўлсин – дафъатан қалби ва қўли тоза, пок ниятли ин-

16 - Исматов М. Эгуликка бахшида умр. Ўзбекистон овози. газ. 1992 й, август.

17 - Рашидов А. Акам ҳакида. Тошкент Фан. 1992 й.

18 - Хамраев Н. «Когда расцветает земля». Ташкент, Главная редакция Издательско-полиграфической акционерной компании «Шарк», 2010

19 - Қобиловнинг “Пахта яккахокимлиги ва унинг ҳалокатли оқибатлари” Т. 2015

сон бўлсин. Тарози палласига тошни билиб қўйиш керак. Зеро, ҳалоллик ва ҳолислик мезони устувор экан, ортиқча чиранишсиз, ҳеч қандай таъриф у тавсифларсиз ҳам, у ҳар қанча ҳурматга лойиқ эди.”²⁰

Дарҳақиқат, тарихий объективлик ҳақиқат ва ҳолисликда намоён бўлади. Шу маънода устоз билдирган фикрларидан қатор назарий ҳулосаларни чиқариш мумкин. Яъни, Ш.Рашидовнинг ижтимоий фаолияти, ижоди, инсоний сифатларини камситмасдан, бўрттирмасдан, далиллар асосида ҳолис ёритишда барча соҳа вакилларининг пок ният билан ёндашиши тавсия этиладики, бу шундай ёндаша олмаган кишининг тадқиқоти, уринишлари самарасиз бўлиши мумкинлигини англатади. Зеро, кези келганда айтиш жоиз, муаллифлар томонидан Ш.Рашидов шахсига лой чаплаш билан ҳам, кўкка кўтариш билан ҳам эътиборга тушишга уринишлар ҳўп бўлди. Масаланинг бошқа томони, Ш.Рашидовнинг ҳаёт фаолиятини серкирра салоҳият соҳиби сифатида кенг қамровли ўрганмасдан объектив ҳулоса чиқариб бўлмайди. Ижтимоий фаолиятини ижодидан айри ҳолда қараш унинг инсон ва раҳбар шахс, адиб ва арбоб сифатидаги уйғун қиёфасини очмайди. Унинг туйғулари, ички кечинмалари, фалсафий қарашлари – наинки, эътиқоди бевосита ижтимоий-сиёсий фаолиятида намоён бўлган.

Кўриб турганимиздек, устоз у кишининг ижоди орқали шахснинг маънавий оламини очади. Унинг маънавий оламини нафақат ижтимоий-сиёсий фаолиятда ва уни ташкил этувчи омилларда, балки оиласи, фарзандлар тарбияси, дўстларга, шогирдларга, ҳамкасбларга, илм-фан, адабиёт, санъат ва маданият аҳлига, оддий ишчи ва деҳқонга, ҳуллас, бутун ватанига бўлган муҳаббатида кўрамыз. Ана шу муҳаббат Ш.Рашидов шахси қудратининг пойдевори бўлиб хизмат қилган. Мазкур қадриятлар тизими унинг ҳаёт тарзи, иш услуби, мақсад-муддаоларини қамраб олган. Бундай шахслар узоқ муддат ҳокимиятни қандай йўл билан бўлсада, саклаб қолиш илинжида яшаган ҳукмдорлар ҳаётидан тубдан фарқ қилади.

Кейинги ҳулосалар шундан иборатки, миллат маънавияти ва зиёлилар эътиқоди масаласи билан боғланади. Унинг моҳияти маънавият билан эътиқод ўртасида уйғунлик бўлмаса, халқ муштараклиги вужудга келмаслигини англатади. Миллат, мустақил Ватан, озод халқ тушунчалари эътиқод даражасига чиқмаган, зиёлиман деганлари нафсга, шон-шухратга, риёкорликка, ҳушомадгўйликдан кун кўришга ўтиб олган жамиятда турли балоларнинг келиши ҳам осон бўлади. Бир пайтлар И. Каримовнинг “Оташқалб халқ фарзанди” номли маърузасида “четдан келган де-

20 - Ғайбуллоҳ Ас-Салом. Эзгуликка чоғлан, одамзод. Т.: “Шарк”, 1997. 174 б.

сантчилар сопини ўзидан чикарди”, деб парокандаликдан келиб чиққан иллатларимизни танқид қилган эди. Дарҳақиқат, пароканда қилган ўтмиш ва мудҳиш кунлардан сабоқ чиқариш даври келди. Халқнинг ва зиёлиларнинг масъуллик даражасини ҳам белгилаш ҳамда ижтимоий вазифаларни юклаш пайти келди. Миллий яқдиллик, муштарак мақсадлар, адолат ва эзгу ниятлар миллий ғояларимизнинг таркибий қисмига айланмоғи лозим. Мустақил тараққиётимиз натижалари учун барчанинг масъул эканлигини англаш бугун ниҳоятда муҳим. Шу жиҳатдан олиб караганда, Ш.Рашидов шахсини ўрганиш орқали миллатнинг мустамлакачилик даври тарихи фожиаларидан, у қанчалик аччиқ бўлмасин, сабоқ чиқаришга ундайди.

Ш.Рашидовнинг раҳбарлик фаолияти ҳақидаги ишлар каторида С.Ризаевнинг рус тилида нашр этилган “Ш.Рашидов. Штрихи к портрету”²¹ номли китоби алоҳида диққатга сазовордир (2017 йилда тўлдирилган иккинчи наشري эълон қилинди). Бу китоб Ш.Рашидов шахси фонида мавжуд тоталитар иттифок идораси, айти пайтда қарамлик сиёсати асосланган маҳаллий маъмурий-бошқарув тизими табиатини, иттифок Ўзбекистонга нисбатан олиб борган манфур сиёсатнинг кирдикорларини сиёсий-тарихий аспектда ҳолис ва чуқур очиқ берганлиги билан аҳамиятли манбалардан бири саналади. Бугун тоталитар тизим моҳиятини ўрганиш, унинг инсон эркинлигининг қушандаси эканлигини англаш, миллатнинг ўтмиш фожиаларидан сабоқ чиқаришга хизмат қилади. Инсон, шахс, жамият ва давлат муносабатларида адолат мувозанатини таъминлаш ва тараққиётга етакловчи жамият таълимотларини ўрганиш миллий юксалиш имкониятларини очиқ беради. Зеро, аجدодлари кеча қайси тузумдан азият чекканини англамаган авлод мустақил ва эркин жамият асосларини англаш ва яратиш амалларидан йироклашиб боради.

Мазкур қарашларга ҳамоҳанг тарзда журналист, публицист ёзувчи Ф.Раззоқовнинг “Коррупция в Политбюро. Дело красного узбека”²² номли асари коммунистик тизимнинг зуғум ва зўравонликка асосланган сиёсати моҳиятини, айти пайтда, давлат тизими сифатидаги коррупциялашган, иккиюзламачи, манфур мазмунини очиқ беришга қаратилган бой маълумотларни жамлаган асар сифатида муҳим саналади. Эътиборли жиҳати шундаки, ёзувчи ҳолис ва аниқ тарихий-илмий далиллар асосида Ш.Рашидовнинг Ўзбекистонда олиб борган ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий фаолиятига юксак баҳо беради. Миллат учун амалга

21 - Ризаев С. Шароф Рашидов. Штрихи к портрету. Т., 1992 г.

22 - Раззоков. Ф. Коррупция в Политбюро. Дело красного узбека. — М.: Алгоритм, 2010.

оширилган ва эришилган ютуқларни қиёсий таққослаш билан раҳбарлик маҳоратининг маҳсули эканлиги тўғрисидаги қарашларини асослайди. Марказнинг Ўзбекистонга нисбатан мунтазам равишда олиб борган доимий тазйиқлари исканжасида миллатпарвар фарзанднинг халки учун қилган хизматлари эътироф қилинади.

Асарда шу билан биргаликда коммунистик тузумнинг босқинчилик, зўравонлик, тажовузкор сиёсатга асосланган ғайримиллий сиёсати очиб берилади. Байналмилаллик билан ниқобланган қарамлик сиёсатининг заминида ўзлигидан, тарихи, маданиятидан маҳрум этиш орқали халқлар тақдирига ҳукмронлик қилиш, етакчи шахсларидан маҳрум этиш билан куллик ва мутелик дунёқарашини шакллантириш бош мақсад бўлганлиги фош қилинади. Бундай қатоғон сиёсат муттасил ва мақсадли ўтказилиб, Ш.Рашидов ўрнида ким бўлишидан қатъи назар бошига тушиши муқаррар бўлганлиги таъкидланади. Муаллиф, айти пайтда, империянинг ўлим талвасасида собиқ республикалар ичида Ўзбекистонга нисбатан ўтказган жинояткорона тадбирларини тарихий далиллар асосида очиб беришга эришади.

Ш.Рашидов раҳбарлик қилган давр ва унинг раҳномалигида Ўзбекистонда эришилган улкан иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришларнинг тарихий аҳамияти сув ҳўжалиги, мелиорация ва ирригация соҳасида оддий муҳандисликдан тортиб бош мироб лавозимиғача кўтарилган, чўл ерларини ўзлаштиришда катта хизматлари синган В.А.Духовныйнинг икки жилдли “Вода течет, вода зовет” номли асари янги авлодга ўша даврларда қакраб ётган, қадам босилмаган, куш учса қаноти куядиган ерларни машаккатли меҳнати билан бўстонга айлантирган халқимизнинг жасорати ҳақида ҳикоя қилади. Асосий эътибор жасорат, садоқат, ишонч, йирик кўламли оммавий, халқчил ташаббуслар, сўнмас шижоат, самимий ва беғараз одамларнинг оддий, аммо, шарафли меҳнатларига қаратилади. Афсуски, бугун ўша давр тадқиқотлари билан машғул айрим замонавий журналистлар халқнинг ўз даври жўшқин руҳиятини “коммунистик фанатизм” сифатида баҳолаб келмоқда. Ўзимиз эса, аллақачон “Фарход ва Ширин”нинг муҳаббатига ишонмай қўйганмиз...

В.А. Духовный Ш.Рашидовнинг шогирди, сафдоши, йирик мутахассис сифатида улкан қурилишларнинг иштирокчиси бўлади. Унинг таъкидлашича, кўрик ерларни ўзлаштиришда мелиорация ва ирригация соҳасида замонавий технологиялар татбиқ этилгани, ўша даврдаги собиқ иттифок илмий салоҳиятининг Ўзбекистонга сафарбар қилиниши, энг яхши мутахассис-

ларнинг жалб қилиниши, шунинг асосида минглаб маҳаллий кадрларни тарбиялашга бўлган эътиборнинг ортиши, қишлоқ хўжалигининг янги сифат даражасига кўтарилишида, механизациясининг вужудга келишида чўлда қатор сув иншоотларининг пайдо бўлишида Ш.Рашидовнинг фидойилиги ва жонбозлиги алоҳида эътирофга сазовордир, деб баҳо беради.

Чўл ерларини ўзлаштиришнинг “Комплекс” дастурини тасдиқлашда Ш.Рашидовнинг раҳбарлик маҳоратини алоҳида эътироф қилади. Чўлда “Марказ”нинг талабларини қондиришга қаратилган пахта плантацияларини (Чор Россияси даврда шундай бўлган) барпо этиш эмас, балки, одамлар учун барча қулайликларни яратишга қаратилган лойиҳалар жорий этилади. Бунда йўл, коммуникация, мактаб, боғча, поликлиника, маданий-оқартув иншоотлари ва бошқа турли хизмат кўрсатиш соҳаларининг қамраб олиниши ҳам назарда тутилади.²³

Ҳар бир ишни марказда асослаш, ишонтириш, хайрихоҳларни излаш, топиш ва уларни эзгу мақсадларга йўналтириш, тегишли маблағларни ундириш, боз устига берилган ваъдаларнинг устидан чиқиш, оқлаш, турли даражадаги босимларни вазминлик билан енгиб ўтиш салоҳияти фақат Ш.Рашидовга хос эди. Ўзбекистонда кўрик ерларни ўзлаштириш кўлами жиҳатидан мисли кўрилмаган бунёдкорлик ишлар натижасида Америка, Канада, Европа, Лотин Америкаси, Осиё ва Африка давлатлари учун ноёб ва илғор тажрибалар сифатида татбиқ этилади. Бу ишларда замонанинг энг илғор илмий-техник ютуқлари жорий этилади.

Ш.Рашидовнинг раҳбарлик ва инсоний фазилатлари, юрт-эл учун амалга оширган бунёдкорлик хизматлари, айниқса, халқаро сиёсатда тинчлик ва барқарорликни таъминлашдаги улкан хизматлари тўғрисида қимматли маълумотлар берган шогирди Р.Газиёвнинг “Деятели Узбекистана. Воспоминание о Шарафе Рашидове” номли китоби ҳам бу мутафаккир шахснинг серқирра фаолияти ва раҳбарлик маҳоратининг хусусиятларини очишда муҳим манба бўлиб ҳисобланади.²⁴

Шулар қаторида жамоатчилик ўртасида катта кизиқиш уйғотган Ш.Эргашёвнинг “Эрк истар кўнгил” номли асари Ш.Рашидовнинг 100 йиллигини нишонлаш арафасида нашрдан чиқди. Муаллиф Ш.Рашидов раҳбарлик қилган давр ўз зиддиятлари билан мураккаб ва халқимиз орасида унга бўлган муносабат ҳам турлича бўлиши ҳамда уни ўрганишнинг муҳимлигини таъкидлайди. Ҳақиқатан, шахс салоҳияти, у фаолият кўр-

23 - Духовный В.А. Вода течет, вода зовет. Тошкент. 2012

24 - Газиёв Р. Р. Деятели Узбекистана. Воспоминание о Шарафе Рашидове. Изд. 2012. С-6

сатган давр моҳиятини англаш, мудҳиш ва манфур сиёсатнинг мазмунини идрок этиш, айниқса, миллий фожияларни ҳазм қилишда барчани бирдск қаноатлантирадиган, объектив баҳо бериш жуда мушкул иш ва ҳали тарихчи, сиёсатшунослар, адабиётчи олимлардан кўп изланишлар талаб қилинади, деб тўғри таъкидлайди.

Айни пайтда, муаллиф Ш.Рашидов даврининг мураккаб ва зиддиятли хусусиятларини ўзбек халқининг XX асрдаги қарамлик даври тарихи сифатида баҳолаб, бу тарих анъанавийлик билан модернизация, миллийлик билан большевикча байналмилаллик, исломий анъаналар билан коммунистик даҳрийлик ўртасидаги кураш тарихи, бу кураш – адабиёт ва санъатни, фан ва маорифни, миллий онг ва эътиқодни, кундалик турмуш ва урф-одатларни, ҳуллас, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олган ва бутун XX аср бўйлаб давом этган чинакам кураш сифатида шу даврнинг фалсафий қиёфасини очиш баробарида қимматли маълумотларни умумлаштиришга, асослашга эришади.²⁵

Шу маънода Ш.Рашидов сиймосини англаш, зиддиятли, аммо, серқирра ва зафарли фаолиятини ўрганиш миллатнинг ижтимоий ҳаёти билан ҳамбарчас боғлиқ ҳодиса. Бу тарихий жараёнларни бирини иккинчисидан ажратиб бўлмайди. Шу сабабли, мазкур мавзунини ёритишда Чор Россиясининг Туркистонда чўлни ўзлатиришдан мақсади мустамлакачилик сиёсати манфаатларини аниқлашга ва баҳо беришга қаратилади. Зеро, чўл ерларини ўзлаштириш Ўзбекистонда 1956 йилдан бошланган тарихий ҳодиса, деб ҳисоблашади. Табиий ресурсларга бой Туркистон ўша даврдаги етакчи давлатнинг диққат марказидаги ҳудуд бўлган.

Ш.Рашидовнинг шахс сифатида шаклланишидаги тарихий вазиятни, у раҳбарлик қилган давр ва унинг ўзига хос хусусиятларини, шахс ва раҳбар фазилатларининг ўзаро уйғунлиги ҳамда бу икки хусусиятнинг умумий ва қарама-қарши жиҳатларини ўрганиш, умуммиллий таракқиётга халқнинг ижтимоий онгига таъсири масалаларини боғлаб тадқиқ этишга эътибор қаратилган. Ш.Рашидов шахсига баҳо беришда тадқиқотнинг бош масаласи бўлган тоталитар жамиятнинг Ўзбекистонга татбиқ этган сиёсий бошқарувининг тажовузкор моҳияти, хўжалик юритишнинг маъмурий-буйруқбозлик услуби ва ундан келиб чиққан фожиялар кўлами, зиддиятли инсон ва давлат манфаатлари, бўйсундиришнинг хуфёна усуллари ва унинг сиёсий-иқтисодий ва мафкуравий воситалари, айни пайтда, халқнинг занжирбандлиги ҳолатида юксалиш ва истиқбол мақсадларга интилиш, ташқи ва ички сиёсий таъйиқлар босимини юмшатиш ва бунда миллат етакчисининг жасорати, унинг имконият даражаси билан уйғун қарашга ҳамда ҳулосалар чиқаришга ҳаракат қилинди. Зеро, ҳар қандай шахснинг жасорати ожизликда қолган кўнгил исёнида намоён бўлади. Эрк истаган кўнгил мутелик занжирлари-

25 - Ш.Эргашев. Эрк истар кўнгил. Т.: “Ўзбекистон”. 2017. 6 б.

ни узади, инсонни жасорат сари етаклайди. Шу жиҳатдан олиб қаралганда Ш.Рашидовнинг фаолият кўлами унинг раҳнамолигида Ўзбекистонда амалга оширилган саноат, иқтисод, қурилиш, ижтимоий ҳаёт, санъат ва маданият, фан-таълим ривожини, улкан чўл ерларини ўзлаштириш, миллий кадрлар тайёрлашдаги кенг қамровли вазифалар миқёсида у кишининг кўрсатган улуғвор хизматлари намоён бўлади.

Янги авлод халқимиз бошидан кечирган яқин тарихимиз фожиаларидан хабардор бўлиши масалалари ҳам тадқиқотнинг энг муҳим вазифаларидан бири саналади. Чунончи, янги мустақил давлатчилигимиз асослари қандай иллатлардан фориғ бўлиши лозим? У ўз истиқбол мақсадлари йўлида қандай кадриятларга суяниши зарур? Миллий бирлик, ғоялар муштараклиги, халқни жипслаштирувчи қандай омиллар ривожланишнинг мезонлари бўлиб хизмат қилади? Ш.Рашидовнинг ҳаёт ва фаолияти ана шу саволларга жавоб топишга интилан ва эҳтиёж сезган авлодлари учун битмас-туганмас манба бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқотда Ш.Рашидовнинг коммунистик қатағон сиёсати даврида Ўзбекистонда етук мутахассисларини етиштириш, забардаст бошқарув кадрларини шакллантириш орқали миллий аристократиянинг байналмилал таркибини яратишга эришган саъйи-ҳаракатларини очиқ беради. У кишининг ғамхўрлиги туфайли тарихий қисқа бир даврда илм-фан, маданият, санъат, саноат, кишлоқ хўжалиги ва бошқа кўплаб соҳаларда, умуман халқ хўжалигида халқаро нуфузли йирик олимлар, кашфиётчилар, маданият дарғалари, забардаст инженер-мутахассислар, садоқатли ва фидойи бошқарувчи раҳбарлар (менежерлар) етишиб чиқадики, бу улкан зиёлилар армияси мисли кўрилмаган бунёдкорликларни – ўз даврининг тарихини яратадилар.

Бугун халқимиз Ўзбекистонда улуғвор ишларга бош-қош бўлган, миллий тараққиётнинг ривожига улкан ҳисса қўшган, ўз илми-салоҳияти, керак бўлса, саломатлигини аямасдан эл равнақи йўлида хизмат қилган юксак эътиқодли, садоқатли, жонқуяр ва фидойилик намунасини кўрсатган, чўлларни бўстонга айлантирган А.Саркисов, Қ.Ахмедов, И.Обидин, Т.Боймиров, А.Тоиров, В.Хайдуrow, К.Зиёдуллаев, И.Жўрабеков, Р.Ғойипов, С.Чегибоев, Х.Шагазатов, Н.Ҳамраев, С.Мамарасулов, Е.Исмоилхўжаев, К.Муртазаев, В.Муродхўжаев, В.Духовный, Ў.Мажидовларга чуқур миннатдорчилик билдиради ва хизматлари олдида таъзим қилади. Президент Ш.Мирзиёев ташаббуси билан ўтказиляётган юбилейолди тантаналари бунинг ёрқин исботидир.

Мазкур монографиянинг юзага келишида менга йўл кўрсатган устозлар марҳум А.Отажонов, С.Ризаев, Ў.Мажидовга, И.Эргашевларга, катта хайрихоҳлик билан нашр хизматларини зиммасига олган Қашқадарё вилояти ҳокимлиги, шахсан З.Рўзиевга, ҳамкасбларим ва илмий-ижодий фаолиятимга хайрихоҳ дўстларим Н.Жиянов, Ш.Полвоновларга чуқур миннатдорчилик билдираман.

Албатта, Шароф Рашидовнинг Ўзбекистонда чорак аср даврдан кўпроқ раҳбарлик қилган фаолияти бир монография ҳаддига сиғмайди. Ҳали бу шахс ва шу даврнинг мураккаб зиддиятларидан сабоқ чиқариш учун кўплаб илмий ишлар яратилади, деган умиддамиз. Шу маънода эзгу ниятда қилинган кичик бир тадқиқотимизда учраши мумкин бўлган нуқсонлар учун ўқувчи мухлисларимиздан, айниқса, устозларимиздан олдиндан узр сўраб қоламиз.

ҚЎРИҚ ЕРЛАРНИ ЎЗЛАШТИРИШ ТАРИХИДАН

Ўзбекистон - тарихан ўзининг жуғрофий ўрни, иклими ва шароити билан қадимдан деҳқончилик маданияти юксак даражада ривожланган минтақалардан бири ҳисобланган. Унинг сунъий суғориш тарихи олис ўтмишга бориб тақалади. Ўзбекистонда XX асрнинг охирига келиб қўриқ ерларни ўзлаштириш, йирик сув иншоотларини барпо этиш, суғорма деҳқончилик маданиятини ривожлантириш борасида дунёда мисли кўрилмаган натижалар қўлга киритилган. Айниқса, бу борада кейинги 30-40 йил мобайнида амалга оширилган ишлар кўлами алоҳида диққатга сазовордир. Лекин ерларни ўзлаштириш ва сунъий суғориш тажрибаси куни кеча ҳаётимизга кириб келган янгилик эмас, балки унинг илдизлари инсоният тарихининг узок ўтмишига бориб тақалади. Зотан, деҳқончилик маданиятини сувсиз - оби ҳаётсиз тасаввур қилиб бўлмаганидек қўриқ ерларни ўзлаштириш тарихини халқимизнинг қадим қадимлардан бери сунъий суғориш борасида амалга ошириб келган меҳнатлари, ўтмишдан мерос бўлиб келган бой тажрибаларисиз таҳлил қилиш қийин. Ўтган асрнинг кўзга кўринган олимлари В.В.Бартольд, В.И.Масальский, Д.Д.Букинич, Б.В.Андрианов, Б.А.Латынин, М.М.Дьяконов, Я.Ғ.Ғуломов, С.П.Толстов ва бошқа яна бир қатор тарихчиларнинг асарларида бу ҳақда қимматли илмий фикрлар айтиб ўтилган. Археологик қазималар Ўзбекистоннинг тоғ этакларида, дарё ҳамда сой бўйларида суғориладиган майдонлар вужудга келганини тасдиқлайди.¹ Аجدодларимиз ана шу майдонларга уруқ қадаб ҳосил олганлар.

Манбалардан шу нарса маълумки, табиат инжиқликлари, қутилмаган офатлар башариятнинг ижтимоий ҳаётига нафакат зарар келтирган, балки унинг фойдасига ишлаган ҳоллари ҳам кўп бўлган. Чунончи, сув тошқинлари оқибатида сунъий суғориш тажрибаси вужудга келган. Аммо, одамлар дарё ва сойларга банд солиб, сув сатҳидан бир неча қарра баланд бўлган ерларга ҳам сув чиқариш мумкинлигини англаб етгунларига қадар жуда кўп замонларни, талай табиий офатларни бошдан кечиришларига тўғри келган.

Қадимий деҳқончиликнинг ўзига хос хусусиятлари туфайли барча ерлардан ҳам доимий экин майдонлари сифатида фойдаланилмаган. Балки

¹ - Роль водной мелиорации в развитии орошаемого земледелия Узбекистана. Узб.АКСН. Т., 1992 год, 48-стр.

дарё ва сойларнинг йўналиши ўзгаришига қараб экин экиладиган майдонлар ҳам бир жойдан иккинчи бир жойга кўчиб турган. Одамлар сув оқимини ўзларига бўйсундиришга муваффақ бўлганлар. Мустаҳкам дамба ва суғориш тармоқлари, яъни ҳимоя воситаларини барпо этиб, суғориладиган майдонларга экин-тикин қила бошлаганлар. Суғориш усуллари сув манбаларидан об-ҳаёт олиш ва шу манбалар оқимини тартибга солиш маданияти Марказий Осиёда сунъий суғоришнинг дастлабки босқичлари сифатида жуда қадим замонлардан вужудга келиб, олти минг йил давомида аста-секин такомиллашиб борган. Суғориш тизимларини барпо этиш соҳасидаги халқ тажрибаси авлодлардан авлодларга ўтиб борган.²

Эрамиздан аввалги 3-2 минг йилликларда Амударё, Зарафшон ва Фарғона водийсининг айрим дарёлари этакларида суғориш маданияти ривожланган. Эрамизгача биринчи минг йиллик бошларида Хоразм ва Мурғоб дарёси водийсида дастлабки магистрал ирригация каналлари пайдо бўлган. Қадимий Юнон ва араб тарихчилари ҳамда географларнинг далолат беришича, Чирчиқ ва Оҳангарон водийларида эрамиздан аввалги 3-1 асрлардаёқ катта-катта суғориш каналлари бунёд этилган. Уларнинг баъзилари - Зах, Бўзсув, Искандар Салар шу кунгача ҳам сақланиб қолган.

Шулардан кўриниб турибдики, Марказий Осиёда қадим-қадимдан юксак маҳоратли мироблар фаолият олиб боришган. Шунинг учун ҳам рус олими В.И.Масальский 1913 йили ёзган “Туркистон ўлкаси” номли монографиясида шундай ёзган эди: “Неча ўнлаб чақирим жойга оби ҳаёт элтаётган ана шу кучли оқимларни кўрар экансан, техникадан жуда оз хабардор бўлган халқ жазирама қуёш остида бениҳоя зўр меҳнат эвазига бутун мамлакатни ариқ ва каналлар тармоғи билан буркаганлиги учун ҳам бу халққа алоҳида ҳурмат билан қарайсан киши”.³

Тарихда ўтган фотиҳ ва жаҳонгирларнинг барчаси ҳам фақат вайронагарчилик билан шуғулланмаганлар. Олис ўтмишимиз саҳифаларидан олинган мана бу сатрлар фикримизни тўла тасдиқлайди. Самарқандда яшаб ўтган рус олими Андеранков Г.А. қадимда Зарафшон суви билан Қарши даштидаги ерлар суғорилганлиги ҳақида тарихий ҳақиқатни тиклашга муваффақ бўлди. Унинг фикрича қадим замонлардаёқ Зарафшон дарёсидан Қарши чўлига 300 верст узунликда Манас канали тортилган экан. Канал ер ости йўли орқали ўтган бўлиб, ер ости узунлиги 1200 метр, кенлиги 5

2 - Рашидов Ш. Осиё ва Африка мамлакатлари вакиллариининг Тошкентда ўтказилган конференциясидаги нутқи. 1974 йил. 4-бет.

3 - Масальский В.И. Туркестанский край. М. 1913 г. С- 28.

метр, чуқурлиги 4 метрни ташкил этади. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг археологи А.И.Теренажкин ва Л.И.Албаунлар эса мазкур канал 12 асрларгача фаолият кўрсатганлигини ва у муғуллар босқинидан кейин каровсиз ҳолга келгани ҳақида қимматли маълумот берганлар.⁴

Манас каналининг бузилиши оқибатида Қашқадарё хавзаси Зарафшон сувидан узоқ йиллар бебаҳра қолган. Лекин соҳибқирон Амир Темури даврида (14 аср) каналнинг қайта тиклангани ҳақида далолат берувчи ҳужжатлар архив материалларида мавжуд.

Манас каналининг қадимги ўзани совет олимлари томонидан мукамал ўрганилганда у ҳозирги Эски анҳор канали эканлиги аниқланди. Архив материалларидан яна шундай сатрларни ўқиш мумкинки, 650 йиллар Қашқадарёликлар муқаддам Самарқанднинг Жом қишлоғига келиб маҳаллий аҳоли билан Эски анҳор каналини тозалаб, ишдан сўнг байрам уюштирар эканлар.⁵

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, мазкур даврда ҳам суғориш тизимларини барпо этиш ва улардан фойдаланиш – муҳандислик ҳисоб китоблари асосида ташкил қилинган. Каналларни тортишга ўрта аср олимларининг аралашуви сезилади. Алоҳида сув иншоотлари аввалдан режалаштирилган аниқ лойиҳа дастурлари асосида олиб борилган. Бу эса суғориш самарадорлигини оширган.

Ўрта асрларда Ўрта Осиё давлатларида юксак даражада ривожланган меъморчилик ва қурилиш санъати ўша даврнинг сув хўжалиги иншоотларида ҳам яққол намоён бўлади. Сифатли пишиқ гишт ҳамда эластик коришма ёрдамида гидротехник иншоотлар бунёд этилгани фикримизнинг далилидир. Мана шундай бандаргоҳ, сув тақсимлагич кўприklar ҳамда сув хавзаларининг баъзи қолдиқларини бугунги замонда ҳам учратиш мумкин. Сурхондарё кўприги ва бандаргоҳ, Жиззах вилоятидаги Хонбанди, Самарқанддаги Абдуллахон банди тўғонлари шунингдек, Зарафшон дарёсидаги сув тақсимлагич кўпригининг қолдиқлари ана шулар сирасига киради.

Рус олимлари томонидан тўпланган ҳужжат ва материаллар салмоғи шунчалар бекиёс эдики, бу маҳаллий аҳолининг сунъий суғориш соҳасида узоқ замонлардан бери мислсиз тажрибага эга бўлганлигидан далолат беради. Таникли рус ирригатори А.Ф. Миддендорф Фарғона водийси ирригацияси билан танишиб, шундай ёзган эди: "...Аввало биз минг йиллар

4 - Ўша жойда.

5 - Масальский В.И. Туркестанский край. М. 1913 г. С- 32.

ичида синалган тажриба ютуқларга бой бўлган ерликларга шогирд тушмоғимиз лозим”.⁶

Фарғонада узок муддат яшаган рус мутахассиси В.М.Кушевский ҳам водий ирригацияси хақида ўз таассуротларини қуйидагича баён қилган: “Техника билими жиҳатидан саводли бўлмаган кишилар тик адирли жойларда қандай қилиб ўз далаларига сув олиб борганликларига таажубланмай бўлмайди. Бу ишларнинг барчаси билимсиз, асбобсиз бажарилгани кишини ғоятда ҳайратда қолдиради”.⁷

XIX асрнинг охири, XX асрнинг бошларида Мирзачўлни ўзлаштириш учун илк қадамлар қўйилади. Ана шу даврда иккита йирик канал - “Николай 1”, айна пайтда К-3 ва “Романовский” каналлари барпо этилган. Бу икки канал қурилишини бош ташкилотчиси рус князи Н.К.Романов бўлган.⁸ Мазкур иншоотлар қурилиши ниҳоясига етиши билан Мирзачўлнинг шимолий қисмига одамлар кўчирила бошлаган. Жумладан, Россиядан ҳам бир қисм аҳоли кўчириб келтирилган.

Ўша даврда амалга ошмай қолган лойиҳалардан бири Амударё сувини Бухорога тортиш бўлиб, у XIX асрнинг 70- йилларида Самарқанд воҳасининг Туркистон маъмурияти ихтиёрига ўтиши муносабати билан тўхтаб қолган. Ўша давр мутафаккири Аҳмад Донишнинг бу ғоясини амалга ошириш анча мушкул эди. Чунки Чор Россияси Бухорода оз сарф харажат қилиб кўпроқ фойда олишдан манфаатдор эди. Аҳмад Донишнинг таклифи ва тархи Бухоро ҳукмдорлари томонидан эътиборсиз қолдирилган бўлсада, у Бухорога сув чиқариш тарихида хусусан Аму-Бухоро каналининг барпо этилишида муҳим аҳамият касб этади.

Самарқанд воҳасида суғориладиган ерларнинг кенгайиши, сув таксимлаш муаммосининг янада мураккаблашуви, Зарафшон округида суғориладиган майдонларни кенгайтириш ишларининг тўхтатиб қўйилиши, Зарафшон округи ҳукмдорларини сувни Амударёдан Бухорога ташлаш, бу сувдан Самарқанд воҳасидаги янги ерларни ўзлаштириш учун фойдаланиш керак, деган фикрга олиб келади.

Шундан кейин 1880 йилдан эътиборан бир қатор илмий таклиф ва лойиҳалар ишлаб чиқилган, қидирув ишлари олиб борилган. 1910 йилдан губернаторликнинг Ерлар ҳолатини тартибга солиш бўлими томонидан Ўрта Осиёда мунтазам қидирув ишлари олиб борила бошланди. 12 та мах-

6 - Ибрагимов Н. Ибн Батута и его путешествия по Средней Азии. М. 1988 г.С-186.

7 - Калинина Т. Сведения ранних ученых Арабского халифата. М. 1988 г. С-18.

8 - Тоғаев М. Амударё сувлари Бухоро далаларида. Т. 1988 йил, 7-бет.

сус кидирув компанияси тузилди. 1910-1916 йиллар мобайнида бу ишлар учун 8 миллион 87 минг 448 сўм ажратилди. 1912-1916 йиллар кидирув экспедицияси маълумотлари асосида А.В.Чаплыгин Зарафшон водийси сув хўжалигини тартибга солиш лойиҳасини ишлаб чиқади, бу лойиҳада Амударё сувини Бухоро воҳасига механика ёрдамида чиқариш ва Зарафшоннинг бир қисми сувини Қашқадарё воҳасига янги ерлар очиш учун ташлаш кўзда тутилган эди.⁹

А.В.Чаплыгиннинг лойиҳаси Бухоро Қоракўл воҳалари суғориш тизимлари мунтазам равишда сув билан таъминланиб турадиган Аму-Бухоро канали қурилишининг дастлабки лойиҳаларидан бири бўлган. Аму-Бухоро канали 3 та йирик тармоққа бўлинади. Уларнинг биринчиси сувли Қоракўл воҳаси, иккинчиси - Шохрух ирригация тизими ва учинчи Бухоронинг ўнг соҳили ирригация тизимлари эди. Лойиҳага кўра канал жами 171 минг десятина майдонга сув чиқариши лозим эди.¹⁰

Ўша кезларда олиб борилган кидирув ишлари охирига етказилмаган бўлсада, улар Зарафшон водийсини комплекс ўрганиш йўлидаги дастлабки уриниш сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлган, Бухоро сув хўжалиги тарихига янги саҳифа ёзган.

Бундан ташқари тарихий маълумотларга эътибор қаратинг. Оренбург ва Ғарбий Сибирь генерал губернаторлиги ва Туркистон области аҳолисининг турмушини ва умумий аҳволини ўрганиш учун император Александр-II нинг фармойишига кўра 1865 йилда “Чўл комиссияси” юборилган. Тўпланган материаллар асосида “Чўл комиссияси” 1867 йил 17 апрелда тасдиқланган «Ўрта Осиёдаги ерларни тузилиши бўйича алоҳида комитет»и шундай қарор қилади: «Туркистон области ва Семипалатинский жанубий қисмида бошқариш асосида ҳарбий ва маъмурий ҳокимиятнинг бўлинмаслигига амал қилган ҳолда Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилсин».¹¹

“Чўл комиссияси” томонидан Еттисув ва Сирдарё областларини бошқариш бўйича қоидалар лойиҳаси ишлаб чиқилган.¹² Мазкур лойиҳа Чоризм ҳукуматининг Туркистон, ҳозирги Ўзбекистонга нисбатан ўтказган сиёсатининг мақсадларини тарихий далиллар билан исботлайди.

9 - Тоғаев М. Амударё сувлари Бухоро далаларида. Т. 1988 йил, 8-бет.

10 - Тоғаев М. Амударё сувлари Бухоро далаларида. Т. 1988 йил, 9-бет.

11 - ЦГА. УзССР, ф.п-1, оп.25, д. 15, л.24.

12 - Ўша жойда.

Россия давлати Туркистон ўлкасининг ўзига хос хусусиятлари, табиати, иклими, рельефи, табиий бойликлари ва имкониятларини илмий нуктаи-назардан ўрганиш «мақсадида» ташкил этган экспедициялари фаолиятида ҳуфиёна мақсадларни кўриш мумкин. Бу экспедициялар, дастлаб мамлакатнинг топографик харитасини тузиш, халкнинг турмуши, урф-одатларини, анъаналарини, этнографиясини ўрганишни назарда тутган бўлсада, вақт ўтиши, давр ва сиёсат ўзгариши билан бунинг асосида ётган яширин мақсадлар ва манфаатлар аста-секин рус чоризмининг ўлкага нисбатан олиб борган сиёсатида яққол намоён бўла бошлайди.

Россия ўзининг ички ва ташқи бозорининг турли-хил хом-ашё, бойликларга бўлган талабини бошқа халқлар ва мамлакатлар ҳисобидан кондирриш, дунёда йирик ривожланган давлатга айланишни мақсад қилиб қўйган. Ана шу даврда шаклланган империяпарастлик кайфияти кўшни давлатларга нисбатан хусусан, Туркистонга нисбатан яққол намоён бўлган.

Россия XIX асрнинг ўрталарида Англия, Франция каби мамлакатларга нисбатан ривожланишда орқада бўлсада, ички бозор талаблари, аста-секин мавжуд давлат ҳудудларини ўзгартириш, ташқи бозор билан кўпроқ боғланишни тақозо эта бошлади. Бу улардаги империячилик кайфиятини, кам ривожланган мамлакатлар аҳолисини зўравонлик билан қарам қилиш, унинг барча бойликларидан фойдаланиш сиёсати «зўравонлик, босқинчиликка» асосланган ҳар бир давлатнинг шу жумладан, Чоризмнинг Туркистон ўлкасида ўтказган сиёсатининг асосий моҳиятини ташкил этган. Дунёга кўз тутиш, унинг ҳудудларини босиб олиш ва бўлиб олиш сиёсати, умумий ҳол сифатида Туркистонга нисбатан ҳам яққол намоён бўлган.

Россия томонидан Туркистонни қарам қилишнинг Россия учун аҳамиятини таъкидлаб, босиб олинган ўлка бўйича тафтиш ишига раҳбарлик қилган сенатор Граф К.Пален шундай ёзади: «Туркистонни босиб олишнинг сиёсий характерга эга бўлган аҳамиятини ҳисобга олмаганда чоризм ҳукумати учун икки томонлама манфаатли эди: 1) Молиявий сиёсат нуктаи-назаридан, ички ишлаб чиқариш учун давлатнинг даромади ва ички бозор манбаи; 2) колониал сиёсат нуктаи-назаридан марказий губерниялардан ортиқча аҳолини қайта жойлаштириш учун янги йўналишдир»¹³. Демак, тарихий жараёнлар шундан далолат берадики, Россияда тўқимачилик билан боғлиқ саноатнинг ривожланиши аста-секин пахта хом ашёсига бўлган талабни оширди. Россия энди АҚШ ёки Эрон эмас, аксинча янги

13 - Пален К.К. «Материалы и характеристика народного хозяйства Туркистанского края. ч. 1, отд. 1 г СПб, 1911, с.8.

босиб олинган ўлкалар орқали пахтага бўлган эҳтиёжини қоплаш мақсадини кўзлай бошлади.

Чор Россиясининг тўқимачилик саноати учун хом ашё етиштириб берадиган бирдан-бир манба Ўрта Осиё ҳудудлари эканлиги, уни Туркистонга нисбатан сиёсатида ўзига хос янги стратегик мақсадлар, манфаатлар тизимини шакллантирган дейиш мумкин. Бу савдо алоқаларини ривожлантириш учун янги савдо йўллари куришни тақозо этган.

Ўрта Осиёни босиб олиш, уни мустамлакага айлантириш, ўзига хос бошқарув ҳокимиятини жорий этиш, бу собиқ Чор ҳукуматининг ўлкада олиб борган сиёсатида унинг манфаат доираси қанчалик юқори бўлганлигини кўрсатади, чунки буни ҳисоб-китоб қилиб кўрилса, камида 80 млрд. доллар билан баробар захира ётганлиги аниқланади. Бу биргина тола - хом-ашёнинг баҳоси, уни Россия енгил саноатида қайта ва такрор ишлашдан олинган қўшимча фойда ҳисобланса, бу кўрсаткич юзлаб млрд. долларни ташкил этади. Шунингдек, собиқ совет даврида ўзбек деҳқонлари «давлатга», яъни шўро ҳукуматига бир миллион тонна пилла, 100 млн. донадан ортик қора кўл тери топширган.¹⁴

Чоризм Туркистонни босиб олар экан, ўлкани ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни, халқнинг маънавий маданиятини янада юксалтиришни асосий мақсад қилиб қўймаган. Аксинча, ишлаб чиқарувчи кучлардаги айрим ўзгаришлар, янги ерларни очиш, кўрик-бўз ерларни ўзлаштириш мақсадида жорий этилган ирригация тизими марказ манфаатлари, сиёсатнинг яширин мақсадларига эришиш учун заруратдан амалга оширилган тадбирлар эди.

Чор ҳукумати ўлкада халқларни тарихий мероси, маънавий кадриятларидан маҳрум қилиш орқали уларни кулликка солиш, онги ва тафаккурига колониал сиёсатнинг таъсирини сингдиришга ҳаракат қилди. Халқларнинг норозилиги, миллий озодлик учун курашини эса зўрлик билан бостирди.

Пахта экилган майдонларнинг кўпайиши, ирригация ишларини ҳам ривожлантиришни тақозо этади. Суғориладиган ер майдонларининг қамлиги пахта етиштиришни кўпайтиришга салбий таъсир эта бошлаган эди. Туркистонда миллион десятинадан ортик суғориш мумкин бўлган ерлар борлиги ҳисоблаб чиқилади. Бу 8,5 минг пуд қўшимча пахта олиш имконияти мавжуд эканлигини, агар бу мақсад амалга оширилса пахта етишти-

14 - Азамат Зиё, Очкўзликка қарши ... бирдамлик ёки «конфедерация» никоби остидаги хом ҳаёллар. Ўзбекистон овози, 1997 йил 25 январь.

риш бўйича АҚШ билан тенглашиш, чоризмни кизиктирмасдан қолмаган. 1884- йилда Туркистонда Америка пахтасини етиштириш ривожлана бори ва экин майдонлари ҳам кенгайди. Шу йили Россиядаги Кудринлар савдо уйи учун Беляков деган шахс томонидан дастлабки 8 той Туркистон пахтаси жўнатилади.¹⁵

В.Л.Лаврентьев «Туркистонда капитализм» деган китобида К.К.Паленнинг маълумотларига асосланиб, Самарқанд уезди бўйича ер сотиш ва сотиб олишнинг ўсишини келтиради. Туркистон ўлкасида пахта экиш майдонлари 6 марта ошди. Пахта яқка ҳокимлигига аста-секин асос қўйилди. Солиқ тўплаш натурал шакли ўрнига, пул жорий этиш бошланди. Пахта экишнинг қўпайиши, дон маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларни Россиянинг бошқа Марказий ҳудудлари ҳисобига амалга ошириш, шу орқали Туркистонни марказга қўпроқ боғлаш, пахтани эса қўпроқ эктириб, арзон хомашёга эга бўлиш, аҳолини оғир меҳнат билан банд қилиб қўйиш сиёсати олиб борилганлигини аниқлаш қийин эмас.

Октябрь тўнтариши билан собиқ шўро ҳукуматининг колониал ўлкаларда ўз мавқеини ўрнатиш учун кураши даври бошланди. Бу «аграр ўлкаларда сиёсий ҳокимиятни ишчи деҳқон қўлига ўтиши» ниқоби билан амалга оширила бошланди. Аслида, собиқ шўро ҳукуматининг халқларни ўз эркидан маҳрум этишга қаратилган, марказ манфаатларига бўйсундирилган сиёсатнинг яширин мақсадлари унда мужассам эди. Туркистонда сиёсий ҳокимиятнинг «Советлар қўлига ўтиши» жуда мураккаб, катта қаршиликлар асосида амалга ошди. Ривожланган марказий саноат районлари пролетариатнинг ёрдами ниқобида Ўрта Осиёни босиб олиш, «зўрлик» асосида ўлкада «пролетариат диктатураси» ўрнатилди. Петроградда Халқ Комиссарлари совети ўрнатилгандан бир ҳафта ўтгач, Туркистон ўлкасида ҳам Халқ Комиссарлари совети ҳокимияти ташкил этилган эди. Бу тўғрида 1917 йил 20 ноябрда қабул қилинган Туркистон Халқ Комиссарлари советига берилган наказда шундай дейилган: «Ҳозирги пайтда Россия марказий ҳокимиятини ва унинг Туркистон ўлкаси ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари советининг бирлашган иттифоқидан иборат ташкилий шакли ўлкани бошқаришнинг олий органи ишчи, солдат, деҳқон депутатлари ўлкаси деб ҳисоблайди. Бу кейинчалик Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари совети деб аталади.»¹⁶

15 - Сельское хозяйство въ Туркестанском краѣ. Составитель А.И Шахназаровъ. – С-Петербургъ. Типографія В.О.Киршбаума. 1908. –С.143.

16 - «Наша газета», 1917 йил 23 ноябрь.

Кўриб турганимиздек, пахта якка ҳокимлигига бўлган интилиш Ш.Рашидов даврида авжига чиққан, деган хато тушунча, аслида Чор Россияси истилосидан бошланган. Ҳали ўшандаёқ пахта экини аста-секин маҳаллий аҳолини қарам қилишнинг куралига айланиб борди, ғалла, ва шолени сиқиб чиқариб, минтақани бу соҳада метрополияга тўлиқ қарам қилиб қўйди.¹⁷

Россия ҳукмрон доиралари Ўрта Осиё пахтасининг стратегик ва иқтисодий аҳамиятини англаб етди, уни етиштиришни кўпайтиришга интилди. 1912 йили Россия Қишлоқ хўжалик министри И.Кривошеевнинг Тошкентга қилган ташрифидан сўнг император Николай II га ёзган ахборот хатида: “Туркистонда пахтачиликнинг ҳозирги ривожланиши суғориладиган ерларда ғалла майдонларини камайтириш ҳисобига кенгайтирилиши мумкин ва лозим. Туркистон бугдойининг ҳар бир пуди Кубань ва Сибирь ғалласига қўшимча рақобат, ҳар бир пуд пахта эса Америка пахтасига рақобат. Шунинг учун қўшимча тўлов ҳисобига бу ерга ғалла келтириб, суғориладиган ерларга пахта экиш лозим”¹⁸, дея хулоса қилган эди.

Шу хулосалар асосида, айти пайтда, пахта хомашёсини ташиб кетиш қиммат бўлганлиги сабабли Туркистонда маҳаллий пахта тозалаш саноати шаклланди. 1916 йили Туркистонда 9 та йирик пахта савдо-саноат фирмалари фаолият юритган бўлиб, уларда 58 та пахта тозалаш ва 15 та ёғ-мой заводлари бўлган. Масалан, ака-ука Якоб ва Сион Вадьяевлар 1916 йили Россиянинг Иваново – Вознесенск мануфактурасини сотиб олиб, пахтани етиштириш, хомашёсини сотиб олишдан то Ивановодаги текстиль комбинатларида мато ишлаб чиқаришгача бўлган жараёни тўлиқ ўз назоратига олдилар. Бухоро яҳудийларининг Вадьяевлардан кейинги бой оиласи ака-ука Рафаэль ва Натаэль Потеляховлар бўлиб, уларга 36 та пахта тозалаш ва 2 та ёғ-мой заводлар қарашли эди. Бу саноат корхоналарининг асосий қисми Фарғона вилоятида жойлашган бўлиб, 1913 йилга келиб бу вилоят саноат ривожланиши даражаси бўйича Харьков ва Нижний Новгород губернияларига етиб олди. Фарғона вилоятида Туркистондаги барча пахта заводларининг 2/3 қисми жойлашган Биржа қўмитаси муҳим роль ўйнайди. Унга вилоятнинг йирик савдо ва саноат доиралари, шунингдек, Россиянинг банк ва фирмалари вакиллари аъзо эди.¹⁹

17 - Абдуллаев Р. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918 годы. Т.: «Adabiyot uchgunlari», 2016. – С.26.

18 - Мамедов М. Ирригация Средней Азии. –М. 1969. – С. 16-17.

19 - Селское хозяйство въ Туркестанском краѣ. Составитель А.И Шахназаровъ. – С-Петербургъ. Типографія В.О.Киршбаума. 1908. –С.146.

Туркистоннинг Россияга қарашли қисми билан бир каторда Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида ҳам пахтачилик жадал ривожланган. Бухоро ва Хивада 1914 йили 140,2 минг, 1915 йили эса 152,6 минг гектар ерга пахта экилган. Биринчи жаҳон уруши арафасида Россияга Туркистондан жўнатиладиган умумий пахта ҳажмида Бухоронинг улуши (бу иш билан, асосан, яҳудийлардан чиққан савдогарлар шуғулланган) 13% га яқинни ташкил қилди. Хивада 1909 йили барча экин майдонларининг 16% га яқинини пахта эгаллайди. Шу йили Хива хонлигидан Россияга 8 минг тонна пахта толаси олиб кетилган бўлса, 1915 йили бу кўрсаткич 14,4 минг тоннани ташкил қилган. Хонлик ҳудудида 4 ёғ-мой ва 30 дан ортиқ пахта тозалаш заводлари қурилган.

Пахта саноатининг шу тартибда ривожланиши ва пахта экин майдонларининг кенгайиши оқибатида худди 80 - йиллардаги каби озиқ-овқат, хусусан ғалла етиштириладиган майдонлар қисқариб борди. Агар 1907 йил 64 минг тонна ғалла четдан келтирилган бўлса, 1914 йили 200 минг тонна ғалла четдан сотиб олинди.

Биринчи жаҳон уруши бошланиши билан Россияга четдан пахта келтириш камайди, натижада Туркистон пахтасига эҳтиёж ошиб, унинг нархи ҳам кўтарилиб борди. Масалан, Туркистон пахта толасининг бир пуди 1913 йили 24 рубль турган бўлса, 1915 йили 32 рубль, 1916 йили эса 36 рублга кўтарилди. Бу ҳол маҳаллий аҳолини пахта майдонларини кенгайтиришга ундади. Агар 1914 йили Туркистонда 502 минг гектарга пахта экилган бўлса, 1915 йили – 570,7 минг га, 1916 йили – 582 минг га майдонга пахта экилиб, бу ҳудуддаги умумий экин майдонларининг 16% ини ташкил этган. Аммо Биринчи жаҳон уруши бошлангандан сўнг Россия ишчиларининг кўпчилиги ҳарбий хизматга жалб қилинганлиги сабабли у ерда ишлаб чиқариш пасайди ва Туркистонга олиб келинаётган саноат маҳсулотлари ва дон миқдори кескин камайиб кетди. Натижада ноннинг нархи пахта нархига нисбатан анча тез: 1915 йили – 100% га, 1916 йили – 400% га кўтарилди²⁰, очарчилик хавф сола бошлади. 1916-1917 йил пахта майдонлари кескин қисқариб, аҳоли озиқ-овқат етиштиришга киришди.

Ш.Эргашевнинг “Эрк истар кўнгил” асарида келтирилган маълумотлар мелиорация ишларининг ривожини кенгайтиришга туртки бўлганлигини тасдиқлайди. Шу жиҳатдан, Туркистонда мелиорация ишларини такомиллаштиришнинг 4-босқичини олимлар, мутахассислар Октябрь ре-

20 - Арапов А. “Революция в центре Азии” номли эълон қилинмаган қўлёзмадан. <http://memoryoffuture.blogspot.co/uk>

волюциясигача бўлган давр сирасида қарайдилар.²¹ Бу босқичда республиканинг барча районларида муҳандислик изланишлари олиб борилган. Қўриқ ерларни ўзлаштириш борасида қатор лойиҳалар ишлаб чиқилган. Пахта экиладиган майдонларни кенгайтириш мавжуд иншоотлар ва суғориш тармоқларини қайта қўриб чиқиш, суғориладиган майдонларда машиналар воситасида сув етказиб бериш чора-тадбирлари белгиланган. Лекин белгиланган бу чора-тадбирлар фақат қўғоздагина бўлган. Бу чора-тадбирлар Совет ҳокимияти давридагина, хусусан 1956-1980 йиллар мобайнида амалий кучга кирди.

1918 йили (Туркводхоз) ташкил этилиб, унинг зиммасига мавжуд суғориш тармоқларини ишчан ҳолатда сақлаш, каналларни ишга тушириш, ярим вайронага айланган иншоотларни тиклаш, сувдан фойдаланишнинг янги меъёр ва қоидаларини ишлаб чиқиш вазифалари юклатилди.

Маълумотларга кўра, 1922 йилдан 1926 йилгача бўлган даврнинг ўзида Туркистондаги ирригация тизимларини қайта тиклаш ва янада ривожлантириш ишига 83,4 миллион сўм ажратилди. 1922 йил ўзлаштирилган майдонлар 69 минг гектарни ташкил этган бўлса, 1924 йил бу рақам 360 минг гектарга етказилган ёки беш баробар зиёд ер кенгайтирилган.²²

Шу ўринда бир гап. Россияда фуқаролар уруши кетаётган бир паллада, айниқса 1921 йилги қурғоқчиликдан кейин очлик ва муҳтожлик кучайган бир шароитда совет ҳукуматининг Туркистонда қўриқ ерларни ўзлаштириш учун маблағ ажрата олгани таажубли бир ҳол албатта (1918 йил 17 май декретига мувофиқ 50 млн рубль ажратилган). Бизнингча совет маъмурлари, жумладан В.И. Ленин ҳам энди-энди тетапоя қадамлар ташлаб келаётган мамлакатга иқтисодий бўрон кўпроқ хавфли эканини чуқур англаган.

Қўриқ ерларни ўзлаштириш ва суғориш ҳаракатлари кейинчалик ҳам ҳар имконият ва вазиятда давом этиб келган. Аммо қўзланган мақсад иқтисодий самарасини бермаган. Фақат 1956 йилга келиб пахта етиштиришни тубдан ошириш мақсадида қўриқ ерларни ўзлаштириш ва суғориш зарурияти ва имконияти туғилади. Марказда эндиликда нафақат ўз текстиль комбинатлари эҳтиёжини балки Шарқий Европа мамлакатлари эҳтиёжини ҳам қондириш истаги туғилган. Иккинчидан, пахта хом ашёси давлат ха-

21 - Роль водной мелиорации в развитии орошаемого земледелия Узбекистана. Т., 1992 г. С-83.

22 - Рашидов Ш. Ирригация ва Ўрта Осиё совет республикаларидаги социал ўзгаришлар. Т., 1976 й. 9-бет.

зинасига валюта келтириши, экспорт-импорт алоқаларини кенгайтириши мумкин бўлган. Учинчидан, пахта ҳам ашёси маҳсулот бўлибгина қолмай, балки муҳим стратегик маҳсулот сифатида ҳам қўлланилган (химия, авиация ва муҳофаа ишларида). Мана шундай муҳим жиҳатлардан собиқ иттифок давлати эътиборини кучайтириш табиий бир ҳол бўлган. Қолаверса шу даврда республика раҳбарлари республикада ястаниб ётган қўриқ ерларни ўзлаштиришдан манфаатдор бўлган.²³ Тўртинчидан, йирик қўламда қўриқ ерларни қисқа муддат ичида ўзлаштириб, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун бу даврга келиб давлат маълум қудратга эга бўлган.

23 - Мухиддинов Н. Годы проведенные в Кремле. Т. 1994 г. С-182.

У.Юсупов Фаргона канали қурилишида

ЭЛНИНГ РИЗҚИ ТЎКИЛГАН ЗАМИН

КПСС МК ва СССР Министрлар Советининг “Пахта ишлаб-чиқариш маҳсулотларини ошириш учун Ўзбекистон ва Қозоғистон кўрик ерларини суғориш бўйича” 1956 йил 6 август қарори билан Қозоғистон ва Ўзбекистондаги кўрик ерларни ўзлаштиришнинг бош режасида комплекс ўзлаштириш масалалари кўзда тутилади. Республикада ерларни ўзлаштириш ҳисобига маъмурий ҳудудларни қуриш ва кенгайтириш аҳолини меҳнатга банд этиш, шунингдек, Ўзбекистонда кескинлашиб бораётган уй-жой ва озиқ-овқат масалаларини ҳал этиш вазифалари инобатга олинган.

Кўрик ерлар ўзлаштирилишининг республика иқтисодига таъсири кўп қирралидир. У миллий бойлик ҳажмининг қишлоқ хўжалик айланимасига жалб қилинган ерлар майдонининг кўпайиши асосида ошиши, аҳолини саноат ва озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини тобора тўлароқ қондирилиши жараёнларини ўз ичига олган. Кўрик – бу миллионлаб одамларнинг улкан меҳнати, олийжаноб иш учун бириккан тақдирларидир.

Кўрик ерларни комплекс ўзлаштириш вазифалари қишлоқ хўжалиги социал масалаларининг ижтимоий муаммоларини ҳал этишга янги жиҳатларни пайдо қилган. Бу жиҳатлар пухта, алоҳида ишлаб чиқилган ижтимоий имтиёзларда намоён бўлган.

Ш.Рашидов фаолиятида Ўзбекистондаги чўл ерларни ўзлаштиришнинг комплекс дастурида асосий эътибор ижтимоий муаммоларни ҳал этишга қаратилган. Бундай дастур Иттифок микёсидаги олиб борилган ишларда кўзда тутилмаган, дастлабки, қадамлардан саналган.

Дастлабки қадамларни А.А.Саркисов шундай хотирлайди; - «Мен беш йил мобайнида Мирзачўл қурилиш Бошқармасида бошлиқ бўлиб ишладим. Мархум Засядько (Госпланнинг раиси) Мирзачўлга мўлжалланган маблағларни химия саноатига сарфлаш муҳимроқ деган ташаббусни кўтарди. Н.С.Хрущёв бу ташаббусни маъқулайди. Мен бу хусусида Ш.Рашидовдан олдин янги раҳбарга мурожат қилганимда «баҳслашманглар» деган жавобни олган эдим. Бу масалада кейинроқ Ш.Рашидовнинг қўллаб-қувватлаганини ҳис қилдик ва тегишли маблағ Мирзачўл фойдасига қолдирилди.¹

¹ - Ризаев С. Шароф Рашидов. Штрихи к портрету. Т. 1992 йил. 53-бет.

Мазкур эътиборингизга ҳавола этилаётган ноёб манба сифатидан сакланиб қолган хат тавфсилотларидан билсак бўладикки, чўл ерларини ўзлаштириш компанияси тасодифан Марказнинг ташаббуси билан бир текисда амалга ошган эмас. А Саркисовнинг Н.Хрущёвга йўллаган мактуби бу масалани ойдинлаштиради:

Уважаемый Никита Сергеевич!

В настоящее время рассматривается предложение тов. Засядько А.Ф о временном прекращение работ в Голодной степи.

Принятие этого предложения причинило бы государству значительный ущерб.

Очень прошу Вас рассмотреть прилагаемую записку.

А. Саркисов: Начальник Главголодностепстроя

30 октября 1958 года г. Москва

Иккинчи мактуб 10 кундан кейин ёзилган.

Уважаемый Никита Сергеевич!

Мне стало известно, что принято решение о прекращение работ в Голодной степи. Госплан исключает Голодную степь из семилетки.

Никита Сергеевич, с чувством глубокой ответственности перед партией и перед Вами считаю что решение это ошибочно. Оно результат неправильной информации о целесообразности и хозяйственной эффективности орошения Голодной степи.

Голодный степ за 7 лет, начиная с первого года, дает чистого дохода в бюджет государства 26 млрд. рублей, а вложить надо за это время 6 млрд. рублей, кроме почти миллиарда рублей, вложенного за истекившие два с половиной года.

Там уже работает коллектив строителей в 13 тысяч человек, прибывших в Голодную степь по зову партии. Созданы необходимые коммуникации, строительная индустрия, ремонтная база. Развернуты основные строительные работы.

Голодная степь уже сейчас даст 250 тысяч тон хлопка, значительная часть которого результат проводимых работ. За семилетку Голодная степь (Узбекистан, Казахстан, Таджикистан) даст 1.700 – 1.800 тысяч тонн и начиная с 1966 года дополнительно будет давать 600-650 тысяч тонн хлопка ежегодно.

а Разве можно при всём этом прекратить работы в Голодной степи?
д Нет нельзя.

- Досадно ещё то, что я, как начальник строительства до сих пор
- ни от кого не могу вразумительно узнать, почему прекращаются столь
нужные работы по созданию на базе новейшей техники крупнейшего в
стране района хлопководства. Единственно, что стало мне известно,
это записка. Засядько А.Ф, но в ней от начала до конца неправильно, со-
, вершенно неправильно освещается поднятый вопрос. Более подробная
записка о Голодной степи мною передано тов. Шевченко А.С для доклада
лично Вам.

Я очень прошу еще раз рассмотреть вопрос о продолжение работ
Голодной степи в семилетке.

10 ноябрь 1958 года

А. Саркисов

Начальник Главголодностепстроя.²

Кўриб турганимиздек, А.Саркисов Ўзбекистон манфаатларини қаттиқ
туриб ҳимоя қилган. Бу талаблар ўша даврда қандай оқибатларга олиб ке-
лишини яхши тасаввур қиламиз. Шунга қарамасдан А. Саркисов КПСС
МК қабул қилган қарорини ўзгартиришни талаб қилади. Ушбу ёзишмалар-
дан Ш.Рашидовнинг хабари бўлганми? У пайтда Ўзбекистон Олий Кенга-
ши Президиуми раиси сифатида хабардор бўлган, деб ҳисоблаймиз. Бунга
сабаб, у киши раис сифатида Фарғона водийси чўлларини ўзлаштиришга
мутасадди қилиб тайинланган пайтларидаёқ чўл ерларини ўзлаштириш
вазифаларига кириб борган. Бу борада А.Саркисов билан ҳамсухбат бўл-
ганлиги ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Қолаверса, Н.Муҳиддинов Марказга
кетганидан сўнг Ўзбекистон КП МК да ҳам бироз вақт бошбодоклик ҳукм
суради. Шу сабабдан Ш.Рашидов 1959 йил Ўзбекистон КП МК котибли-
гига сайланган кунданоқ бу масалага жиддий қарайди.

Хулоса қилиш мумкинки, қурилиш ва бўш ерларни ўзлаштириш ма-
саласида марказ раҳбарларининг ҳар хил қарама-қарши фикрлари ва му-
лоҳазалари бўлган. Чунки Мирзачўлга йирик маблағ ва харажатлар кўзда
тутилган. Ш.Рашидов 1960 йилларга келиб Н.С.Хрущёв қабулида бир
неча бор бўлиб, Мирзачўлда ўзлаштириш ишларини давом этириш аҳами-
ятли эканлигини исботлаган. Кейинчалик ҳам чўл ерларни ўзлаштириш
тартиби, миқдори ва комплекс лойиҳалари бўйича баҳс ва тортишувлар

2 - Ў.Х. Мажидовнинг шахсий архиви материаллари.

давом этган. Албатта Ш.Рашидов собитқадамлик билан чўл ўзлаштиришнинг комплекс мазмунини сақлаб қолишга эришган.

Ш.Рашидов ва Н.Хрушчев

Қўриқ ерларни ўзлаштириш ва сугориш вазифаларининг амалга оширилиши натижасида 60-70 йилларда иқтисодиёт сезиларли даражада ўсди. Тўғри, у биринчи навбатда, пахта хомашёсини етиштиришнинг ривожланганлигида яққол кўзга ташланади. Аммо, “Пахта миллий ифтихоримиз” деган баландпарвоз гаплардан фаркли ўлароқ, фаровонлик манбаи каби, амалий аҳамиятга эга бўлган. Қолаверса, Ўзбекистон собиқ Иттифок иқтисодида пахта маҳсулотини етиштириш билан маълум иқтисодий ва социал мавқега эришган. Албатта йирик бунёдкорлик ишлари ўз-ўзидан бўлган эмас, бу ўринда бутун ташкилий вазифаларни рўёбга чиқаришда Ш.Рашидовнинг хизматлари катта.

Ш.Рашидов эл манфаатини ҳимоя этишда унинг турмуш даражасини оширишда ҳар бир мавжуд имкониятдан оқилona фойдалана олган. Шу мақсадга барчани юқори даражада сафарбар эта олган. Яхши раҳбар нафақат манфаатдорликни таъминлайди балки кишилар ҳаёти мазмунини ташкил этади. Ш.Рашидов чўлга сафарбар этилган кишиларнинг меҳнатини, ҳаёт, турмушини ташкил эта олган раҳбар ҳисобланади.

Собиқ Иттифокда қўриқ ерларни, ноқоратупроқ, Сибирь, Қозоғистон ерларини ўзлаштириш тажрибалари, яъни социал масалада яқдил режалар

ишлаб чиқилмаганлиги туфайли ўзлаштирилган ерларда одамлар турғун бўлмаганлиги қайд қилинади. Ўзбекистон кўрик ерларини ўзлаштиришда эса, ушбу масала мукаммал комплекс тадбирлар таркибига киритилади, зеро одамларни жалб этиш осон иш бўлмаган. Бизда ҳам дастлабки йилларда ишчи кучи билан таъминлаш борасида муаммолар талайгина бўлган. Лекин, кенг миқёсли ижтимоий тадбирлар кўрик ерларни ишчи кучи билан таъминлашга, уюшган тартибда юқори меҳнат маданиятини сақлаб қолишга имкон берган. Булар тўғрисида батафсил маълумотлар берамиз.

Ўзбекистон ССР Вазирлар Кенгаши қошида ишчи кучларини ташкил этиш ва сафарбар этиш мақсадида Бош Бошқарма ташкил этилган. Жойларда маҳаллий ижроия қўмиталарида бўлинмалар ташкил этилган. Бундай ташкилот собиқ Иттифок тажрибасида биринчи бор ташкил этилган. Ташкилот бўлинмалари жойларда касб мутахассислари таъминотини амалга оширган. Айни пайтда Ш.Рашидовнинг шахсан кўрсатмалари асосида 1977 йилда ёшлардан 5 минг ишчи кучи комсомол йўлланмаси билан сафарбар этилган. Деярли ҳар куни келган минглаб ёшлар чўлда янги ишларга жойлаштирилган. Улардан аксарияти эса эртаси куниёқ қайтиб кетганлари ҳам бўлган. Чўл шароитига чидаб қолганларининг кўпчилиги (мингта ёш мутахассислар қолади) вақт ўтиши билан республикамизнинг етук кишлоқ хўжалиги мутахассисларига, етакчи раҳбарларига айланганлар. Жумладан, Инобат Охунова, Мақсуда Фазиловалар хўжалик раҳбари лавозимига кўтарилади, Қувондиқ Абдураззоқов 20 ёшида Республикада хизмат кўрсатган механизатор унвонига сазовор бўлади, Тўлан Дадажонов ва Ислон Абдуллаевлар Социалистик меҳнат қаҳрамонларига айланади.

Ушбу ташкилотлар томонидан янги ўзлаштирилаётган ерларда ташкил этилган совхоз ва колхозларга келаётган ишчилар учун қатор имтиёзлар ишлаб чиқилган. Жумладан, ишчиларга нафақа берилади, уларнинг оиласи, мулки ва юкини иш манзилигача кўчириш давлат томонидан бепул амалга оширилган. Сафар чоғида кунлик маблағ ва уй билан таъминланган. Республикада ишчи кучи баланд бўлган ҳудудларда ишчи кучини сафарбар қилиш, тақсимот ва тартибга солиш вазифаларини амалга оширган. Кўчиб келган ишчилар хўжаликлар билан алоҳида шартнома тузган.

Ишчи кучини ташкилий жиҳатдан сафарбар этиш масаласи моҳиятан муҳим ва ўта муаммоли вазифа ҳисобланган. Одамларни туғилиб ўсган ерларидан янги ҳали улар учун номаълум бўлган жойларга сафарбар қилишда кўп тушунтириш ишларини олиб боришга тўғри келган. Қолаверса миллий психология ўтроқ ҳолатни ёқлаб, ушбу вазифаларда кўп муам-

моларни келтириб чиқарган. Агар республика ҳудудига ташқаридан келганлар учун имтиёзли йўлланма кифоя бўлган бўлса, маҳаллий аҳоли зич жойлашган ерлардан ишчи кучини кучириш учун турли оммавий тарғибот ишлари олиб борилган. Радио, телевидение орқали янги ерлардаги совхоз ва колхозлар шароитлари кўреатилган. Имтиёз ва устунликлар алоҳида категорияларга бўлинган. Чўл ҳудудларининг ўзига хос хусусиятлари, шароити, масофаси инобатга олинган.

Кишиларнинг юкори самарали меҳнати, соғлиги ва маданий дам олиши учун зарур шароитлар яратиш, кадрларни, айниқса чўлқувар механизаторларни муқим қолдириш кўзда тутилган. Ижтимоий масалалар бўйича бу синов чоралар Сибирь ва Қозоғистонни ўзлаштириш даври тажрибаларидан хулоса қилиб ишлаб чиқилган. Ижтимоий масалалар ҳал этилмаганда одамларда янги ўзлаштирилган ерларда ўрнашиб қолиш эҳтиёжи сўнарди. Айнан мана шундай ҳал этилмаган ижтимоий муаммолар натижасида кўпгина иқтисодий тугунлар ечилмаган ёки кутилган натижани бермаган бўлар эди. Мисол учун, 1939-1941 йилларда ишчилар ва уларнинг оилаларини Мирзачўлга оммавий равишда мажбурий кўчириш тегишли уй-жой қурилмагани кўчирилганлар учун кўпгина муаммоларни вужудга келтирган. Кўчириб келинганлар кўпинча тақир жойда, ертўла ва қамиш чайлаларда жойлаштирилар, уй-жой ва зарурий иморатларни уларнинг ўзи ҳашар йўли билан қуришарди. Бундан ташқари вақт ва имконият етишмаганлиги учун қатор хўжаликларда паст сифатли уйлар қурилган. Чўлқуварлар кўпинча оила аъзоларини эски яшаш жойларида қолдириб, яққа ўзлари меҳнат қилар, бу эса кўмсаш ҳиссини уйғотиб кадрлар оғувчанлигини кучайтирган.

“Қўриқ ерларга кўчиб келганларни ўтроқлашиши ҳақида менинг мулоҳазам шундаки,” деб хотирлайди Мирзачўл қурилиши фаҳрийси Ўриш Ҳамидович – “оилалар Фаргона водийси, Зарафшон водийси айниқса Амударё соҳилларидан келганларида бу жараён жуда секинлик билан бир неча йиллар давомида кечган эди. Кўчиб келганлар руҳиятида “барибир юртимизга қачонлардир қайтиб кетамиз”, деган фикр сақланиб қолар эди. Биз совхоз кўрғонини курганимизда лойиҳада кўрсатилган ўринда қабристонга жой ажратиш унга мол ўтмайдиган қилиб ўраб, дарвоза қураб эдик. Лекин бир неча йиллар бу жойга ҳеч ким қўйилмади. Айниқса, биринчи бўлиб қўйиш пайсалга солиниб, вафот этганларнинг жасади киндик қони томган жойларга олиб кетилар эди.

Андижонлик меҳнат қаҳрамони Мамажон ака Дадажонов фожиали

аварияга тушганда, ўлиmidан олдин “мени шу чўлдаги кабристонга кўйинглар”, деганлари учун Ленин номли 11-совхознинг кабристонига унинг жасади биринчи бўлиб кўйилган эди. Фақат иккинчи, баъзан учинчи авлодларгина ўзларини шу ерлик деб ҳисоблайдиган бўлдилар.

Биринчи кўчиб келганлар совхозда хали мактабнинг барча синфлари йўқлигидан, ўқитувчиларни етишмаслигидан, совхозларда ичимлик суви танқислигидан, газ етиб бормаганлиги, электр энергиясининг йўқлиги каби етишмовчиликлар бўлганлиги учун мактаб болаларини туғилган жойларида қолдириб турар, ёзда деҳқончилик қилиб, қиш пайтлари ўзлари ҳам қишлоқларига қайтиб кетишар эди.

Эсимда машҳур пахтакор Турсуной Охунованинг синглиси Инобат Охунова Мирзачўл тумани 22 “А” хўжалигига директор этиб тайинланганида, мен раҳбаримиз В.Духовный билан чўлу биёбонга бир кун илгари келтирилган тўрт дона кўчма вагонларни олдиға тўхтаб “Инобат сенинг совхозингни кўрғони худди шу ерда барпо этилади деб уқтирган эдик”.³ Кўриб турганимиздек, кўриқ ерларға аҳолини жалб этиш осон кечмаган.

Вилоятлардан кўчириш қоидаларига асосан ҳар бир чўлқувар оиласига, оила бошлиғига 150 сўм ва бошқа оила аъзоларига 50 сўмдан ёрдам пули белгиланган. Мукаддам бу рақамлар 50 ва 15 сўм миқдорида бўлган.⁴ Шуниндек, чўлга кўчиб келган оилалар дастлабки икки йил мобайнида уй-жой солиғи, ҳамда коммунал хизмат тўловларидан озод қилинган.

Шунингдек, чўлқуварлар уч йилдан кейинчалик ўн йилгача қишлоқ хўжалиги солиғидан, кўчиб келганларни қабул қилган оилалар эса, уларнинг сонига қараб даромад солиғи тўлашдан халос этилганлар. Янги ташкил этилган хўжаликлардан эса даромад солиғи умуман олинмаган. Натижада хўжаликларда маданий-маиший иншоотлар қуриш, ижтимоий таъминот вазифаларига эътибор бериш имконияти туғилган.

Чўлда ишлаш учун кўчиб келганларға уй-жой қуриш учун бериладиган қарз миқдори 1971 йилгача бир неча бор оширилиб 4500 сўмгача белгиланади. Қарзларнинг 50% давлат хазинаси ҳамда ижтимоий-маданий тадбирлар ва уй-жой қурилиш жамғармаси ҳисобидан копланган, 50% 5 йил мобайнида тўлаб бориш имкони берилган. Албатта бу каби тадбирлар чўл ўзлаштириш ҳаракатига ижобий таъсир кўрсатган. Жумладан, 1976-77 йиллари аҳоли зич жойлашган, тоғли намзамин жойларда, Қарши чў-

3 - Мажидов Ўриш ака билан суҳбат. 2017 йил 12 сентябрь

4 - Исмаилходжаев Я. “Оценка трудовых ресурсов и планирование рабочей силы в СССР”. М.: 1965 г. С-93.

лининг янгидан ташкил этилган совхозларига 4,5 минг оила кўчирилади. Пахтакор совхозларда ишчилар сони ҳам 27 минг кишидан 71,3 минг кишига етган.⁵

Ўзбекистон кўрик ерларини ўзлаштириш, янги маъмурий ҳудудларнинг пайдо бўлиши ижтимоий таъминотнинг яхши йўлга қўйилганлиги туфайли бу жойларда ишчи кучи ўсиб борган. Қашқадарё вилоятида 1959 йил 440 минг аҳоли бўлган бўлса, 1975 йилга келиб бу ракам 656 минг кишига етган.⁶ Қишлоқ аҳолисининг ўсиши, ўз навбатида, маданий-маиший ва ижтимоий масалалар ечимини кенгайтириш заруратини келтириб чиқарган.

Ш.Рашидов йирик давлат арбоби сифатида узокни кўзлаб кенг миқёсда ишларни ташкил эта олган. Ижтимоий таъминот учун янги, қўшимча маблағлар олишга муяссар бўлган. 10 йил мобайнида Қарши, Жиззах ва Сирдарё маъмурий ҳудудлари кенгайди, аҳоли ўсди, имтиёзлар ортди. Ижтимоий масала кенг қамровли давлат сиёсатида асосида шаклланди. Қишлоқ турмуш маданияти барча соҳаларига эътибор қаратилган. Республиканинг бир қатор вилоятларида соғлиқни сақлаш муассасаларини ташкил этиш ва уларни такомиллаштириш кенг тус олдирилган. Иншоотлар асосан колхоз ва совхозлар маблағи ҳисобидан бунёд этилган. Хусусан, 1968-79 йиллар шу мақсадга колхоз ва совхозлар ҳисобидан 16,5 миллион сўмга яқин маблағ ажратилиб 5805 ўринли касалхоналар ишга туширилган. Бу кўрсаткичлар йил сайин ўсиб борган. Барча колхоз ва совхоз ҳудудларида тез ёрдам, амбулатория хизматлари шартли равишда ташкил этилган. Албатта хизмат кўрсатиш сифатлари доимо ҳам талаб даражасида бўлмаган, лекин аввал умуман бўлмаган тиббий структура яратилган. Ҳатто Ш.Рашидов ташаббуси билан ҳаракатдаги тиббий кўрик ўтказишлар ташкил қилинган. Малакали республика шифокорлари қишлоқ хўжаликларига тез-тез келиб тиббий кўрик ўтказиб туришган.

Бошқа бир ижтимоий аҳамиятли тадбирлардан бири нафақаларни жорий этилиши, уларнинг мукаммалашуви бўлди. 1971 йили колхозчилар оиласига давлат нафақалари ҳақидаги давлат қонунлари асосида ишчи-хизматчилар учун белгиланган нафақалар миқдори қоидалари етказилган. Нафақаларга тўланадиган маблағ миқдори 1965 йилга 288 млн сўмдан 1975 йил 5844,3 млн сўмга кўпайган. Ялпи олинганда 1990 йилга келиб 700 турдаги ёрдам амалга оширилган бўлиб, 700 минг нафар колхозчилар бу имтиёзлардан фойдаланганлар.

5 - Жалилов Э. "Каршинская целина". Т. 1979 г. 21 стр.

6 - Тўққизинчи беш йилликда Ўзбекистон. / 1971-1975/ 165 б.

1. Колхоз ва совхозлар ҳамда агросаноат уюшмаларининг махсус жамғар-
1- малари ташкил этилган ва бу жамғармалар 813 та колхоз, 74 совхоз ҳамда
г 87 та агросаноат комплекси корхоналарининг жами 40 минг нафар муҳтож-
г ларига қўшимча ёрдам берилган.⁷ Рақамлардан кўриниб турибдики, бу
и соҳада йирик ижобий ишлар амалга оширилган.

0 Ўзбекистон аграр сиёсатидан қишлоқларнинг маданий-маиший тур-
- муш даражасини ўстириш, маданий оқартув муассалари ишини ташкил
- этиш ва бошқа қатор тадбирлар муҳим аҳамият касб этган. Хусусан,
- саккизинчи ва тўққизинчи беш йилликда ҳукумат томонидан маданий
- оқартув муассаса тармоқларини ривожлантириш учун 19,1 миллион сўм
- маблағ ажратилган. Республикада 1975 йилда бундай муассасалар сони
3 2946 тани ташкил этган. Шунга қарамай маданий ўсиш даражаси колхоз
· ва совхозларнинг иқтисодий даражасидан анча паст бўлган. Кўп ҳоллар-
· да маданий-оқартув иншоотлари қаровсиз қолган. Айниқса, собиқ Ит-
· тифок даврининг сўнги йилларида умуман эътибордан четда қолган. Бу
· ўз ўрнида жамиятдаги инқироз ҳолатнинг таъсири бўлган бўлса, иккин-
· чидан, режа ортидан қувиш оқибати бўлган. Масалан, чўл ўзлаштириш-
· нинг 15 йили мобайнида Қарши чўлидаги бирорта совхоз тўла комплекс
асосидаги қурилиш талабларига жавоб берадиган даражада топширил-
ган эмас.⁸ Албатта бу муаммоларда инсон омилини ҳам ҳисобга олиш
лозим бўлади.

Аҳолининг маданий-маиший даражасини ўстириш буйича 1975 йили
Республика Кенгаши ташкил этилган. Бу Кенгаш ўз фаолияти даврида
шаҳар ва қишлоқларда уй-жой қуриш кооперативларини тузиш, уй-жой
қурилиши фондидан оқилона фойдаланиш, аҳолига тиббий ёрдам кўрса-
тиш даражасини яхшилаш, болалик ва оналикни ҳимоя қилиш, мактабга-
ча бўлган болалар муассасалари ишини ва унинг тармоқларини кенгай-
тириш, шунингдек, аҳолига савдо, транспорт, маиший хизмат кўрсатиш
соҳаларини ривожлантириш сингари кенг қамровли масалаларни ривож-
лантиришни мақсад қилиб олган.

Кейинги йилларда қишлоқларда савдо корхоналари ва умумий овқат-
ланиш шаҳобчалари ҳам сезиларли равишда кенгайган. 770 та катта мага-
зин, ресторан, ошхона, чойхона бинолари қурилди. Савдо маданиятининг
энг илғор усуллари жорий этилиб, маҳсулотлар ранг-баранглиги бўйича
шаҳар билан тенглаштирилди. Биргина вилоятда савдо тармоқлари эгал-

7 - Сельское хозяйство в Узбекистане. 1990 г. № 7.С- 57.

8 - Обламуродов Н. Аграрная политика в Узбекистане. Т.: 1993г. С-11.

лаган жой 100 минг кв.м. ташкил этади. Бу эса қишлоқ аҳолисига савдо хизматини яхшилаш имконини берган.⁹

Кўпгина колхозлар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришда юқори ҳосил олиб, чорвачилик ва бошқа соҳаларда юксак кўрсаткичларга эришиш асосида совхозлардан фарқли ўлароқ ўз ишчиларига юқори ҳақ тўлаб келган. 1969 йилнинг 1 февралидан эътиборан ўртача 15%га пахта харид нархи оширилган. Бу маълум маънода ишчи ва колхозчиларнинг даромади ошиб, шарт-шароитларнинг ўсишида аҳамиятли роль ўйнайди.¹⁰ Социал масалалар ечими кўлами кенгаяди. Шу давр мобайнида ишчи ва хизматчилар иш ҳақи 2,3 марта, колхозчилар иш ҳақи 3,77 марта ошади. Ижтимоий томондан аҳоли жон сонига имтиёзлар тўлови 4,02 марта ошади. Чакана мол айирбошлаш, умумовқатланиш тармоқлари билан биргалликда 5,4 марта, маиший хизмат эса 20 марта ошади. Уй-жой қурилиши ривожланади Мактаб ва мактабгача бўлган болалар сони 6,3 марта, касаллар учун жой сони эса 3 мартага ошади. Бир кишининг бир кунлик иш ҳақи 1970-1975 йилларда 1 сўм 55 тийиндан 4 сўм 60 тийинга ўсди. 1960-75 йиллар мобайнида колхозчиларнинг ойлик маошлари 2,7 каррага кўпайган, совхоз ишчилариники эса 2,4 каррага.¹¹ Бир совхоз ишчисининг ойлик иш ҳақи ўртача 1969 йил 153 сўмдан 1970 йили 993 сўмга, механикатор ва тракторчиларники эса 1255 сўмдан 1453 сўмга етган.¹²

Халқ ижтимоий турмушидаги бу кўтарилиш албатта Қарши чўлининг ўзлаштирилиши билан узвий боғлиқдир. Масалан: собиқ Ульянов районида сув қурилиши ва янги совхозлар барпо этилиши натижасида 1973-1974 йиллари деҳқонларнинг даромадлари 3 млн сўмга, ўртача ойлик маоши эса 48 сўмдан 145 сўмга ўсди¹³. Шундай қилиб 1975 йилга келиб, вилоятдаги совхоз ишчилари йилига ўртача 1570 сўмдан, транспорт машинистлари эса 1656 сўмдан пул олардилар.

Сурхондарё вилоятида ҳар бир совхоз ишчиси ўртача 1975 йил 725 сўмдан, машинист-трактористлар эса 2035 сўмдан йиллик даромад олганлар.

9 - Бегимкулов З. Новый жизненный уклад, новые традиции. Жур. Экономика и жизнь №2 1980 г. 72-73 стр.

10 - Узаков Б. Социальные аспекты развития орошаемого земледелия в Узбекистане. Т. 7 1993 г. 94 стр.

11 - Юсупов Н. Аграрные отношения в Узб. В период строительства социализма Т.1977г. 161 стр.

12 - Муминов С. Соц. Соревнование в увеличении производства хлопка Т. 1979 г.125 стр.

13 - Қашкадарё обкомпартия архиви. Ф.624.оп Ю 1, д54. 34 б.

Ш.Рашидов йирик кўламдаги тадбирларни маҳорат билан бошқарган. Барча вазифаларнинг моҳиятини чуқур тушунган, доимий изланишда бўлган. Шахсий тинимсиз изланишлари, ўз устида мунтазам ишлаши барча соҳаларни мукаммал ўрганишга олиб келган. Айикса қурилиш соҳасидаги қилинган ишлар бунинг далилидир.¹⁴

Ш.Рашидовнинг турмуш ўртоғи Хурсаной Рашидова бундай деб хотирлайди - «Бир куни мен, - Нега бунча совхоз қурасизлар, нима фойдаси бор? - деб савол бердим. — Шунда Шароф ака, - Совхозлар давлат бюджети ҳисобига қурилади. Биз шу йўл билан пул олмасак, марказдан пул олиш осон эмас. Уларнинг виждони йўқ, фақат бер-берни билишади. Қандай яшаётганинг билан иши йўқ. Ундан кейин, совхозларнинг қурилиши одамларнинг фаровонлигини оширади. Чунки уларда шаҳар типдаги уйлар қурилади. Буни қулайлигини ўзингиз биласиз. Шунинг учун совхозлар қуриш бахонасида биз марказдан иложи борича кўпроқ пул олишимиз керак. Бошқа йул йўқ».¹⁵ Албатта бундай мулоҳазалар Ш.Рашидов чўл қурилиши масалаларига алоҳида эътибор билан қараганлигидан далолат беради.

Ш.Рашидов ҳамиша қурувчи ва чўлқуварлар эътиборини совхозлар қурилишини жадаллаштириш зарурлигига қаратган. Ш.Рашидов тобора ўсиб келаётган аҳолини уй-жой, иш билан, озиқ-овқат билан таъминлаш эҳтиёжи кенгайишини давлат раҳбари сифатида бошқалардан кўра кўпроқ билган. Шунга мувофиқ янгича иқлим ва маҳаллий шароитни ҳисобга олиб, барча қулайликлар билан қурилишини ташкил этган. Бу масала билан кўпгина лойиҳа институтлари шуғулланган. Кузатув жараёнида Мирзачўлдаги совхоз қурилишини ривожлантириш бир неча босқичга ажратиш мумкин:

I-босқичда 1956-1959 йиллар. Совхозлар алоҳида кўрғончалардан ташкил топган 5-6 та бўлим, томоркаси бор бир қаватли уйлар лойиҳаланган. /Фарҳод, 1957 йил, № 5 совхоз, 1959 йил/.

II-босқичда 1960-1964 йиллар. Хўжаликларнинг ташкилий тузилиши ўзгарди. Совхознинг барча уй-жой фонди ягона марказий посёлкада жамланди. Қишлоқ уй-жой қурилишида индустриализациянинг бошланиши бу даврга хос. Бу эса аввалги лойиҳалар кенг кўламда қурилиш олиб бориш имконини бермагани учун зарур эди. 1960 йилдан бошлаб

14 - Қодиров М. Интенсивное развитие сельского хозяйства Узбекистана. Т., 1970 г. 126 стр.

15 - Азимов А. Иномов А. Юракларда колган умр. Туркистон. 1992 й., 16 май.

Мирзачўлнинг янги совхозларида икки каватли ғиштли блокли уйларни куришга киришилган. Шу билан бирга 50 ва 100 кишига мўлжалланган ва ётоқхоналар ҳам курилган. Шундай бўлса ҳам улар ҳали Мирзачўлнинг тини барча шарт-шароитига, айниқса, қишлоқ аҳолисининг урф-одатларига жараил воб бермаган.

Посёлкаларни лойиҳалашда янги босқич 1965 йилдан бошланган. То риш морқадаги шахсий ёрдамчи хўжаликка тегишли барча чеклашларнинг бе фат кор қилиниши ва уй-жой фаровонлигининг юқори даражада саклаган ҳол таш да томорқа ер майдонининг ошиши посёлкалар, янги типдаги уй ва квар тираларни лойиҳаларда энг макбул ечимлар топиш заруратини туғдирган лар. Натижада совхозлар курилишининг янги тамойиллари ишлаб чикилиб, тўх улар мана 40 йилдирки, ўзлаштирилган ерларнинг кўринишини белгилаб бай турибди. Худудий 5-6 гектарлик совхоз аҳолиси 2,5-3 минг кишилик ягона Марказий кўрғонча курилган. Маданий-маиший хизмат кўрсатиш объект да л ларининг зарурий таркиби уй-жойларни тўлиқ муҳандислик таъминоти ва йўн кулайликлари кўзда тутилган.¹⁶

Курилиш ва курилиш материалларини лойиҳалаш кўпгина муаммо дан лар билан боғлиқ эди. Курилишда муаммонинг моҳияти лойиҳалашга бир томонлама ёндашиш мумкин эмаслигида эди. Чунки бунда майдонлар, фик нархлар, курилиш материалларининг турлари ва табиий шароитлар хи қил собга олинган. Илк йилларда /1957-1958/ Мирзачўлдаги маданий-маиший лам ва уй-жой курилиши деярли ҳаммаси ёки пишиқ ғиштдан ёки Россиянинг узок ўлкаларидан келтирилган йиғма ёғоч уйлардан олиб борилган. Бун дай курилиш жуда қимматга тушган. Натижада совхозларнинг смета маб лағлари тез орада сарф бўлиб, кўпгина курилишлар тугалланмасдан қол ган. Кейинчалик маҳаллий ҳом-ашёдан фойдаланиш масаласи кўйилди. Жиззах ва Сирдарёда бир неча курилиш материаллари ва конструкцияла ри ишлаб чиқарувчи комбинатлар курилди.¹⁷

Мирзачўлда курилиш шароитлари жуда мураккаб янги курилиш совхозларни лойиҳалаш ва курилишда ерларнинг шўрланганлиги ва ўти сиф рувчанлиги, ер ости сувларининг бетонга нисбатан емирувчанлиги, ёз дав Утї ридаги ўта жазирама иссиқ, довулдек кучли шамоллар ҳисобга олинган. ми Курилиш объектларининг катта худудларда тарқоқ жойлашганлиги ҳамда га мавжуд аҳоли пунктлари ва курилиш ашёлари захираларидан узокда жой янги лашганлигини қўшимча қилиш мумкин. ўз қи

16 - Из отчетного доклада инст. Средазиргипроцелинстрой. 1976 г.

17 - Материалы по производительным силам Узбекистана. Т., 1958 г. 139-с.

и Мирзачўлни суғориш ва ўзлаштириш ишларини янада кенгайтириш
н ва жадаллаштириш тўғрисидаги КПСС МК ва СССР Министрлар Сове-
г тининг 14 июнь 1958 йилдаги қарорида бу совхозларни лойиҳалаш ва ку-
- ришлишнинг асосий қоидалари баён этилган. Унда «Мирзачўлда қурилиш
- индустрияси корхоналарини яратишга, техник жиҳатдан мукамал суғо-
- риш объектлари бўлган илғор юқори механизациялашган корхоналар си-
- фатида пахта етиштирувчи пахтакор совхозларни комплекс қурилишини
- ташкиллаштириш зарур деб ҳисоблансин»¹⁸, деган қарор қабул қилинган.

- Бошланиш йилларида қурилишни турли типларининг кўпгина лойиҳа-
- лари таклиф этилди. Лекин ҳар бир лойиҳанинг камчиликлари бўлиб, бир
- , тўхтамга келиш қийин бўлган. Синаш ва тажриба ортириш қурилиш мо-
5 байнида кўп марта амалга оширилган.

1 Мирзачўлдаги эски суғориш ҳудудларидаги янги тузилган совхозлар-
- да давлат томонидан уй-жой қурилишини аввал бошдан кечириб кўриш
1 йўналишида олиб борилган. Бундай ҳилдаги уйларнинг турлари давлат
кредитларининг хажми ҳамда қурилишда кўчиб келганларнинг меҳнати-
- дан фойдаланиш имконияти билан чегараланган.

Қуриладиган уй-жойларнинг типлари совхоз аҳолисининг демогра-
- фик таркибини ҳисобга олиши, яъни ҳар бир хонадонда оила истикомат
- қилишини таъминлаш лозим. Шундан келиб чиққан ҳолда лойиҳалар тўп-
(лами қуйидаги турдаги уйлардан ташкил топган эди:

- якка яшовчиларга ётоқхоналар:
- икки кишидан иборат оилаларга - бир хонали галереяли уйлар:
- уч кишидан иборат оилаларга - икки хонали галереяли уйлар:
- тўрт кишидан иборат оилаларга - блокланган уч хонали уйлар:
- беш кишидан иборат оилаларга - блокланган тўрт хонали уйлар:
- олти ва ундан ортиқ аъзоси бўлган оилалар учун - беш хонали бло-
кланган уйлар.

Айтишларича инсон фаровонлиги даражаси орқада қолаётган қатлам
сифатида кўпроқ ўтроқ ёки кўчманчи халқлар аҳолиси ҳисобланар экан.
Ўтроқ ёки кўчманчи хўжаликлар автоном тарзда ўз мавжудлигини таъ-
минлаш шароитини яратар экан, холос. Уларда ҳаёт тарзини ўзгартириш-
га бўлган эҳтиёжлари анча турғун-ўзгача тарзда кечади. Шу сабабдан,
янгиликка интиланлар шаҳарни танлайди. Масала шундаки, Ш.Рашидов
ўз фаолиятида қишлоқ аҳолисини шаҳарга кўчириб келиш билан эмас,
қишлоқларда шаҳарларни вужудга келтириш сиёсатини олиб борди. На-

18 - Материалы по производительным силам Узбекистана. Т., 1958 г. 410-с.

тижада миллатда анъанавийлик билан замонавийликни уйғунлаштирган янги тафаккур қарашларни пайдо қилади. Бу сиёсат ўз навбатида миллий тафаккурнинг ўсишига асосий тўртки бўлиб хизмат қилди. Инженерлар, агрономлар, мелиораторлар, қурувчилар, врачлар, ҳамширалар, ўқитувчилар ва бошқа кўплаб хизмат кўрсатиш соҳа вакиллари тарбияланди. Бизда бу давргача мазкур касб вакиллари бармоқ билан санарли эди. Натижада миллат структурасини мустаҳкамловчи янги ижтимоий қатлам вужудга келади. Очиғи у даврларда, одамлар ўртасида, кўпроқ, қайси уруғга мансублиги суриштирилган. Шу тариқа индустриаллашган шаҳар типидagi қишлоқларда миллий муштараклик туйғулари ўсиб кела бошлади.

XX асрнинг 70-йиллари ва 80-йилларининг биринчи ярмида Ўзбекистонда қишлоқни қайта қуриш икки асосий йўналиш бўйича олиб борилган. Биринчидан, мавжуд қишлоқ аҳолисининг тарихдан таркиб топган суғориладиган ерлар, воҳа ва тоғ олди ҳудудларда жойлашишини тартибга солиш, истиқболли аҳоли яшаш жойларини аниқлаб, қайта қуриш. Иккинчидан, қурилиш ерларни комплекс ўзлаштириш муносабати билан аҳоли яшайдиган йирик районларни яратиш, қишлоқ аҳоли пунктларини кўплаб қуриш. Қишлоқ посёлкаларини қайта қуриш, меҳнаткашларнинг маданий-маиший шароитларини яхшилаш борасидаги ютуқлар энг аввало бу хўжаликларнинг юксалган иқтисодий, маҳаллий моддий, молиявий меҳнати ва ҳоказо манбалардан фойдаланиб қурилишнинг илмий асосланган режаларига қатъий мувофиқ равишда ободонлаштириш масалаларига комплекс ёндашиш шарофатидир.

Аҳоли турар жойларини бир жойда жам қилиб қурилишни иқтисодий афзалликлари инобатга олинган. Аммо бу тарздаги иқтисоднинг салбий жиёнлари ҳам бўлган. Қишлоқ хўжалиги хизматчилари пахта ихтисосида туну кун эътиборни талаб қилган. Пахтакор оиласи билан айнан пахта даласи қошида бўлишни афзал кўрган. Чунки деҳқон пахта атрофида маълум томорқасига эга бўлган. Мол, қўй, парранда кўпайтириш ва боқиш имконияти яратилган. Қишлоқ турмушига тааллуқли кабинетларда пайдо бўлган қарорлар албатта деҳқон манфаатига тўғри келмаган. Ш.Рашидов ўз раҳбарлиги даври мобайнида кўп мартаба шу каби қўрсатма ва қарорларни ўзгартирган, маълум шароитга мослаш олган. Ўша даврда албатта қурилиш ва ерларни ўзлаштириш масаласида марказ раҳбарларининг ҳар хил қарама-қарши фикрлари ва мулоҳазалари бўлган. Чунки Мирзачўл учун йирик маблағ ва харажатлар кўзда тутилган.

Кийинчалик, 1978 йил 20 февралда СССР Давлат қурилиши томони-

дан кишлоқ жойларда уй-жой қурилишини яхшилаш мақсадида посёлка, совхоз, колхоз ва бошқа қишлоқ хўжалик корхоналарида тикланадиган уйларни асосий турлари сифатида 1-2 қаватли, 1-2 хонали ва блокланган уйлар қурилиш қарори қабул қилинади.¹⁹

Қишлоқда маданий кенгаш

Ш.Рашидов чўл қурилишида ҳар қандай масалаларнинг ташаббускори бўлган. Аниқ амалий тажрибалари, шахсий кузатувлари асосида марказ олдига янги таклиф ва муаммоларни қўйган. Шу аснода Ш.Рашидов чўл ўзлаштиришнинг марказ талабларини Ўзбекистон манфаатига мос равишда олиб борган. Иккинчи томондан эса янги ерда уй-жой қурилишини республикада ўсиб келаётган аҳолини уй-жой ва иш билан таъминлаш имкони кенгайганлигида аҳамиятли бўлган. Уй-жой қурилишини жадаллаштириш, техникавий базасини ташкил этиш борасида республикада маҳаллий ҳокимиятлар ёрдамида колхозлараро қурилиш ташкилотлари ташкил этилган. Вилоят ва туманларда махсус қурилиш материаллари тайёрловчи корхоналар қурилган. Натижада қишлоқ хўжалиги қурилиши базаси вужудга келган. 1969 йил июль ойида Ўзбекистон КП МК ва Ўзбекистон ССР Министрлар Совети “Қишлоқда маданий-маиший ва уй-жой қурилишини яхшилаш чора тадбирлари”²⁰ тўғрисидаги қарори қабул қилади.

Бу қарорда қишлоқ уй-жой қурилишини жадаллаштириш ва мактаб, мактабгача бўлган муассасалар, коммунал-маиший корхоналар, маданий бинолар қуришни яхшилаш чора тадбирларини кенгайтириш вазифалари белгиланади. Шу билан биргаликда Ўзбекистонда Ш.Рашидов раҳбарлигида қишлоқ турмуш маданиятини ошириш борасида кенгаш ташкил этилган.

Кенгаш колхозлараро қурилиш ташкилотларига сўнгра қишлоқ уй-жой қурилиш кооперативлари фаолиятини ривожлантириш борасида бевосита ёрдам берган. Ушбу тадбирлар тез орада ўз самарасини берган. 1979 йилга келиб республикада 700 дан ортиқ қишлоқ хўжалиги уй-жой қурилишини кооперативлари ташкил этилган. Кооператив қурилиш ташкилотлари қишлоқда уй-жой қурилиши борасида хилма-хил лойиҳалар кашф этган. Натижада кооператив қурган Андижон вилоятидаги Қува тумани Охунбобоев колхозини Қайирма посёлкаси 3 даражали СССР халқ хўжалиги

19 - Правила застройки сельских населенных пунктов в УзССР. Т., 1979 г. 26-стр.

20 - В решениях резолюциях съездов, пленумов ЦК КП Узбекистана. 1968 г

ютуклари Кўргазмаси дипломини олишга муяссар бўлган. Бу давр ага келиб улар томонидан 10 оила учун замонавий уй-жой курилади, яна 20 та уйнинг курилиши давом эттирилади. Бундан ташқари посёлкада 400 кўринли маданият саройи, магазин, мактаб ва болалар боғчалари курилган. 1979 йилда Ўзбекистон колхоз ва совхозларининг 27 та посёлкаси СССР халқ хўжалиги ютуқлари Кўргазмасининг дипломлари билан мукофотланади.²¹ Ш.Рашидов бундай тадбирларнинг ўтказишни ташкил этиш ва бунда республика ютуқларини намойиш этишнинг моҳир устаси эди. Албатта бунда сиёсий-дипломатик мақсадлар ҳам бўлган. Бу уни иттифок кўрик танловда мукофотланган посёлкалар энг аввало турли шаклдаги 1-2 каватли уйлاردан иборат комплекс курилиши билан ажралиб турган. У шу тадбирларнинг аҳамиятли ва муҳим жиҳатларидан бири шундаки, агар 1956-66 йиллар мобайнида чўл ўзлаштирилиши марказ идораларида лойиҳалаштирилган ва улар кўрсатмалари асосида ишлар ташкил этилган бўлса, 1966-80 йиллар мобайнида республика ўз техникавий хом-ашё базасини ташкил қилган. Қишлоқ хўжалиги курилиши бўйича бир қанча илмий институтлар ташкил этилган. «Ўзгипросельхоз», «Ўзгипросельстрой», «Узмежколхозпроект», «Средазиргипроцелинстрой» институтларининг ижодий ходимлари томонидан ҳовлили ёзги ошхона, молхона ва бошқа қўшимча иморатли уйлارнинг турли лойиҳалари ишлаб чиқилади. Шу аснода Ш.Рашидов республикада қисқа давр мобайнида уй-жой курилиши масаласида илмий-техникавий пойдевор ярата олган.

Шундай бўлсада, кенг кўламли ишлар ичида ўзига хос муаммолар ҳам талайгина бўлган. Ўзбекистон КП МК ва Ўзбекистон Министрлар Совети Жиззах шаҳрида турар жой, мактаб, болалар боғчаси, соғликни сақлаш ва бошқа маданий-маиший биноларнинг курилишини ҳажми ва тузилиши янги талабга жавоб бермайди, деб ҳисоблаганлар. Инженерлик коммуникациялари яъни иссиқлик, водопровод ва канализация тармоқларининг ривожланиши, транспорт магистраллари курилиши, ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш ишлари орқада қолган. Шаҳар курилиши қатор ҳолларда комплекс равишда олиб борилмаган.

Асосий ишлаб-чиқариш, турар жой ва маданий маиший объектлардан ташқари лойиҳа таркибига, бир ёки бир неча совхоз учун мўлжалланган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналари, аэродром ва қабристонлар, чорва мазорлари ва чиқинди пунктлари ҳам киритилди. Хўжалик ичидаги инженерлик коммуникациялари яъни йўл, водопровод,

21 - Обломуродов Н. Аграрная политика в Узбекистане. Т., 1993 г. 116-с.

алоқа, электр таъминоти схемаси қуйидагича эди; совхоз кўрғони у бўлимлар ишлаб-чиқариш хўжалик маркази, бригада шийпонлари марказий кўрғон, бўлим ва ишлаб чиқариш хўжалик маркази билан йўл ва радиоалоқа орқали боғланган.

Совхоз аҳолиси учун турар жой сатҳи давлат инструкцияларига биноан ҳар бир оила аъзоси 9 кв.м дан, ётоқхонада яшовчиларга эса киши бошига 6,0 кв. мдан ҳисоб китоб қилинган.²² Совхоз марказий кўрғони таркибида жамоат ва маданий-маиший муассаса ва корхоналарнинг тўлиқ комплекси, яъни ярми тайёр маҳсулот цехи бўлган ошхона, бетон ҳовузли чойхона, маиший хизмат комбинати, 10-12 кишилиқ меҳмонхона, болалар боғчаси ва ясли, мактаб, ёзги кинотеатр, клуб, спорт майдончаси ва иншоотлари дорихона, поликлиника, саноат моллари ва озиқ-овқат магазинлари, ҳаммом ва кир ювиш хизмати, нонвойхона, совхоз идораси, посёлка совети учун бино, омонат касса, почта, телефон алоқаси, ўт ўчириш депоси ва ҳоказолар бўлиши мўлжалланган.

Уй-жой қурилишини юксак суръатлар билан олиб борилган, шаҳар атрофида барча шаҳар қулайликларига эга микрорайонлар пайдо бўлган. Шаҳарда қурилиш юксак индустриал асосда амалга оширилган.

Албатта, ўша пайт қарорда таъкидланганидек, маданий-маиший ва ижтимоий қурилиш суръатлари ўсиб бораётган саноат қурилишининг суръатлари ва шунга боғлиқ шаҳар аҳолисининг кўпайишига муносиб эмас эди.

Капитал қурилишни режалаштиришда жиддий камчиликлар мавжуд бўлган. Капитал маблағлар моддий техника ва киши ресурсларини парчалаб юбориши натижасида айрим объектларни қурилиш муддатлари режадагидан анча чўзилиб кетиши қайд қилинган. Қурилиш сифатининг пастлиги турфа жой районларида ободонлаштириш ва инженерлик таъминоти ишларининг тугалланмаганлиги кузатилган. Суғориладиган ерларда шаҳарлар қурилиш жаҳон тажрибасида илк бор амалга оширилганини қайд этиш лозим. Шунинг учун юқорида санаб ўтилган бузилиш ва камчиликларни содир этилиши балки табиий бир ҳол бўлгандир. Ўзининг меъморий режалаштириш, ҳажмий-ҳудудий ва инженерлик ечимлари даражаси бўйича аҳоли яшайдиган жойларни режалаштириш ва қурилишнинг ўша пайтда мавжуд бўлган амалиётидан 10-15 йилга илгарилаб кетган эталонлар яратилган. Бунда лойиҳалаш ва қурилишнинг илғор таж-

22 - Основные положения по проектированию строительства хлопководческих совхозов. Т., 1968 г. 4-с.

рибасидан фойдаланиш назарда тутилади. Уй жой ва жамоат бинолари лойиҳаларининг энг яхшиларидан фойдаланилди ва янги экспериментал турлари ишлаб чиқилган республикада 12 намунали колхоз ва совхоз посёлкалари қурилган.²³

Қўриқ ерларни суғориш ва комплекс ўзлаштириш шарофати билан чўллар чирой очган, у ерларда ҳаёт қайнайди ва шу билан бирга ҳар бир чўлқувар инсоннинг тақдири ҳам тубдан ўзгарган, чунки у нафакат ўз ерининг хўжайини балки уни ажойиб келажагини яратувчиси ҳам бўлган. Обод уй-жойларга, юқори даражада механизациялашган корхоналарга, ривожланган транспорт ва инженер коммуникацияларига эга янги аҳоли пунктларини қурилиши Қарши чўлини ўзлаштириш бўйича комплекс тадбирларнинг муҳим таркибий қисми бўлган.

Қарши чўлидаги янги совхозлар қишлоқ меҳнаткашларининг самарали меҳнати, маиший хизмат ва маданий дам олишига барча шарт-шароитлар билан таъминлашини ҳисобга олиб лойиҳаланган. Мирзачўлда совхозлар қурилишнинг катта тажрибаси чўл ҳудудларида аҳоли яшайдиган жойларни ташкил этишнинг ўзига хослиги ҳам ҳисобга олинган. Ўзлаштиришнинг биринчи йилида кўп ишчилар кўчма вагончалар, палаткаларда истикомат қилишган. Бир неча йил давомида совхознинг марказий кўрғони таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган. Ишчи ва хизматчилар қулай ва шинам уй ва котежларга кўчиб ўтишган. 1974-76 йилларда “Ўзбекистон Компартиясининг 50 йиллиги” номли совхозда 90 та икки хонадонли бир қаватли уй, 18 та икки қаватли котеж, 470 ўқувчига мўлжалланган ўрта мактаб, 400 ўринли ёзги кинотеатр, ошхона, чойхона, клуб биноси, универмаг, маиший хизмат уйи, болалар боғчаси, амбулатория қурилиб битказилди. Совхоз кўрғонининг ўзига хос кўринишини белгиловчи етакчи меъморчилик ансамбли бўлган жамоат марказига алоҳида эътибор берилган. Бу ерда маъмурий бинолар, асосий маданий-маиший савдо объектлари жойлашган. Қоида бўйича жамоа марказий кўрғоннинг асосий маркази атрофида шаклланади. Унинг ёнида парк жойлашиб, паркка клуб, ёзги кинотеатр, мактаб комплекси, стадион туташади.²⁴ 1978 йилда Қарши чўлида 137 минг кв.м га уй жой, 1696 ўқувчи ўринга мўлжалланган ўрта мактаблар, 690 ўринли мактабгача таълим муассасалари, 750 ўринли клуб, 600 ўқувчига мўлжалланган ҳунар техника билим юрти қурилди. Жами учинчи беш йил-

23 - Саватеев В. Строительство и архитектура Узбекистана. 1978 г. 16-с.

24 - Хамраев Н., Холиков И. Орошение и освоение Каршинской степи. Т., 1981 г, 94-с.

лик мобайнида Қарши чўлида 560 минг кв.м га уй-жой ва ўнлаб маданий-маиший мақсадлар учун объектлар бунёд этилди.²⁵ Қарши чўлини ўзлаштириш натижасида бу ерда 46 та совхоз, 6 та янги - Касби, Усмов Юсупов, Нишон, Муборак, Баҳористон, Талимаржон районлари ташкил этилган. Қарши чўлидаги дашт ерларга сув келиши одамлар турмушининг ижтимоий иқтисодий асосларини тубдан ўзғаришига, ишлаб-чиқариш кучларининг тўхтовсиз ўсиб бориши имконияти таъминланишига олиб келган. Суғориш қишлоқ турмуш маданиятини ўзғаришига замин яратган. 1980 йилда Қарши чўлини ўзлаштиришга 5 миллиард сўм капитал маблағ сарфланган.²⁶

Ш.Рашидов тез-тез чўлкуварлар билан келиб учрашган, барча муаммоларни жойида ҳал этган. У қурилиш масалаларини миридан-сиригача яхши тушунган. Унинг чўлга ҳар бир ташрифи, дарҳақиқат чўлкуварлар руҳини кўтарган, меҳнатга бўлган муносабатига ижобий таъсир этган. Кишиларни хизматини ҳамиша таъкидлаб ўтган, ўзи тақдирлаб, мукофотлаш билан бирга Марказ олдида ҳам шу масалаларни қўйган.

Кўп асрлар илгари Қарши чўлини суғоришга уринишлар бўлган эди. Аммо у даврларнинг на техникавий, на иқтисодий имкониятлари Қашқадарё ва Амударё сувлари билан Қарши чўлини суғориш иложини бермасди. Ш.Рашидов даврида эса чўл ерларининг ўзлаштирилиши, уларни қишлоқ хўжалик оборотига киритилиши шак-шубҳасиз, даштлар аҳолиси ишлаб чиқариш кучларининг ўсишига, меҳнаткашларнинг моддий фаровонлиги, маданий савиясини ўсишига олиб келган.

СССР халқ хўжалигини ривожлантиришнинг 1966-1970 йилларга мўлжалланган беш йиллик режаси бўйича КПСС XXII съездининг Директивасида бундай деб ёзилган эди: - «Ингичка толали пахта сортларини етиштиришни кўпайтириш, 500 минг гектар ҳудудда суғориладиган ерларни фойдаланишга киритиш, Мирзачўл, Қарши чўли ва Сурхон-Шеробод воҳасини ўзлаштириш бўйича ишларни давом эттириш» 1967 йилнинг 12 майида Ўзбекистон КП МК ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг “Қарши чўлида суғориш ва ўзлаштириш ишларини ривожлантириш тўғрисида” қарори қабул қилинди²⁷.

Ўтган 30 йил мобайнида Қарши чўлида 3 млн кв.м.га яқин уй-жой, 11540 ўринга эга болалар боғчалари, 56750 ўринлик замонавий мактаб-

25 - Степной край. Орган Каршистроя. 26 декабря 1980 года.

26 - Правда Востока. 28 февраля 1976 года.

27 - В решениях и резолюциях съездов, пленумов ЦК КП Узбекистана. 1967 г.

лар, 8540 беморни қабул қилишга ва даволашга мўлжалланган медицина муассасалари, 1718 ўринли касалхонлар, 17825 ўринли клублар ва кўпгина бошқа маданий-маиший, маъмурий ва хўжалик мақсадларига мўлжалланган бинолар қурилди. 4193 км турли қувватдаги электр узатиш линиялари, 1941 км водопровод, 1141 км канализация тармоқлари, 362 км иссиқлик узатиш трассалари, 799 км газ узатиш тармоқлари, 400 км автомобиль йўллари ётқизилди.²⁸ Бу улкан иш қўриқ ерларни комплекс ўзлаштириш асосида яратилган йирик ва қувватли қурилиш индустрияси шарофати билан амалга оширилди. Маълумотлардан шу нарса аёнकि, Қарши чўли ва бошқа қўриқ ерлар ўзларига сарф қилинган харажатлар кўпни 80 йиллардаёқ тўлиқ қоплади. Бундан ташқари, Қарши чўлида ташкил дэтилган қўриқ районлар ҳар йили ўртача 36 минг тонна дон, 18 минг тонна сабзавот, 4 минг тонна ҳўл ва қуруқ мева, 20 минг тонна полиз маҳсулотлари етиштирган.²⁹

Ҳар бир совхозда марказий қўрғон, ишлаб-чиқариш, хўжалик марказлари, бригада дала шийпонлари жойлашган бўлиб, моддий-техника негизи ва бошқа энг аввало меҳнат ресурсларидан баракали фойдаланиш учун зарур ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларни таъминлаган.

Аммо, мазкур тадбирларга қарамасдан республика қишлоқ жойларида уй-жой масаласи кескинлашиб боради. Бу асосан мураккаб демографик аҳвол ва инвестицион сиёсатдаги бузилишларнинг оқибати эди. 1970 йилда қишлоқ ҳудудларида жон бошига 0,38м² уй-жой қурилган бўлса, 1985 йилда бу кўрсаткич 0,3 кв.м.гача тушиб қолди. Фақат 1987 йилдагина бу рақам салгина – 0,35 кв.м гача ошди. Қишлоқ жойларда шахсий уй-жой қуришнинг ўсиши шаҳардагига нисбатан 3-4 марта ортиқлигини, фуқароларнинг шахсий мулки бўлган турар жой фонди эса шаҳардагидан 2,1 марта кўплигини таъкидлаш лозим.³⁰

1987 йил 11 июлда Тошкентда бўлиб ўтган партия хўжалик фаоллари йиғилишида айтиб ўтилганидек, қишлоқдаги жамоат турар жой фонди фақат 17% ни ташкил этади, шахсий уй-жойнинг 90%га яқини эса коммунал жиҳатдан ободлиги жуда паст бўлган кам қийматли сомонли лойпахсадан қурилган иморатлардан иборат.

28 - Выписка из доклада начальника «Каршистрой» И.И.Шукурова, посвященного 30-летию освоения Каршинской степи.

29 - Шу манбадан.

30 - Обломуродов Н. "Аграрная политика в Узбекистане" Т.1993г. 219-с.

Албатта ушбу йирик ишларнинг ўзига хос салбий ҳодисалари кўп бўлган. Мисол учун: Қарши чўлини ўзлаштириш даврида Нишон районида 60 минг гектардан ортиқ яйлов истеъмолдан чиқарилади. Бу ерларда 15 та ча пахтакор совхоз, саноат корхоналарининг ёрдамчи хўжаликлари ташкил этилади. 56,5 минг гектар ер экин экишга берилган бўлсада пахта етиштиришга 4-5 минг гектардан ортиғи яроқсиз эди. Бошқа майдонларда гектарида 8-10, ҳатто ундан ҳам камроқ ҳосил олинади.³¹

Бунга сабаб ҳайдаладиган ернинг юпқа қавати остидан қалин гипс қаватлар мавжуд бўлиб, пахтанинг ривожланишига йўл қўймаган. Шунга қарамай экин майдонларини кенгайтириш давом эттирилади. Экин майдонлари кенгайтирилган жойларда совхоз посёлкалари қурилган.

Ҳар бир масалани икки хил кўриниши бор албатта. Баъзан мавжуд сабаблар ўша даврда ҳам маълум бўлган бўлсада, аммо Марказ факат экин майдонларини кенгайтириш мақсадларида қўшимча маблағ ажратган. Қўшимча экин майдонларини кенгайтириш комплекс равишда совхоз қуриш билан амалга оширилган. Бунда барча социал структуралар яратилган. Бизнинг назаримизда Ш.Рашидовнинг экин майдонларидаги ҳолатдан кўра барча қулайликлар билан яратилган совхоз посёлкаси кўпроқ қизиқтирган. Одамлар уй-жой, иш билан таъминланган. Бошқа тарафдан эса, режали иш услуби доимо ортда қолмасликни талаб қилган. Режа бажарилса, қўшимча маблағ ажратилган. Шунинг учун, баъзан охиригача битмаган совхоз, колхозларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари олиш бўйича режалар белгиланган.

Иттифоқ ҳукумати тасдиқлаган схемаларни бузиб, раҳбарият кўрсатмаларига биноан 20 та лойиҳадан ташқари совхоз ташкил этилган.³² Режадан ташқари қурилиш ерларни ўзлаштиришга боғлиқ бўлмаган объектлар: Жиззах шаҳри ва район марказларида иссиқхоналар, иситилмайдиган вақтинчалик молхона ва парранда фермалари қурилган. Меҳмонларни қабул қилиш ва бошқа мақсадлар учун бир қанча меҳмонхоналар, шийпонлар қурилган. Бундай режадан ташқари лойиҳасиз иншоотлар бошқа вилоятларда ҳам қурилган. Натижада кўп ҳолларда хўжаликларда уй-жой, мактаб, боғча, маданий-маиший иншоотлар қурилиши иккинчи даражали бўлиб қолган. Ўн иккинчи беш йилликнинг тўрт йили ичида республиканинг пудрачи ташкилотлари режадагидан 320 млн, сўмлик кам иш бажарадилар. Бу эса деярли 200 та муҳим ишлаб чиқариш объектлари

31 - Фармонов Т. «Экономика и жизнь» 1988 год, №7, 57 с.

32 - Турсунов Э. Ўзбекистон КП XXI съезди. 1987 йил, 250-б.

1 млн, кв. мдан ортиқ турфа жой, 9 минг ўринли мактабгача таълим муассасалари ишга туширилмаслигига сабаб бўлган.³³

Бундан 10 йил бурун республикада давом эттирилаётган ва зўр бериб кенгайтирилаётган суғориш зироатчилик билан бир қаторда саноат ишлаб чиқаришини йўлга қўйиш учун имконият пайдо бўлган. КПСС МКнинг 1956 йил 6 августдаги қарорида қайд этилишича, қурилиш ерларни комплекс ўзлаштириш билан бир пайтда аграр секторда саноатни ривожлантириш кўзда тутилган эди. Республикада пахтачиликни муваффақиятли ривожлантириш учун биринчи навбатда пахта саноати базасини яратиш белгиланганди. Иккинчидан, кишлоқ хўжалигини тўлиқ саноатлаштириш учун бир пайтнинг ўзида мустаҳкам моддий-техника базасини ҳам яратиш мўлжалланган. Бу усул илк бора Мирзачўлда қўлланилади. Саноат комплекси қурилиши заводларни ихтисослаштиришга таянган. Янги ўзлаштирилган ерларда саноат комплекслари Марказнинг буйруғи билан ажратилган капитал маблағлар ҳисобига қурилди деб бўлмайди. Саноат объектларининг қурилиши ҳамма вақт Ўзбекистон КП МК, Министрлар Совети томонидан яхшилаб ишлаб чиқилган, йўналтирилган, тўлдирилган. Саноат базаларини қуриш учун Марказдан маблағ олиш осон бўлмаган. Марказ кўп ҳолларда буни иккинчи даражали иш деб ҳисоблаган. Аммо Ш.Рашидов ўзлаштирилаётган ерларда саноатни ривожлантириш ва кучайтириш зарурлигини яхши тушунган ва моҳирлик билан Марказдан қўшимча маблағ олишга муваффақ бўлган. Пахта саноатининг ривожланиши билан республиканинг деярли барча район ва совхозларида пахта тозалаш заводлари қурилган.

Мирзачўл ва Қарши чўлининг ўзлаштирилаётган ҳудудларида қурилиш монтаж ишларини юритишнинг энг илғор шакллари қўлланилган ва жорий этилган. Меҳнат илмий асосда ташкил этилган. Шундай қилиб, чўлда қурилиш саноати барпо қилинади.

Шу билан бир қаторда янги тузилган кўрик районларда ишлаб чиқариш-саноат корхоналари бунёд этилган. Муборакдаги олтингугурт газидан заводи республикадаги ягона ва илк газни қайта ишловчи корхонадир. У йилига 47млрд куб метр газни қайта ишлаб, 220 минг тонна олтингугурт олади. Унинг негизида газчилар шаҳри Муборак пайдо бўлди.³⁴ Қарши шаҳри эса ишлаб-чиқариш лагерига айланган. Ёғ-экстракция заводи қурилган, тикувчилик фабрикаси ишламоқда, йирик агросаноат корхона-

33 - Обломуродов Н. Аграрная политика в Узбекистане. Т., 1993 год, 120-стр.

34 - Под знаменем дружбы народов. Т. 1977 г. 110-с.

лари яратилган. Худди шу сингари ишлаб-чиқариш объектлари Сирдарё, Сурхондарё, Қорақалпоғистонда ҳам қурилди. Шундай қилиб, республиканинг янги суғориладиган ҳудудларида саноат гуркираб ривожланган. Дехқончилик ва тупрокни ишлаш учун ҳар хил турдаги қишлоқ хўжалик машиналарини ишлаб чиқариш кўпайган. Пахта тозалаш ускуналарини ишлаб чиқариш кенгайган. Тўқимачилик комбинатлари, ўғит ишлаб чиқарувчи заводлар қурилган.

Чўлда қурилиш индустриясини ривожлантириш айниқса муҳим аҳамиятга эга бўлган. Бу суғоришни ривожлантиришнинг биринчи шarti бўлган. Бунинг учун йиғма темир-бетон, пахтани ишлаш, ғишт, дренаж трубаларини тайёрлайдиган заводлар, кум-шағал таъмирлаш механика корхоналари қурилган.

Асосий корхоналар Жиззахда, Гулистонда, Бекободда, Ховос бекатида, Янгиерда жойлашган бўлиб, кейинроқ бундай қурилиш, корхоналари Қашқадарё ва Сурхондарё областларида ҳам барпо этилган.

Яратилаётган саноат корхоналарининг тез суръатлари 1969 йилдаёқ темир-бетон маҳсулотларини ишлаб чиқаришни 102 минг метр кубга, силикальцит блокларини 40 минг метр кубга, пишиқ ғиштни 47 млн. донага, гипстопрокат пардевор плиталарни 28,5 минг кв.мга, сопол трубаларни 28,5 мииг тоннага, бетон учун инерт трубаларни 650 минг куб мга, металл конструкцияларни 3 минг тоннага етказиш имконини берган.³⁵

Қўриқни комплекс ўзлаштиришга бундай ёндашув совхозларда уй-жой қурилиши ва маданий-маиший муаммоларни ҳал этилишини тезлаштирган. Бошқа томондан эса ишчи кучини сақлашга шароит яратилган. Тўлиқ ижтимоий иқтисодий тизим яратила борган. Юқорида зикр қилинган сана ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарилишининг кўпайишига ўзининг улкан ташкилотчилик фаолияти билан Ш.Рашидов муносиб ҳисса қўшган. Шу ўн йиллик ичида янги ўзлаштирилаётган ерларда нафакат саноат индустрияси гигантлари, балки кўпгина янги шаҳарлар ҳам пайдо бўлган. У ерларда деҳқончилик соҳаси билан бирга йирик саноат ривожлантирилган.

Бу ютуқлар Марказнинг тазйиқи билан ҳисоблашиш, уни кўрсатмаларини сўзсиз бажариш лозим бўлган бир шароитда қўлга киритилган. Шу билан бирга миллий манфаатларни ҳам эътибордан четда қолдирмаслик керак эди. Ўзбекистонни том маънода хомашё базаси бўлиб қолишининг оқибатлари қандай бўлиши ўша пайтдаёқ равшан эди. Мана шундай ва-

35 - Покорение голодной степи. Т., 1976 г. 199-с.

зиятда турли йўллар билан саноат ишлаб чиқаришини ривожлантиришга ҳаракат қилинган.

Янги ерларни ўзлаштириш ва хўжалик мақсадларида фойдаланишнинг комплекс усули қарийб 40 йилдан бери жаҳон амалиётида илк бора Мирзачўлда Қарши, Жиззах, Сурхон-Шеробод чўлларида ва Қуйи Амударё ҳудудларида қўлланилиб келинмоқда. Бу тажриба шуни кўрсатиб турибдики, комплекс усул асосида ишлаб чиқаришнинг барча факторларини рационал равишда бириктириш, ёрдамчи моддий-техника воситаларидан самарали фойдаланиш, уларни қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида муқим мустаҳкамлаб бориш учун зарур ижтимоий-иқтисодий асос яратилган. Илғор саноат технологиясини қўллаш натижасида меҳнаткашларнинг турмуш даражаси ва моддий фаровонлигини ошириш, қишлоқ аҳолисига кўрсатилаётган маданий-маиший хизматларни яхшилаш имконияти яратилган.

Кўрик ерларни ўзлаштириш Ўзбекистоннинг иқтисодий ривожланишининг кўп асрлик тарихи билан чамбарас боғлиқдир. У ердан фойдаланиш, уни ташкил этишнинг ўзига хос томонларини белгилайди. Суғорилмаган тақдирда кўпгина қишлоқ хўжалик экинларини бу ерда етиштириб бўлмас эди. Демак, Ўзбекистон халқи фаровонлик даражасининг ўсиши, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши кўп жиҳатдан суғориш деҳқончилигидаги аҳволга боғлиқдир, Буни Ш.Рашидов яхши билган, бор кучини улкан қурилишларни амалга оширишга, кўпроқ ерларни ўзлаштириб олишга интилган.

Ш.Рашидовнинг аниқ, бир мақсадга йўналган раҳбарлигисиз аҳвол бутунлай бошқача тус олиши ҳам мумкин эди. Қарор қабул қилиш бошқа, уни ҳаётга тадбик этиш, раҳбарлик қилиш бошқа. Унинг шу раҳбарлик маҳорати бўлмаганида, бизнинг назаримизда, ҳозирги натижаларга эришиш шубҳали бўлур эди. Шундай қилиб 60-80 йиллар мобайнида Ўзбекистонда барча ишлаб чиқариш кучларининг самарали ривожланиш жараёни кечган. 70-йилларнинг охирида янги-янги соҳа ва корхоналар ташкил топган.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, иқтисодиётда ва ижтимоий сиёсатда талай муаммолар вужудга келган. Шуларнинг энг асосийларидан бири маъмурий-буйруқбозлик тизими келтириб чиқарган Марказнинг ҳар қандай шароитда ҳақ эканлигидир. Айрим ҳолларда аҳволни билиб-билмай, вазиятни тўғри англамай туриб ва режалар билан ҳисоблашмай Марказ ўз ҳулосасини чиқариб қўйган. Бу эса Марказ билан республикалар режалари ўртасида номуносибликни келтириб чиқарган.

Шўролар тузуми даврида инсон омили иккинчи даражали масала бўлиб, асосий эътибор гигант натижа ва кўрсаткичларга эришишга қаратилган айниқса, кейинги даврларга келиб советлар сиёсатида ижтимоий соҳа, инсонлар манфаатлари ўз аксини топмаётганлиги яққол кўриниб қолди. Сиёсатдаги бир ёқламалилик оқибатида капитал маблағлар биринчи навбатда ишлаб чиқаришга, агар ортиб қолсагина ижтимоий соҳага берилган. Ўзлаштирилаётган чўлнинг одатий бўлмаган табиий иқлими ҳисобга олинмаган. Бу аҳолининг кун сайин ўсиб бораётгани, иссиқлик ва бошқа шу каби табиий омиллардир. Ўрта Осиё минтақасининг иқлими Марказ томонидан эътиборга олинмаганидан унинг жуғрофий алоҳидалиги бир чеккада қолиб, у барча жойлар билан бир қаторда таъминланган. Капитал маблағлар ҳамма соҳаларга бир хил тақсимот қилинганидан кейинги йилларга келиб Ўзбекистон қишлоқлари барча соҳаларда шаҳарлардан анча орқада қолиб кетган.

Масалан, 1960-1970 йиллари СССР бўйича ялпи 1 ёшдан 7 ёшгача бўлган болалар сони 7,4 фоизга камайган бўлса, Ўзбекистонда у 1,5 баробарга кўпайган. Аммо мактабгача болалар муассасалари СССРда ҳам, Ўзбекистонда ҳам бир хил суръатда қурилган хусусан 1970 йили Ўзбекистоннинг болалар муассасалари бўйича қўйган талаби Марказ томонидан 14 фоизга қондирилган, холос. Яна бир характерли жиҳати қишлоқ хўжалигининг янги иншоотлари қурилиши сафида турар жойлар қурилиши анча орқада қолиб бормокда эди³⁶.

Жамиятда чуқур илдиз отиб бораётган маъмурий-буйруқбозлик тизими маҳаллий манфаатларни кўзга илмай қўйган. Республикаларда иқтисодий сиёсатини асосан Марказ бошқарган. Ўрни келганда таъкидлаш лозимки ҳамманинг фикри 5 йиллик режани бажаришга қаратилган бўлиб, 15-30 йилдан сўнг нима бўлиши ҳеч кимни қизиқтирмаган. Узоқ йилларга мўлжалланган режа йўқ эди. Марказ нимани талаб, қилса ўша нарса бажарилган.

Умуман собиқ Иттифоқ иқтисодий ва социал структурасини албатта бир ёқлама кўриб бўлмайди. Биринчидан, йирик республикалар бирлашган давлатда барчанинг манфаатини бирдай кўришнинг имконияти чекланган бўлган. Марказ тақсимооти сифатида баъзан кўпроқ фойда келтираётган республика улушини иккинчи бўш республика саноатини риожлантиришга ҳаракат этган. Бошқа республика эса баъзан маълум имтиёзлардан маҳрум бўлиб қолган.

36 - Под знаменем дружбы народов. Т. 1977 г. 110-с.

Иккинчидан, 15 миллат ва шунча ўз хусусиятига эга бўлган ҳар хил шароит ва имтиёзларда бўлган халқларни бирдай таъминлаш моҳиятан имконсиз бўлган. Айрим вақт очик, айрим вақт ниқобланган зуғум ва зўравонлик ушбу тузумни 70 йил саклаб келди. Бирлаштирилган йирик империяда бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди.

Учинчидан, ушбу ташкил топган ҳолатда ҳар ким ўз улушини ола билиш тенденцияси пайдо бўлган. Ш.Рашидов Ўзбекистоннинг раҳбари сифатида “ўз улушини” моҳирлик билан ола билган. Норозилик, инкор этиш аксинча, республика учун ҳам Ш.Рашидов учун ҳам ёмон оқибатларга олиб келган бўлур эди. Ш.Рашидов КПСС раҳбарларини улуғлаш натижасида Бутуниттифок иқтисодий кудратини Ўзбекистонга қарата олди. Ушбу кудрат одамлар турмуш даражасини кўтаришга социал масалаларда янги жиҳатларни шакллантиришга хизмат қилган. Шу маънода, ўша даврларда амалга оширилган ижтимоий ўзгаришларни инкор қилиб бўлмайди.

Тўртинчидан, сўнги йилларда пайдо бўлган тифиз ҳолат янги даражадаги ўсиб келаётган эҳтиёж ва талабларга жавоб бермай келди. Ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида инкироз бошланди. Иқтисодий ривожланиш таназзулга учради, мавжуд иқтисодий бошқарув ўзининг имкониятларини сарфлаб бўлди. Йирик давлатнинг инкироз ҳолати табиий эдики, бу Ўзбекистонга ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Ш. Рашидов сўнги йилларда ушбу ҳолатда фақат имкон қадар юмшатишга ҳаракат қила олган, холос.

Бешинчидан, Республика қишлоқ хўжалигида бунёд этилган қишлоқ хўжалиги саноати пайдо бўлган шаҳарлар, посёлкалар, миллионлаб аҳолининг ижтимоий муҳофаза этилиши Ш.Рашидовнинг раҳбар шахс сифатида амалга оширган хизматларидир.

Рақамларга мурожаат қилинганда, Ўзбекистон халқларининг фидоқорона меҳнати туфайли 1985 йилда республикада 900 та суғориш тизими, 92 та гидротехника иншооти қишлоқ, хўжалиги учун ишлаётган эди. 23 та сунъий денгиз — сув омбори камсувликка мустаҳкам тўсик бўлиб, уларда ерларни суғориш учун қарийб 10 миллиард куб метр сув жамланган эди. Бундай сунъий денгизлар орасида Ўрта Осиёда энг йирикларидан ҳисобланган Чорвоқ сув омбори, Хоразм ва Амударёнинг қуйи оқимидаги Туюмўйин сув омбори, Қорадарёдаги Андижон сув омбори ва бошқалар бор эди. Бу вақтга келиб жуда катта ер массивлари қишлоқ хўжалик оборотига киритилди. Масалан, агар 1946—1965 йилларда 600 минг га ер ўзлаштирилган бўлса, 1966—1985 йилларда 1,6 млн. га ер ўзлаштирилди. Бундан ташқари, 6,9 млн.га ердаги яйловларга сув чиқарилди.

Ўзлаштирилган ерларда асосан пахтазорлар, боғлар бунёд этилди, озиқ-овқат экинлари етиштирилди. Қўриқ ерларда аҳоли яшаш кўрғонлари, кишлоқлар, хўжаликлар, туманлар вужудга келтирилди, янги шаҳарлар қад кўтарди. Масалан, Мирзачўлнинг ўзлаштирилган ерларида Мирзачўл, Зарбдор, Зафаробод, Дўстлик, Арнасой, Оқолтин, Меҳнатобод ва бошқа туманлар билан бир қаторда Янгиер, Гулистон, Пахтакор, Дўстлик, Бўстон, Гагарин, Пахтаобод каби аҳоли яшаш жойлари пайдо бўлди.

Қўриқ ерларни комплекс ўзлаштириш асосларининг ишлаб чиқилиши натижасида республиканинг маъмурий ҳудудлари кенгайди. Натижада кишлоқ хўжалиги ривожланишининг ижтимоий назарий жиҳатлари пайдо бўлди ва кенг қўлланилди. Бир пайтлар одамлар қудрати етмаган чўл бағрига янги замонавий лойиҳалар асосида уй-жой, маданий-маиший иншоотлар қад кўтарди. Сув, электр қуввати, газ, иссиқлик узатиш коммуникациялари, алоқа тизими, темир ва автомобил йўллари қурилди.

Ш.Рашидовнинг қўриқ-ерларни ўзлаштириш, суғориладиган ерларни кенгайтириш ғояси халқ анъаналарига, ишлаб чиқариш тажрибаларига, ўзбекларнинг манфаатига мос келган. Ш.Рашидов суғориладиган ерларни кенгайтиришни онгли равишда собитқадамлик билан амалга оширади ва 1960-1980 йиллар мобайнида бу ерлар 1,5 миллион гектарга етади.³⁷

Ўзлаштирилган ерларда кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирилди, саноат корхоналари ишга туширилди, минглаб кишлоқ аҳолиси иш билан таъминланди, аҳоли зичлиги масаласи ҳал этилди. Ш.Рашидовнинг республика раҳбарияти билан биргаликда марказнинг ишлаб чиқаришни, ҳосилдорликни оширишни янги ерлар очиш ҳисобига кўпайтириш сиёсатидан унумли фойдаланганига мана шу далиллар воситасида ишонч ҳосил қиламиз. Жумладан, республикада кейинги 40 йил мобайнида қўриқ майдонларни ўзлаштириш ҳамда суғориладиган майдонларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш борасида йирик лойиҳа ишлари амалга оширилган бўлсада, жон бошига ер таъминоти йилдан-йилга камайиб борган. Масалан, 1960-1985 йиллар мобайнида Республикада аҳоли сони 234 фоизга ошган бўлса, суғориладиган ер фонди 162% фоизга ўсган, холос. Ёки 1950 йили бир кишига 0,42 гек ер тўғри келган бўлса, аҳоли сонининг тез фурсатда ошиши натижасида 1987 йил бу кўрсаткич 0.21 гектарга камайган.³⁸ Рақамлардан кўриниб турибдики янги ерлар очилиши аҳолининг сони тобора ошиб бораётган республикада уй-жой муаммосини, озиқ-овқат

37 - Ризаев С. Шароф Рашидов. Штрихи к портрету. Т., 1992 г. С-72.

38 - Хамраев Н., Бедренцов Р. Общественные науки в Узбекистане. 1989 й., №1 С-5.

тақчиллигининг олдини олишда ўзига хос ягона омиллардан бири бўлган. Ш.Рашидов бу ерда узокни кўра билган. Иккинчи тарафдан эса Ш.Рашидов маълум белгиланган режаларни республика имкониятларига мувофиқлаштириш масаласига ҳам мунтазам мурожаат этиб туради. Ушбу тузумда бошқача бўлиши мумкин бўлмаган. Ш.Рашидов республиканинг мустамлака ҳолатида муроса билан имкон қадар ушбу зиддиятларни юмшатган, маълум самарали тадбирлар қўллаган.

Қўриқ ерларда ташкил этилган шаҳарларда саноат ишлаб-чиқариш корхоналари, завод фабрикалар қурилди. Бундай йирик комплекс ўзлаштириш катта капитал маблағ талаб этган ва бу маблағлар пахта етиштиришни ошириш мақсадида Ўзбекистон чўлларида сарф қилинган. Албатта, ўзига хос улкан ишларда йўл қўйилган камчилик ва нуқсонлар кўп бўлган. Марказ иродаси ва манфаати устун келган. Ўзбекистон ўз манфаатини иттифоқ манфаатидан устун ёки айри ҳолда ҳал этолмаган. Йирик давлатнинг иқтисодий ва сиёсий равақи марказ томонидан белгиланган ва ҳал этилган. Маъмурий тазйиқ ва зўравонлик салбий натижаларни келтириб чиқарган.

Ҳар бир халқ тақдири фожиа ва зафарларга тўла тарихдир. Ўзбек халқи ҳам ана шундай фожиа ва зафарлардан мустасно эмас. Зеро, ўзбек миллати бўлиб шаклланганига қадар “менинг юртим” тушунчаси ҳам нисбий бўлган. Лекин, Ш.Рашидов ана шу нисбийликни моҳият билан тўлдирган миллий боғнинг меъмorigа айланди, ўзидан улкан бўстон мерос қолдирди. Мустақиллик эса, биз эъзозлаб келган ерни, у билан юрт ихтиёрини қайтариб берди. Бугун нимаки мерос қолган бўлса, уни асрашимиз ва давом эттиришимиз лозимлигини англатди.

Ш.Рашидов Қашқадарё вилояти чўлқуварлари даврасида

*Ш.Рашидов Сирдарё далаларида
В.Хайдуров, А.Тоиров ва Х.Латиповлар ҳамкорлигида*

УЛУҒ БУНЁДКОРЛИК ЙЎЛИДА

Шароф Рашидовнинг кўрик ерларни ўзлаштириш фаолияти, советлар тузумининг қудратга тўлган даврига тўғри келади. Ўзбекистоннинг йирик аграр-индустриал республикага айланиши ҳам шу давр билан бевосита боғлиқдир. Шундай экан, айрим ҳолларда халқимиз эришган ютуқларни совет тузumi билан боғлаб ёппасига қоралаш йўлидан бориш тарихий ҳолисликдан йироқлаштирган бўлар эди. Халқнинг машаққатли меҳнати билан бунёд бўлган улуғвор ишлар кўламини мафкуравий сиёсат сиртмоғидан ажратиб қаралганда, Ўзбекистоннинг республика сифатида ижтимоий-иқтисодий юксалишининг аҳамиятини кўрамиз. Тарихимизнинг ажралмас, таркибий қисми бўлиб ҳисобланган ўтган 70 йилдан ортиқроқ давр ютуқларини алоҳида, камчиликларига танқидий ёндашмоғимиз лозим бўлади. Чунончи, академик Аҳмадали Аскарлов таъкидлаганидек, биз ҳам Совет даврини бир ёқлама, фақат қора бўёқларда акс эттириш фикридан йироқмиз. Зотан "...баъзи бир соҳаларда камчиликлар, нуқсонлар бўлишига қарамай, ўзбек халқи шу давр мобайнида жамият иқтисодиётида, фан ва маданият соҳаларида мисли кўрилмаган ютуқларни қўлга киритган. Масалан, ўз даврида Афғонистон, Ироқ, Покистон, ва бошқа Шарқ мамлакатларидан анча устун бўлганлигимизга шубҳа йўқ".¹

Келинг, мана шу устунлик нисбатининг асл сабабларига, Ш.Рашидов фаолиятига бир назар солайлик. Хўш, ўша давр ижтимоий-иқтисодий сиёсатни белгилаш ва амалга оширилишида Ш.Рашидовнинг роли ва хизматлари нималардан иборат, деган табиий бир савол туғилади. Бу саволга ҳозирда қўлимиздаги мавжуд манбалар икки хил жавоб беради. Бир қатор олимлар, ёзувчилар, тарихчилар ўша давр сиёсатини, тўғрироғи Ш.Рашидов фаолиятини пахта якка ҳокимлигини келтириб чиқарганликда, шунингдек, оқибатда неча минглаб гектар яйловлар йўқотилиши, узумзорларнинг пайҳон қилиниши, агро ва экомухитнинг ифлосланиши ва Орол фожиасининг рўй беришида асосий сабаб деб айбладилар. Қишлоқ аҳолиси турмуш даражасининг ёмонлашуви, кадрлар танлаш ва уларни жой-жойига қўйишда хатоликларга йўл қўйилганлиги, қўшиб ёзиш, кўз-бўямачилик сингари иллатларнинг авж олишида Ш.Рашидов фаолияти етакчи омил бўлганини таъкидлайдилар.

¹ - Аскарлов А. Халқ сўзи. 1992 йил 30 июль.

Иккинчи томондан эса, Ш.Рашидов ўша даврда ўзининг даражасидаги бошқа барча раҳбарлар қатори Ўзбекистоннинг иқтисодий-ижтимоий сиёсатини мустақил белгилаш имкониятига эга бўлмаган. Бундай имконият МК ва Марказий министрликлар қўлида бўлган. Иттифокдош республикалар бўйсунувчи маҳаллий ҳокимиятлар бўлган, холос. Мана шундай шароитда Ўзбекистон хомашё етказиб берувчи бир минтақа, ҳатто энг оддий масалаларни ҳам марказнинг ихтиёрисиз ҳал этиш қобилиятига эга бўлмаган ўлка эди. Лекин, шундай шароитда ҳам, Ш.Рашидов ўзининг мохир сиёсатчи эканлигини кўрсата билган. У ҳар қандай йўл билан бўлмасин Марказнинг ишончини қозонишга, кучли бюрократик тизим чангалидан Ўзбекистоннинг улушини ажратиб олишга мувофиқ бўлган. Бунинг натижасида у ўз халқининг манфаатлари фойдасига талай ижобий ўзгаришлар қилишга эришди. Ўзбекистон, том маънодаги аграр республика даражасидан индустриал аграр республикага айланди.

Ш.Рашидов ер ости ва усти захираларига бой ўзбек диёрини улкан денгизга қиёс этган. Марваридларни сув остидан олиб чиқмоқ, унга яхши ишлов бериб, қиймат белгиламоқ учун ғаввослик кийимлари, мохир марварид изловчилар, нозик таъбли заргарлар лозим бўлгани каби, юрт бойликларини ҳам дунё юзига олиб чиқишда қудратли техника ва малакали мутахассислар, ишчи кучи лозим эди. Ш.Рашидов худди ана шуларни тўғри аниқлаб, Марказдан техника ва малакали ишчи кучини Ўзбекистонга сафарбар этган. Аммо бу жараёни тўла англамаганлар Ш.Рашидовни миграция масаласида айблайдилар. Тарих кўрсатиб турибдики, юртимизда бунёд этилган, жаҳонга ўзининг улуғворлигини кўз-кўз қилиб келатган Самарқанд обидалари Темур бобомиз забт этган юртлардан олиб келинган мохир усталар, меъморлар томонидан яратилган. Ш.Рашидов эса, босиб олинган, мустамлака ўлкага музаффар мамлакатнинг меъмор усталарини келтириб йирик иншоотлар, меъморий обидалар қурдирган инсондир.

“Ш.Рашидов Марказкомнинг биринчи котиби сифатида иштирок этмаган соҳа йўқ эди, - дейди биз билан бўлган суҳбатда Н.Р. Ҳамраев, - таажубланарлиси шундаки, у ҳар бир соҳага ўша соҳанинг мутахассиси сифатида ёндашарди. Ўзбекистонда қўриқ ерларни ўзлаштириш эса унинг фаолиятида энг асосийларидан ҳисобланган”.² Ш.Рашидов республиканинг иқтисодий қудратини ошириш учун барча захиралардан фойдаланиш тарафдори бўлган. Республиканинг жамики миллий бойлиги табиий

2 - Ҳамраев Н. билан суҳбат. 1996 йил. май.

ва минерал ҳамда моддий имкониятларидан фойдаланиш йўлидан бориб, пахтачилик, шоличилик, полиз, ипакчилик, энергетика, енгил саноат, озиқ-овқат саноати ва маҳаллий саноатни ривожлантиришни, булардан ташқари у “...ҳар йили юз минг гектар янги ер ўзлаштиришни” орзу қилган.³

Лекин бу тадбирлар Ш.Рашидовнинг орзулари бўлиб қолмади. Аксинча, у шунча ишларни амалга ошириш учун марказдан керакли миқдорда маблағ олди. Унинг узоқни кўзлаган раҳбар шижоати шундаки, марказнинг пахта ҳом-ашёсига бўлган бекиёс эҳтиёжини қалқон қилиб, марказ мафаатларини Ўзбекистон равнақи – ўзбек халқининг мафаатларига хизмат қилдирди. Бунинг учун моҳир сиёсатчилик қобилияти ҳам зарур эди, албатта. Чунки ҳукмронлар олдига “Биз пахта берадиган бўлсак, сиз бизга фалон, фалон нарсаларни беринглар”, деган тўғридан тўғри талаб билан чиқишнинг ўзи сиёсий тажрибасизликдан бошқа нарса эмас эди. Шунинг учун ҳам Ш.Рашидов съезд ва шунга ўхшаш олий йиғинлардан унумли фойдаланган, марказ раҳбарлари олдига Ўзбекистонда пахта етиштиришнинг эркин истикболлари ҳақида маъруза қилган. Юқорида айтилган буюк давлатчилик сиёсати намоёндаларининг иштаҳасини китиклагач эса, бунинг учун янги ерларни ўзлаштириш лозимлиги, кўплаб техника ва технологиядан марказнинг ёрдам бериши зарурлигини қистириб ўтар, сўнгра залдаги Ўзбекистон депутатлари Ш.Рашидовнинг фикрини тасдиқловчи тўғрироғи ана шу фикрларни янада мустаҳкамловчи чиқишлар қилишарди.

Ш.Рашидов Ўзбекистонда қанча кўп ер ўзлаштирилса, бу ерлар вақти келиб ўзбек халқи учун хизмат қилишини юрт равнақига замин ҳозирлаётганини яхши англаган. Шунинг учун ҳам умумий ҳосил миқдори учун янги ерлар очиш баҳонасида янада кўпроқ ер ўзлаштиришга ҳаракат қилган.

Маълумки қадим-қадимдан Марказий Осиё, жумладан, Ўзбекистон халқи сув танқислигини бошдан кечириб келган. Сув учун кураш ёки арик ва каналлар казиб ер ўзлаштириш тарихи бизнинг юртимизда нақадар қадимийлигини юқоридаги бобларда кўриб ўтдик. Айни пайтда яна шу мавзуга қайтишимиздан мақсад ер ўзлаштиришнинг асосий омили сув хўжалиги иншоотларини барпо этишдир, деган оддий ҳақиқатни яна бир қарра эсламоқдир. Шу боис ҳам Ш.Рашидов Ўзбекистон Марказкомининг биринчи котиби этиб сайланишидан аввал йирик сув иншоотлари барпо этишга бел боғлайди. Чунончи, фаолиятининг дастлабки беш йилида (саккизинчи беш йиллик даври - Т.А) умумий узунлиги 2000 км бўлган 23

3 - Ризаев С. Шараф Рашидов. Штрихи к портрету. Т., 1992 г.С-74.

та йирик канал, суғориш тармоқларида 25 мингта гидротехник иншоотлар курилди. Сув ҳавзаларининг суғориш ҳажми 3,5 миллиард кубометрга етказилди. 1959-1965 йиллар мобайнида қўшимча сув манбаларини излаб топиш бўйича Бухоро вилоятида кенг қўламли ишлар олиб борилди. 1969 йили Аму-Бухоро канали Олот ва Қоракўл насос станциялари, 1965 йилда эса Аму-Бухоро канали Ҳамза ва Қуйи мазор насос станциялари куриб битказилди.⁴

Шу йиллар ичида ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш борасида ҳам катта ишлар амалга оширилган. 1966 йилга келиб, хўжаликлараро ҳамда хўжалик ичкарасида ўтказилган коллектор-дренаж тармоқларининг узунлиги 40 минг км етказилди. Суғоришнинг машина усули ҳаётга кенг тадбиқ этила бошланди.⁵

Чорбоғ сув омбори

1966 йил ирригация ва мелиорация тараққиётида янги босқич очилди. Ерларни суғориш ва ирригация ишларига оид муаммоларни ҳал қилиш учун мамлакатдаги барча саноат корхоналари, фан ва техника жалб қилинди. Сув хўжалиги ташкилотларига етарли миқдорда янги юқори ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган ер қазийдиган қурилиш техникаси етказиб берилди. Бунинг натижасида, қисқа муддат ичида улкан ишларни амалга ошириш имкони қўлга киритилган. Қишлоқ хўжалиги қўшимча сув ва ер ресурслари билан таъминланган. Ерларни суғоришнинг самарадорлиги оширилган.

1959-1966 йилларда Тошкент, Чимқўрғон, Жанубий Сурхон, Каркидон сув омборлари курилди. Жанубий Сурхон, Мирзачўл, Миёнкўл-Хатирчи, Аму-Қоранкўл ва яна бир қатор каналлар барпо этилди. Катта Фарғона каналларининг сув бериш қуввати салкам икки баробарга оширилди.

4 - Обломуродов Н. Аграрная политика Узбекистана. Т., 1993 г. С-56.

5 - Шу манбада. 58-бет.

Қорқалпоғистонда насос станцияси, Хоразмда сизот сувлар ҳайдаладиган республикалараро аҳамиятга молик коллекторлар тизими, бошқа вилоятларда ҳам коллектор-дренаж тармоклари қурилган.

1955 йилдан Зарафшон дарёсининг суви яна қадимий ўзан, Эски анҳор орқали Қашқадарёга туша бошлади. Аммо янгидан янги ерларни ўзлаштириш, пахта ҳосилдорлигини ошириш учун бўлган кураш ҳали давом этар, мутахассислар Амударё сувининг бир қисмини Қарши чўлига ташлаш устида лойиҳа ишлари олиб борар эдилар. 1961 йили ана шу лойиҳа СССР Давлат Режа Қўмитасига тақдим этилгандан сўнг республика ҳукумати олдида Қарши чўлини ўзлаштириш кечиктириб бўлмайдиган вазифалардан бири бўлиб қолди. Шунга асосан “Средазгипроводхлопок” илмий лойиҳа текшириш институти Қарши чўлларини ўзлаштиришнинг бош лойиҳа режасини ишлаб чиқди. Ушбу лойиҳага кўра, Амударё суви кўп қувватли машиналар ёрдамида бир неча ўн метрлар баландликка кўтариб берилиши, иккита канал-Қарши ва Шўрсув тармоғи қурилиши шунингдек, Талимаржон ҳамда Шўрсой 1.800 миллион ва 2 млрд.куб метр сув сиғимига эга бўлган сув омбори қурилиши - бунинг натижасида Қарши даштида 905 минг гектар янги ер ўзлаштириш кўзда тутилади.

Талимаржон ГРЭСи

Қарши чўлини ўзлаштиришда 1963-1968 йиллар мобайнида кўп миқдордаги замонавий қурилиш техникаси фаолият кўрсата бошлади. 1964 йили 77 км узунликдаги 6 та йирик насос станцияси - Қарши магистрал канали қурилиши бошланди.

1967 йили КПСС МКнинг /1966 йил май/ пленуми қарорларидан келиб чиқиб, Ўзбекистон КП МК ҳамда Министрлар Совети «Қарши чўлида ўзлаштирилган майдонларда суғориш ишларини бошлаш ҳақида» қарор қабул қилди.⁶

6 - “Қашқадарё ҳақиқати” газетаси. 1968 йил. 18 май.

Қарши чўлини ўзлаштиришда дастлабки амалий қадам 1963 йили бошланиб, ўзлаштириладиган ерга биринчи козик қокилди. Собик СССР Министрлар Советининг 1960 йил 7 декабрь қарори билан Қарши чўлини ўзлаштиришнинг биринчи навбатдаги иши бошланди.⁷ «Главсредазирсовхозстрой» таркибида йирик «Қаршистрой» бошқармаси тузилди. «Средазиргипводхлопок» бирлашмаси Қарши чўлини ўзлаштиришнинг биринчи навбатда минг гектар майдонда ўзлаштириш ва суғоришни бошлаш ишларини белгилади. Ана шу таркибда, минг-минглаб чўлқуварларнинг фидокорона меҳнатлари республика ҳукуматининг бетакрор ташкилотчилик ҳаракати билан асрлар оша сувга зориқиб келган Қарши даштларига Амударё суви кириб келди. Чўл қўйнида бўстонлар яшнай бошлади, Амударё сувини 152 метр баландликка кўтариб берувчи бта насос станцияси дунё сув хўжалиги тажрибасида мисли кўрилмаган воқеа бўлди. У бугунда ҳам сув хўжалиги соҳасида Ўзбекистоннинг фаҳри бўлиб ҳисобланади.

Қарши чўлини ўзлаштириш ҳаракатлари йилдан-йилга муҳим аҳамият касб этиб борди. Тўғрироғи, республика раҳбарияти Қарши чўлини ўзлаштиришнинг эркин истиқболларини Москва олдида исбот қила олди. Асосли қўйилган талаб самарасиз кетмади, албатта Собик СССР Министрлар Совети 1969 йилнинг 8 августида Қарши даштининг юқори қисмида 200 минг гектар майдонни ўзлаштириш, 34та янги совхоз (шундан 29 таси пахтачилик, 3таси боғдорчилик ҳамда 2таси чорвачиликка ихтисослаштирилган) тузиш, Қарши чўлини биринчи навбатини ўзлаштириш ҳақидаги лойиҳани тасдиқлаган. Бу ишлар учун 7-8 йиллик муддатда ўз-ўзини қоплаш шарти билан 1миллиард 285 минг сўм ажратилган бўлса, 1970 йил КПСС МК ва СССР Министрлар Совети «Қарши чўлини ўзлаштиришни жадаллаштириш 1971-1980 йиллар мобайнида 300 минг гектар янги ерни қишлоқ хўжалик оборотига киритиш, 1980 йилга келиб, бу ердан 400 минг тонна пахта етиштириш ҳақида» қарор қабул қилди.⁸

Ўша йиллар хотирасини эслар экан - «Қаршистрой» қурилиш бошқармасининг дастлабки бошлиғи Б.Усмонов шундай ҳикоя қилади: - «Қарши чўлини ўзлаштириш ҳаракати бошланиши билан кенг кўламли ишлар амалга оширила бошланди. Ишга бевосита алоқадор раҳбарлар-қутиним нелигини билмасди. Аммо Ўзбекистон КП МК биринчи котиби Ш.Рашидов ҳам қилинаётган ишлар борасида ҳар куни телефон орқали суриштириб, маълумот олиб борарди. У кишининг раҳбарлик салоҳия-

7 - Архив ҳужжатлари. Қарши қурилиш ихтисослашган бирлашмаси. 1963 йил.

8 - Экономика и жизнь. 1970 г. № 7.

ош- ти шу даражада улуғ эдики, сим оркали айтилган вазифаларимизни дар-
Ми- ров кўз олдида намоён этар, худди Қарши чўлини кадам-бакадам кезиб
ўз- чикқан одам каби яна қаерда нималар килиш лозимлиги ҳақида кўрсатма
хоз- ва йўл-йўриқлар бериб борарди».⁹

ир- Худди ана шундай ишлар Ўзбекистоннинг бошқа чўл зоналарида ҳам
нав- кизгин суръатларда давом этган. Бинобарин, Ўзбекистон тарихида ҳали
ини ҳеч ким, ҳеч қайси раҳбар марказдан ирригация ва мелиорация ишлари
она учун бунча кўп маблағ, ҳар йили 1 миллиард сўм ундириб кела олмаган.
ати Ш.Рашидов вафотидан сўнг бу ишларнинг тақа-так тўхтаб қолиши, кўп-
уви лаб халқ хўжалиги учун зарур бўлган йирик иншоотларнинг ниҳоясига
152 етмай қолгани ва шунга ўхшаш яна бир қатор муаммолар фикримизнинг
иги далили бўлади.

иги Ўзбекистон Ш.Рашидов раҳбарлиги даврида кўрик ерларни ўзлашти-
ха- риш соҳасида улкан ютуқларни қўлга киритди. Жаҳонда тенги йуқ иншо-
ли- отлар барпо этилди. Шунинг учун ҳам дунёнинг кўпгина мамлакатлари
ла- Ўзбекистон тажрибасини ўрганишга қизиқарди, ҳатто Россиянинг ўрмон-
ла- зорлари ҳам бизнинг тажрибамиз асосида ўзлаштирилган.¹⁰

СР 1964 йилнинг 19 сентябрь куни чўлкуварлар шахри Янгйер қурувчила-
ри олдида сўзлаган нутқида, БАҲ (Бирлашган Араб республикалари) бош
ри вазири Али Сабри шундай деган эди: - «Мен Мирзачўлда катта меҳнат
ун- эвазига амалга оширилган ишлар кўламини кўриб, ўзимни ҳайратдан ту-
их- тиб туролмаяпман. Биз яқинда ўз мутахассисларимизни сизларга юбора-
ги- миз, улар сизлардан саҳрони ўзлаштириш сирларини ўрганадилар».¹¹

тан Ҳақиқатдан ҳам, ўзбек қурувчилари, сув хўжалиги мутахассислари
ни кўпгина мамлакатларда хусусан Ироқ, Сурия, Яман, Эфиопия, Миср ва
нг Кубада сув хўжалиги иншоотлари барпо этишда фаол иштирок этдилар.
аб, Чунончи, Куба республикасининг таклифига биноан, 1962 йилнинг май,
8 июль ойларида бир гуруҳ совет мутахассислари, сув хўжалиги ирригация
ш- ва мелиорация соҳаси билимдонлари озодлик Оролига ташриф буюрди-
лар. Мазкур делегацияга КПСС МК Президиуми аъзолигига номзод, Ўз-
ли- бекистон КП МК саркотиби Ш.Рашидов бошчилик қилиб, делегациянинг
ку аксар қисми Мирзачўллик муҳандис-техник ходимлардан иборат бўлган.¹²
би (Бунда бошқа мақсадлар ҳам кўзда тутилган. Т.А)

ли
ия-

9 - Усмонов Б. билан суҳбат. 1996 йил август.

10 - В. Хайдуров билан суҳбат. 1996 йил сентябрь

11 - Правда газетаси, 1964 йил, 20 сентябрь.

12 - "Правда" газетаси, 1962 йил, 30-31 май сони.

“Кўрик ерларни ўзлаштириш борасидаги Ўзбекистоннинг етакчилик ролини бутун жаҳонга намоён этиш ғояси Ш.Рашидовга тегишли эди” – деб хотирлайди В.Духовный. – “ Унинг ёрдамида кўрик ерларни ўзлаштириш янги индустриал асосларда ташкил этилади. Яъни юзлаб ёрдамчи саноат корхоналари барпо этилиб, суғориладиган тизимнинг техник реконструкцияси вужудга келади. Дренажлар жорий этилади, техник суғоришнинг техник ва гидрометрия усуллари – бариси иттифокдаги энг янги технологияларнинг тадбиқ этилиши билан белгиланади. Шароф ака иттифок вазирликлари барча раҳбарлари билан ниҳоятда илиқ ва дўстона муносабат билан республикамизга нисбатан катта эътибор, айниқса, федерал бюджетнинг тўсиқсиз оқиб келишини таъминланган эди.

Ш.Рашидовнинг ташаббуси билан Тошкентда биринчи бор ирригация ва дренаж масалалари хусусида халқаро конференция ўтказилади. Конференцияда 70 та давлатдан мутахассислар иштирок этиб, Ўзбекистон тажрибасига таҳсинлар айтилади. Юқори савияда ташкил этилган мазкур анжуман суғориш ва сув хўжалиги борасида Ўзбекистоннинг эришган ютуқларининг юқори чўққисига айланди. Бу ютуқлар дарҳақиқат, Ш.Рашидов раҳбарлигидаги улкан бунёдкорлик ишларининг ёркин намунаси эди”¹³. Улуғ бунёдкорлик ишлар намунаси муштарак мақсадли мутахассисларнинг зафарли юриши эди. Мирзачўлни комплекс усулда ўзлаштиришдаги ютуқлар учун бир гуруҳ мухандис ва раҳбарлар ўша даврнинг энг юксак унвони Ленин мукофотиغا сазовор бўлганлар. Улар: А.А. Саркисов, Е.И.Озерский, А.К.Қосимов, Д.К. Терситский, Э.М. Бенъяминович, Т.Б. Боймировлар.

1956-1959 йиллар мобайнида кўрик ерларда канал қурилишида ҳамда шўр ва ботқоқликларга қарши кураш чораларининг илғор усуллари жорий этиш масалаларига алоҳида эътибор берилган. Чўл ўзлаштиришнинг дастлабки йиллари иш кўзда тутилганидек бир маромда бўлган эмас. Оддий қийинчиликлардан ташқари, суғориладиган тармоқлар фильтрациясини шўр ва балчикдан тозалаш анчагина мушкул кечган. Кўп жойларда коллектор-дренаж қурилмаларнинг йўқлиги сабаб ер шўрлиги ва нами ортиб борган, ботқоқликлар пайдо бўлган, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш учун илмий текшириш ишларини жадаллаштириш зарурати туғилган. Илмий текширув лабораториялари ташкил этилган. Шунга қарамадан янги ерларни тайёрлаш кўзланган режадан ортда қолган.

Ш.Рашидов мавжуд аҳволни яхшилаш, чўл ўзлаштириш ҳаракатини

13 - Духовный В.А. Зов воды. М.: Изд. «Рудомино», 2006. С-327

и- жадаллаштириш учун «Ўзбекистон КП МК III Пленуми минбаридан сўз-
и- лаган маърузасида (1960 йил 24-25 июнь) чўл ўзлаштиришнинг техника,
и- кадр масалаларини ҳал этиш республика ва вилоятлар ихтиёрига топши-
р- ришни таклиф этади. Мавжуд вазиятда СССР Сув хўжалиги министрлиги
х- мазкур талабни маъқулламай иложи йўқ бўлган, чунки бу ишни яхши-
к- лашнинг энг оқилона ва ягона йўли эди. Шу боис, СССР сув хўжалиги
н- Министрлигига 1961 йил 1 январдан кўриқ ерларни ўзлаштириш, сув хў-
ка- жалиги иншоотлари қурилишини бошқариш ваколатини Ўзбекистон ССР
на сув хўжалиги Министрлигига топширган. Кўриниб турибдики, Рашидов
е- мазкур масалалар муаммосини яхши билган ва унга амалий чора-тадбир-
лар белгиллаган.

ия Бу тадбир қандай самара берди? – деган табиий савол туғилади. Жа-
н- воб шундай: ушбу қарордан сўнг барча бошқарув Ўзбекистонга кўчирил-
н- ди. Натижада қурилиш материалларини етказиш, техника билан таъмин-
з- лаш, сув мелиорация масаласида тезкор ҳаракатлар қилиш имкониятлари
ан туғилган. Сув маъмурий чеклашни тан олмайди. Кўплаб йирик дарёлар ва
а- суғориш манбалари республикаларда экан, улардан фойдаланиш ва тасар-
и- руф этишни республика ихтиёрида бирлаштириш аҳамияти катта бўлган.
с- Бу натижа қайсидир маънода хўжалик эркинлигининг қўлга киритилиши
и- эди.

и- Ер ўзлаштириш билан биргаликда, кўриқда 1956-1961 йиллар ичида
р: ер ишлари 169 миллион куб метр ҳажмда бажарилган. 537 минг куб метр
я- бетон ва темир бетон ётқизилган, 760 км автомобил йўли қурилган, 430
да км. электр узатиш тармоғи, 250 км сув ва 136 км алоқа йўллари ўтказилган
о- бўлса, 110 километр Сирдарё-Жиззах йўли қурилган, 272 минг кв.км уй-
н- жой барпо этилган. Қурилиш объектларига 176,6 млн. сўм капитал маблағ
д- ажратилган.¹⁴

я- Ўзтибор қаратинг, мана шундай қурилишлар 1961 йилдан бошлаб
да йирик-йирик иншоотлар қурилишига бирикиб кетган. Ўзбекистон ин-
и- дустриясининг қалдирғочлари бўлган бу иншоотлар сирасига Сирдарё
и- ГРЭСи, Бухоро ва Андижондаги пахтани қайта ишлаш комбинатларини,
и- Наманган жун ва газмоллар комбинати, Хива гилам фабрикаси, Навоий
а- цемент заводи, Қўқондаги терини қайта ишлаш заводи, Самарканд ва
и- Қувасойдаги чинни буюмлар заводи, Урганч ёғ-экстракти заводи, Охан-
гатор резина комбинати, Навои электрохимия комбинати ва бошқа бир
и- қатор пахта тозалаш заводлари, пиллакашлик ва пойабзал ишлаб чиқариш

14 - ЎзССР Олий Совети йиғилиши VI сессияси ҳисоботи стенограммаси. 1961 йил.

комбинатларини киритишимиз мумкин. Бир сўз билан айтганда, Ўзбекистонда 70-йилларнинг охирига келиб, қурилиш индустрияси 1,8 баробар ошди.¹⁵ Чўл ўзлаштиришнинг бундай усули Ш.Рашидов томонидан илгари сурилган “Комплекс” ёндашув остида амалга оширилган саъий-ҳаракатлар натижаси эди.

Шубҳасиз, республикамизда қад ростлаган ана шу корхоналар ва жуда кўп иншоотлар, муҳим объектларнинг қурилиши Шароф аканинг номи билан чамбарчас боғлиқ. Шахс идрокига боғлиқ бўлган тузумда бу жараёнлар бошқача ҳам бўлиши мумкин эди.

70-йилларнинг охирига келиб фан ва техника ер ўзлаштириш суғориладиган майдонларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, ерларнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга яна ҳам чуқурроқ кириб борди. Трактор ва қишлоқ хўжалик машинасозлиги, 1975 йили 1965 йилдаги кўрсаткичдан маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича 2,4 мартага ўсди.¹⁶ Бу пайтга келиб республикамизда биринчи мақомли машинасозлик заводлари Тошкент трактор заводи, «Ўзбексельмаш», «Чирчик сельмаш», «Ўзбекхлопкомаш» сингари корхонлар юқори кувватда фаолият кўрсата бошлади.¹⁷

Суғориладиган майдонлар ҳажмининг кенгайиши, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига, юк ва йўловчилар ташиш миқдорининг ошувига кучли таъсир кўрсатади. Шунинг учун автомобил йўлларини кенгайтириш, янги йўллар қуриш эҳтиёжи туғилган. 1960-70 йиллар мобайнида катор йирик автомобил йўллари ва кўприклар қурилиши амалга оширилди. Жумладан, 280 км узунликдаги Бухоро- Газли-Амударё, Тошкент атрофидаги 52 км узунликдаги, Тошкент-Мирзачўл айланма магистрал 40 км масофадаги Самарқанд-Қарши автойўли шунингдек, Нукус-Дулдул ва Қизилқум қирлари бўйлаб қурилган йўллар шуларга яққол мисол бўла олади. Шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, 1970 йили республикада автомобил йўлларининг ялпи масофаси 36,042 км бўлган бўлса, 1982 йили бу рақам 69 минг 554 км га еказилди.¹⁸

Шароф Рашидов халқимизнинг ризқи насибаси ер билан боғлиқ эканлигини яхши тушунган инсон эди. Бунинг устига аҳоли сонининг тезкор-

15 - Ризаев С. Шароф Рашидов. Штрихи к портрету. Т. 1992 г. С- 69.

16 - Обломуродов Н. Аграрная политика в Узбекистане. Т., 1993 г. С-12.

17 - Рашидов Ш. Осиё ва Африка мамлакатлари вакилларининг Тошкентда ўтказилган конференциясидаги нутқи. Т., 1975 йил. 14-бет.

18 - Рашидов Ш. Осиё ва Африка мамлакатлари вакилларининг Тошкентда ўтказилган конференциясидаги нутқи. Т., 1975 йил. 15-бет.

лик билан ўсиши ва сугориладиган ерларнинг ниҳоятда камлиги, унинг сифатининг пасайиб бориши, халқимизнинг асосий қисмини қишлоқ жойларда яшаши, яқин ўртада ер танқислиги энг жиддий ижтимоий-иқтисодий муаммога айланишини сезар эди. Ернинг калити эса сувда эди. Халқимиз дастурхонини мўл-кўл қилиб турган еримиз кун сайин торайиб бормокда эди. Ўша даврдаёқ халқимизни шу ер билан боқиб бўлмаслиги кўзга ташлана бошлади. Ерларни кенгайтириш зарурияти кўндаланг туриб қолди. Ерни кенгайтирмаслик учун Марказдаги «уламолар» республика халқининг бир қисмини бошқа Россия минтақаларига кўчиришни таклиф этдилар. Бу мамлакатимиз фожиаси, этни тирноқдан суғуриб олиш билан баробар эди. Бу қора ниятларини Шароф Рашидов вафотидан кейин Лига-чев раҳбарлигида амалга оширишга муяссар бўлдилар.

XII беш йилликда фақат Ўзбекистоннинг ўзидан 100 минг кишини ҳар хил мажбурий йўллар билан узок Шарқ ва Сибирнинг одам кам яшайдиган ноҳияларига кўчириш амалга оширила бошлади. Мамлакатда юз берган демократик ўзгаришлар бу қора ниятларни тўла амалга оширишга ҳалакит берди. Кўчиб кетганлар ватанларига қайтиб келдилар¹⁹. Маълумотлардан кўриб турибмизки, шунча ерлар ўзлаштирилишига қарамадан, аҳоли зичлиги ва озиқ-овқат таъминоти кўндаланг турган.

Жиззах насос станцияси – бунёдкорлик иншооти

19 - И. Искандаров. Шароф Рашидовнинг Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришга қўшган ҳиссаси Ўзбекистон Республикаси Академияси “Фан” нашриёти, 1992. 11-12 сон

Орол фожиаси тафсилотлари

Пахтанинг салмоги агар 1960 йилда 2823 минг тоннани ташкил этган бўлса, унинг раҳбарлик фаолиятининг охирида қарийб 6 млн т етказилди. Бу улкан ишларни амалга ошириш учун Шароф Рашидов сув келтиришнинг янги режасини тузди. У ички сув резервларини йўлга солиш билан бирга бу масалани мамлакат ягона комплекси асосида ҳал қилишга аҳд қилган. Бу ҳам бўлса асримизнинг энг улкан лойиҳасини ишга солиш, яъни Сибирь дарёларининг бир қисмини Ўрта Осиёга ва биринчи навбатда Ўзбекистонга келтириш орқали бирталай ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишни, 8 млн гектар ерни ўзлаштириш мумкинлигини ҳисобга олиб, сурункасига КПСС Марказий Қўмитасининг икки съездида ушбу муаммони кўтарди. Натижада каналнинг илмий лойиҳаси ва изланиш ишлари ниҳоясига етказилди. Канални қуриб бошлаш олдидан 1986 йилда у тўсатдан тўхтатилди. Бунга биринчи сабаб Марказда Ўрта Осиёнинг гуллаб-яшнашига тўсиқ бўлиб турган бир гуруҳ раҳбарлар бўлса, иккинчиси, фаҳми калта, узокни кўролмайдиган маҳаллий сиёсатчилар эди. Улар томонидан Шароф Рашидовга нисбатан бўхтон тошлари отила бошлади. Гап шундаки, лойиҳадаги кўрсаткичлар амалга оширилса республикада суғориладиган ерлар 8 млн гектарга етар эди. Ҳозиргиси эса фақат 4 млн гектар, Бинобарин, мўлжалланган сув канали билан у ердан 8 млн тонна пахта, 12 млн тонна ғалла, узум, сабзавотлар олиш мўлжалланган ва чорвачиликни жадаллаштириш режалаштирилган эди.

Айрим «мутахассислар» эндиликда 8 млн тонна пахта етказиб бериш ҳисобини чамалаб кўриб, Ш. Рашидов шундай оғир шароитда пахтани 8 млн тоннага етказиб, бизни тинкаю мадоримизни қуритмоқчи бўлган экан, деган даъволарни кўтариб чиқдилар.

Аслини олганда катта марказлаштирилган давлат маблағи ҳисобига амалга оширилган ҳар қандай иншоот ўз самарасини бериши лозим. Шунга асосан Сибирь дарёлари Ўрта Осиёда бекор оқмаслиги лозим эди. Улар, энг аввало, суғориладиган ерларга ва Оролни тўлдириш учун сарфланиши керак эди.²⁰

Ўзбекистонда Орол билан боғлиқ муаммолар асосан 1983 йилдан кейин куннинг долзарб муаммосига айланди, гўёки. Ваҳоланки, рус муҳандислари Оролга Сибирь дарёлари сувини йўналтириш лойиҳасини XIX

20 - И. Искандаров. Шароф Рашидовнинг Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришга қўшган ҳиссаси Ўзбекистон Республикаси Академияси "Фан" нашриёти, 1992. 11-12 сон

асрнинг ўрталаридаёқ ишлаб чиқишган. Ш.Рашидов ҳам бу борада самарали ишлар олиб борган, фақат бошлаб қўйган ишини охирига етказа олмай кетди. Ф.Раззаков бу масалага анча ойдинлик киритади. Жумладан, у шундай дейди: “Поскольку рост урожаев хлопка требовал расширения площадей посевных земель и значит, дополнительных водных ресурсов для их орошения, перед Москвой встала проблема – где эту воду взять. Ведь, например, тот же Узбекистан больше чем соседние республики Средней Азии страдал от нехватки воды, поскольку все основные реки, текущие на его территории, начинаются в Киргизии или Таджикистане. Вот тогда и была реанимирована идея столетней давности (ее разработал в 1862 году выпускник Киевского университета Я. Демченко) о переброске части стока северных рек. Согласно этой идее, можно было значительно увеличить площадь орошаемых земель в республиках Средней Азии и Казахстане (до 18 миллионов гектаров, что было больше существующего в два раза), направив туда части стока сибирских рек Иртыш, Обь и ряда других. Отметим, что реанимация этой идеи произошла еще при Хрущёве – на XXII съезде КПСС в октябре 1961 года. В Программе КПСС, принятой на этом форуме, отмечалось, что «советский человек сможет осуществить дерзновенные планы изменения течения некоторых северных рек и регулирования их вод с целью использования мощных гидроресурсов для орошения обводнением засушливых районов». Однако смещение Хрущёва на время отодвинуло осуществление этого проекта и только в 1968 году к нему вернулись вновь – Пленум ЦК КПСС дал поручение Госплану, Академии наук СССР и другим организациям начать разрабатывать план перераспределения стока рек”.²¹ Кейинчалик бу масала нима билан якунлангани бизга маълум.

Янги ерларни ўзлаштиришнинг икки йўли бор эди. Энг аввало, мавжуд бўлган сув манбаларидан мустақил фойдаланиш, ирригация ва мелиоратив ишларни жадаллаштириш лозим эди. Шу мақсадда бир қанча йирик каналлар ишга туширилди. Масалан: Аму-Бухоро, Қарши, Шимоллий Фарғона, Саркисов номидаги Мирзачўл, Ленин, Киров номидаги каналларни кўрсатиш мумкин. Тошкент, Каркидон, Чимқўрғон, Пахтакор, Андижон, Туямўйин ва Жанубий Сурхон сув омборлари қурилиб ишга туширилди. Республикада 20 та йирик сув омборларида 6 млрд кубометр га яқин сув сақланади. Лекин буларнинг ҳаммаси ерларни керакли миқдорда

21 - Раззаков Ф. Коррупция в политбюро. Дела “Красного узбека”. М. Алгоритм. 2010. С-51

ўзлаштиришга ожизлик қилар эди. Шунинг учун ҳам мавжуд ерларни кенгайтиришнинг асосий манбаи Сибирь дарёларининг бир қисмини Ўрта Осиё ва Қозоғистонга келтиришдан иборат эди. Бу ҳаракат натижасиз қолмади. Съезд қарорларида ХІ беш йилликдан бошлаб бу лойиҳани амалга ошириш режаси тасдиқланди²².

Ш. Рашидов 1976 йили «Осиё ва Африка мамлакатлари учун ирригация ва дренаж халқаро комиссияси»нинг биринчи минтақавий конференциясини Тошкент шаҳрида ўтказишга муваффақ бўлади. Ана шу конференцияда сўзлаган маърузасидан бир парча келтирамиз: - “КПСС XXV съезди Ўрта Осиё республикаларида ирригация ишларини ривожлантириш тўғрисида Сибирь дарёлари сувининг бир қисмини Ўрта Осиёга оқизиш муаммосига доир илмий тадқиқотлар ва лойиҳа ишларини асосан шу беш йилликда тугалланиши белгиланди. Шунини айтиб ўтиш кифоя қиладики, яқин истиқболда Ўрта Осиё дарёларининг сув ресурсларини Сибирь суви билан тўлдириш ҳисобига суғориладиган ер майдонлари икки баробар кўпайтирилиши мумкин. Сибирь дарёлари сувини Ўрта Осиёга оқизиш Орол денгизини сақлаб қолишга самарали таъсир ўтказади”²³, дейди муаллиф.

Ш.Рашидов Ўзбекистон келажакда боқадиган ер-жойга бўлган талабини қондира оладиган бошқа бир ер ўзлаштиришнинг ўрнини босадиган тадбир йўқлигини жуда яхши билган. Шунингдек, у яқин келажакда Сибирь дарёлари - Обь, Иртиш ва Енисей сувларини Ўрта Осиёга ташлаш лойиҳасининг амалга ошувига жуда ишонган. Шу йўл билан сув танқислиги ўз ечимини топишига, ХХІ асрнинг биринчи ўн йилликларида кўрик ўзлаштириш жараёни узлуксиз юқори суратда давом этишига кўз тутган. Шунинг учун ҳам Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга оқизиш лойиҳалари 2000-йил арафаларида амалга оширилиши мўлжалланган эди. Ш.Рашидов вафотидан кейин Сибирь дарёларини буриш масаласи кун тартибидан тушиб қолди. Аммо, биз ҳолислик учун ўша даврда Сибир дарёларини кўчиришга қаршилиқ қилган мухолиф рус гуруҳларининг ҳам фикрларини келтиришни лозим, деб билдик. Жумладан, бу даврда РСФСР Министрлар Кенгаши раиси лавозимида ишлаган М. Соломенцев иштирокида вужудга келган зиддиятлар тавфсилотини кузатамиз. У шундай дейди: - “Многим

22 - И. Искандаров. Шароф Рашидовнинг Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришга қўшган ҳиссаси Ўзбекистон Республикаси Академияси “Фан” нашриёти, 1992. 11-12 сон
23 - Рашидов Ш. Ирригация ва Ўрта Осиё совет республикаларидаги ижтимоий ўзгаришлар. Т., 1976 йил. 27-бет.

известно, с каким жестким противоборством между сторонниками и противниками обсуждалось предложение о переброске вод сибирских рек в Среднюю Азию. Родилась эта идея, видимо, в руководящих кругах среднеазиатских республик. Я узнал об этом в первой половине семидесятых годов. Как-то накануне выходного дня мне позвонил заведующий Отделом сельского хозяйства ЦК КПСС В.А. Карлов и передал, что «завтра в НИИ мелиорации и водного хозяйства Союза состоится совещание по переброске вод сибирских рек в Среднюю Азию, на которое приглашаетесь и вы, и другие работники Совмина России».

На совещании присутствовало порядочное количество народа, в том числе А.Н. Косыгин и Ф.Д. Кулаков. В зале развесили множество географических карт и таблиц. Докладывал директор НИИ. Он обосновал предложение тем, что в республиках Средней Азии ощущается острый дефицит воды для полива, это негативно сказывается на развитии экономики и снижает возможности выращивания хлопка. В Сибири же избыток водных ресурсов. Для того чтобы повернуть часть рек в Среднюю Азию, необходимо построить канал протяженностью более тысячи километров. Стоимость строительства, по предварительным расчетам, составит 8 млрд. рублей. Министерство мелиорации и водного хозяйства СССР готово взяться за строительство канала в сроки, которые будут установлены. Докладчику было задано много вопросов. На некоторые из них он давал очень неопределенные ответы. Он по существу ничего не мог сказать об экологических последствиях такой переброски для Сибири, о том, как поведет себя вода, перейдя из холодного сибирского климата в жаркий среднеазиатский.

После совещания я собрал у себя представителей Сибирского отделения Академии наук, Минмелиоратводхоза и Минсельхоза республики, а также регионов, через которые предполагалось провести канал, а из рек взять воду, и поручил разобраться с предложением, которое мы услышали. Свои соображения представить Сибирскому отделению Академии наук, которое обобщит материалы и даст Совмину официальное заключение. Ошибаться в таком серьезном деле нельзя. Вопрос решили обсудить и на заседании Президиума с приглашением всех заинтересованных сторон. Договорился с директором НИИ, чтобы доклад сделал главный инженер проекта. Заседание готовилось очень тщательно. Обсуждение длилось несколько часов. И опять докладчик на многие вопросы не смог ответить. (Лойиха қабул қилинмайди).

Байбаков собрал совещание с участием представителей регионов РСФСР и республик Средней Азии, но явной поддержки проекта не добился. Договорились продолжить работу. Президиум Совмина России еще дважды обсуждал эту проблему. На последнем заседании был заслушан обстоятельный доклад Сибирского отделения Академии наук СССР о результатах изучения предложения о направлении вод сибирских рек в Среднюю Азию. С докладом выступил академик Аганбегян. Он доложил, что в результате проведенных исследований, изучения материалов, заключений и предложений, поступивших от регионов Сибири, и проведенных расчетов Сибирское отделение Академии наук пришло к единодушному мнению, что оно не может поддержать идею переброски сибирских рек в Среднюю Азию. Категорически возражает не только против проекта, но и против самой идеи. Доложил, что стоимость проекта строительства канала и разводящей системы составит, как показывают расчеты, не 8, а 96 млрд. рублей. НИИ Минмелиоратводхоза подсчитал лишь затраты на строительство канала до Средней Азии и без учета создания разводящей системы, что в корне неправильно. Цель строительства — подать воду потребителю, а не только подвести ее к границе региона. Но и строительство канала только до границы Средней Азии — назовем его головной частью — значительно превысит 8 млрд. рублей. Министерство мелиорации и водного хозяйства СССР не располагает мощностями, чтобы кроме нынешнего объема работ, с которым оно, кстати, не справляется, вести еще и столь крупную стройку.

Потребуются большие средства, высокопроизводительная техника, дополнительные трудовые ресурсы. Строительство канала приведет к выводу из землепользования большого количества земель, особенно вдоль канала, в том числе за счет дренирования. При эксплуатации будут большие потери воды за счет того же дренирования и испарения. Сложна проблема переноса поселков, которые окажутся в зоне строительства. Затраты на это будут немалыми, и люди будут противиться переселению.

Сложной оказалась и экологическая сторона проекта. Ни науке, ни практике не известно, как поведет себя холодная сибирская вода в Средней Азии. Есть довольно убедительные суждения, что в жарком климате она станет непригодной для питья и полива. В ней может появиться большое количество микроорганизмов, опасных для здоровья человека, растений и т. д. Доклад Аганбегяна был очень обстоятельным. Все его основные положения подтверждались научными разработками, расчетами, накопленным практическим опытом. (Масала яна очик қолади Т.А)

Какое же было мое изумление, когда на XXV съезде КПСС в проекте пятилетнего плана я увидел запись, предусматривающую начало строительства канала из Сибири в Среднюю Азию. Как такое могло случиться?! Выразил свое удивление и даже возмущение А.Н. Косыгину. Он отвечал уклончиво. Уверен, что сделано это было, вероятно, под давлением руководства среднеазиатских республик. Не думаю, что такой ответственный шаг мог быть сделан Госпланом СССР без ведома Косыгина. И только он мог убедить Брежнева поддержать требования среднеазиатских республик и сделать такую запись в проекте пятилетнего плана. Заканчивая разговор, А.Н. Косыгин бросил такую фразу: «На эту тему советую поговорить с Л.И. Брежневым». Выбрав подходящий момент, в перерыве съезда я обратился к Брежневу и настойчиво стал ему доказывать, что такую запись в пятилетний план делать нельзя. Проект переброски воды из Сибири в Среднюю Азию вызвал волну возмущения среди ученых, руководителей сибирских регионов, многих граждан страны (о чем можно судить по огромному количеству писем). Проблема до конца не изучена, осуществление проекта требует огромных капиталовложений и может обернуться тяжелыми последствиями.

«Вот ты говоришь о тяжелых последствиях, — возразил Леонид Ильич, — а другие — о большом экономическом эффекте». Я сказал, что не видел доказательств экономического эффекта. Его сейчас и невозможно определить, так как совершенно неясны экономические, экологические и социальные последствия. Зато есть официальное заключение Сибирского отделения Академии наук, что переброску делать нельзя. Существуют, конечно, и противоположные мнения. Но включать столь спорный и неотработанный проект в пятилетний план недопустимо.

Брежнев пообещал в один из перерывов посоветоваться с членами Политбюро. Обсуждение состоялось и было весьма бурным. В итоге решили записать: «Продолжить изыскания и исследования возможности переброски вод сибирских рек в Среднюю Азию». Изменение внесли в проект пятилетнего плана. На съезде против этой формулировки никто не выступил. В последующие годы этот проект стал забываться, и к нему больше, кажется, не возвращались».²⁴

Мазкур икки хил карашларнинг тафсилотлари ҳам албатта, турлича бўлади. Муаллифнинг масалага куйинчаклик билан қарашига кўра, бу

24 - Соломенцев М.С. “Зачистка в Политбюро”. Как М.Горбачёв убирал “врагов перестройки”. М.: “Алгоритм”. 2011, С-85,86,87

лойиҳа рус маъмурларини, жумладан, жамоатчилигини анча ташвишга солиб қўйган. Ш.Рашидов сиёсатчи сифатидаги маҳорати ҳам шундаки, Марказий ташкилот идора раҳбарларини бу жозибали ва йирик лойиҳага ишонтириб бўлган. Нафакат ишонтириш, кўриниб турибди, кайсидир маънода ўз мақсадлари измига тортиб бўлган. Сув масаласи барча замонларда катта сиёсат ва ҳокимият, устунлик ва имкониятларни белгиловчи омил бўлиб хизмат қилган. Ш. Рашидов “бер-бер”дан нарига ўтмаган Марказ тўраларининг “Сув бермасангиз, пахта қаердан бўлади” кабулида иштаҳасини чеклаш учун Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга буриш масаласини мақсад қилиб олган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Хуфийёна сиёсий ўйинларнинг замирида нима ётганлигини фақат тахмин қилиш мумкин, холос. Нима бўлганда ҳам ўткир сиёсатчи сифатида Л.И.Брежневга таъсир кўрсатиб келган Ш. Рашидов Россия амалдорларининг китик патига тегиб юрган аслида. Шу боис бўлса, керак (тахминий фикр Т.А) М.Соломенцев ЮАндропов даврида КП МК котиби - партия назорати қўмитаси раиси сифатида “Пахта иши” илхомчиларидан бирига айланган. Зеро, ўзбек халқига нисбатан қилинган адолатсизликдан афсус қилган фикрларини баён этган бўлсада,²⁵ Ш.Рашидов ҳақида бирон бир илик жумла айтишга журъати етмаган кўринади.

Иккинчи томондан, балки, ҳақиқатда Сибирь дарёларининг бошқа бир иқлимга кириб келиши оқибатлари кутилмаган табиий фожиаларни ҳам келтириб чиқариши мумкин эди. Ҳолислик нуқтаи назаридан бу фикрни ҳам эсда тутишимиз лозим, деб ҳисоблайман. Аммо, масала, Ш.Рашидовнинг миллий манфаатларни жасорат билан ҳимоя қила олишида. Раҳбар сифатида масъулият ва жавобгарликдан чўчимаслигидадир.

Шўролар ҳукуматининг очкўзлиги, Амударё, Сирдарё, Чирчиқ, Зарафшон дарёлари сувларидан ҳисоб-китобсиз фойдаланиш охир-оқибатда Орол фожиасини келтириб чиқарди. Айниқса, шўролар ҳокимиятининг кейинги 20—30 йили давомида Аму ва Сирдарёга коллектор-зовур, саноат ва коммунал хўжаликлар ташландик ва заҳарланган сувларнинг оқизиши бу фожиани янада кучайтирди. Шу даврда Оролнинг сув ҳажми 60 фоиздан ортиқ камайди, унинг курукликка айланган сатҳи 2 миллион гектарни ташкил этди. Ҳавога, ерга сочилган тонналаб кум-тузлар Оролбўйи атрофидаги табиатни ҳалокат ёқасига келтириб қўйди. Аҳоли денгиз атрофидаги ўз маконларини ташлаб кетишга мажбур бўлди.

25 - Соломенцев М.С. “Зачистка в Политбюро”. Как М.Горбачёв убирал “врагов перестройки”. М.: “Алгоритм”. 2011,

Орол фожиаси бугун бизнинг миллий чегараларимиздан чикиб ба-
шарият фожиасига айланди. Гарчи Ўзбекистонда барпо этилган сув хў-
жалиги иншоотлари Орол фожиасининг асосий сабаби бўлмасада, ўша
даврдаги хўжалик юритишнинг маъмурий буйруқбозлик тизими шундай
фожианинг вужудга келишига асос бўлиб хизмат қилди.

Шараф Рашидов А.Тоиров ва Т.Боймиров билан

Машаққатли қадамлар

Қўриқ ерларни ўзлаштиришнинг дастлабки боскичларида /1956-60й/
ишлар анча мушкул кечди. Тинимсиз меҳнат қилаётганига қарамай ер
ўзлаштиришиш ва суғориш режалари бажарилмай қолаверди. Кўплаб
жойларда тугалланмаган, чала объектларни учратиш мумкин эди. Баъзи
объектлар қўшимча сарф харажатлар эвазига қайта қуриларди. Чўл қу-
тилмаган янгидан-янги муаммоларни келтириб чиқарар, кенг кўламли иш
механизми барча бўғинларда яқдил ва тўхтовсиз ишлаши учун замонавий
индустриал ёндашув эҳтиёжини туғдирмоқда эди. Ерларни ўзлаштириш-
нинг колхоз, совхоз усули талаблар даражасига жавоб бермай қолган ўз

вактида ҳисобга олинмаган индустриал қурилиш усулига ўтишга эса қувватли қурилиш базасининг йўқлиги ҳалал берган.

1959-йилдан эътиборан Ш.Рашидов кўрик ерларни комплекс ўзлаштириш ва суғориш жойларда қурилиш индустриясини ташкил этиш масалаларига алоҳида эътиборини қаратган. Бекобод, Жиззах, Янгиер, Гулистон, Ўратепа, Ховос ва Еттисой қурилиш материаллари ишлаб чиқарадиган асосий объектлар қилиб олинган. Шу жойларда 1961 йили йирик заводлар қурилиши ниҳояланган.

Айрим манбаларда “Чўлни ўзлаштиришдаги кураш” иборасини учратамиз. Ҳақиқатдан ҳам чўлқуварлар табиат инжиқликлари, кундалик турмуш ташвишлари, ҳар хил муаммолар билан қарама-қарши туриб ер ўзлаштирганлар. Ер ўзлаштиришда индустриал йўлнинг афзаллиги чўлқуварлар уй-жой қуриш, асфальт ётқизиш ва шунга ўхшаш ташвишлардан ҳалос бўлганлар. Ўзлаштирилаётган ерларда бир пайтнинг ўзида шинам уй-жойлар қурилиши, газ, сув, электр, бино таъминоти йўлга қўйилган. Чўлқуварлар барча қулайликларга эга бўлишган. Фақат бундай шароитнинг ўзи машаққатли ўзлаштириш ишларини ташкил этишда бу ишларга минглаб кишиларни жалб этилган дастлабки омил бўлиб хизмат қилган. Аввало, кучли таъсир кучига эга бўлган партия, комсомол ва қасаба уюшмаларининг ҳамда оммавий ахборот воситалари радио, телевидение, газета, журналларнинг хизмати катта бўлган. Ҳукумат томонидан алоҳида хизмат кўрсатганларнинг орден ва медаллар фахрий ёрлиқлар билан тақдирланиши уларни янги-янги жасоратларга ундаган. Ҳозирги кунда биз учун унчалик аҳамиятсиз бўлиб туйилган нишонлар кишилар меҳнатини ўлчайдиган мезон, жасоратга берилган баҳо бўлган ва у барча томонидан қадрланган. Кейинги вақтларда ана шу қадриятлар ҳам бир мунча қадрсизланди. Натижада наинки нишонлар балки бугунги кунимиз, келажагимиз равнақи учун фидокорона меҳнат қилган инсонларнинг сермашаққат хизматлари ҳам камситилди.

Кўрик ерларни ўзлаштиришнинг салбий оқибатлари экологик вазифаларнинг бузилиши пахта якка ҳокимлиги аҳоли ўртасида камқонлик, болалар ўлими ва бошқа бир қатор ҳодисалар, шунингдек, орол фожиасида намоён бўлади. Марказнинг доимо “бер” деб қисталанг қилиб туриши, кўпинча республика раҳбарининг амалга ошираётган барча ишларига етарли эътибор бера олмаслигига, баъзан била туриб кўз юмишига сабаб бўлган. Ш.Рашидов ҳар қандай йўл билан бўлмасин Ўзбекистонда кўпрок янги ерлар ўзлаштириб қолишга ҳаракат қилган.

ув- Ҷумҳурият давлат деҳқончилик-саноат мажмуининг маълумотида кўра
ти- 80-йилларнинг охирига келиб, республикада суғориладиган майдонлар-
ла- нинг 2 миллион гектарида ер унумдорлигини тиклаш бўйича тезкор тад-
он, бирлар ўтказилиши лозим бўлган. 4 миллион гектар суғориладиган май-
ган дон аянчли ҳолда 728,7 минг гектар ер майдони турли хил даражада
тар шўрланган, шундан 170 минг гектари яроқсиз ҳолга келган.²⁶

Республикада суғорма деҳқончилик 80-йиллар охирларида ўта ёмон
ра- ҳолга тушиб қолди. Бунинг оқибатида Орол фожиаси тезлашди. Удда-
ур- лашнинг иложи бўлмаган даражада пахта ҳосили етиштириш учун бўлган
ўз- кураш нафақат ерни, балки пахтакорларни ҳам толиқтирди. Яқин кела-
ку- жакда собиқ СССР да 11 миллион тонна пахта етиштириш кўзда тутилган
дан бўлиб шунинг 8 миллион тоннасини Ўзбекистон бериши лозим эди. Шун-
дан 11-беш йиллик охирида пахта етиштириш 6 миллион 700 минг тонна
ам қилиб белгиланди.²⁷ Худди шунинг натижасида 80-йилларга келиб халқ
ан. хўжалигининг барча соҳалари издан чиқа бошлади. Қўшиб ёзиш, объект-
ит- ларни ниҳоясига етказмай туриб фойдаланишга топшириш, ерга хўжасиз-
рга ларча муносабат ва сув исрофгарчилиги каби иллатлар авж олди.

80-йилларга келиб, маъмурий-буйруқбозлик тизими социал-иқтисо-
ш- дий тараққиётга ўз салбий таъсирини ўтказиб бораверади. Қолаверса,
га- мавжуд даражага етган социал-иқтисодий босқич маъмурий бошқарувни
да инкор эта бошлайди. Яъни, ижтимоий муносабатлар ўртасида зиддият
ақ- вужудга келади. Бу зиддият секин-аста бошқа барча соҳаларни иттифок
йиз бўйлаб қамрай бошлади. Марказ шиддат билан ўсиб келаётган бюджет
ни камомadini режа ва мажбуриятларни ошириш йўли билан ёпиш тарад-
дан дудига тушди. Натижада республика манфаати, қолаверса ердан фойда-
ир- ланишнинг объектив қонунлари, умумиқтисодий талаблар суиистеъмол
ти- қилиб бўлинган эди.

Охирга пайтларда масала шу даражада танқис тус оладики, ҳатто со-
қат циал ва бошқа маданий қурилишларга ажратилган маблағлар пахта ва
зи- режа мажбуриятларини қоплашга сарф қилинади. Натижада бу соҳаларда
ик, бизга маълум бўлган салбий ҳолатлар вужудга келади. Иқтисодий кўрсат-
та- кичлар пасаяди, барча меъёрлар пахта режалари бажарилиши билан бел-
и- гиланади. Режа ва мажбурият бажарилса мукофот, орден-медаллар, шон-
га шуҳрат. Акси бўлса, ҳар қандай манфаатдорликдан маҳрум қилинади ёки
аб вазифаларидан озод этилади. Натижада ҳар қандай йўл билан бўлсада,

оқ

26 - Совет Ўзбекистони газетаси. 1987 йил, 3 декабрь сони.

27 - Совет Ўзбекистони газетаси. 1987 йил, 3 декабрь сони.

пахта режаларини бажариш «пойгасига йўл очилади». Пахта экин майдонлари суғориладиган ерларининг кенгайишига нисбатан кўпроқ ўсади. Оқибатда озиқ-овқат, ем-хашак ва, бошқа мева сабзаётлар учун мўлжалланган ерлар қисқартирилади. Алмашлаб экиш ва яна бошқа агро талабларни бажаришни эса ўсиб келаётган қистовлар сабабли амалга оширишнинг имконияти бўлмайди. Бир тарафдан агро талабларга амал қилиш керак, иккинчи тарафдан белгиланган режаларни амалга ошириш шарти талаб этилади. Хўжаликни айнан ана шундай зуғум ва қистовлар асосида бошқариш республикада кўшиб ёзишни коррупцияни, порахўрликни ва юқорида санаб ўтилган иллатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди. Нафакат республика балки Иттифок бўйича бу иллат кенг тарқалди.

Натижада 80 йиллар бошига келиб қишлоқ аҳолисининг ойлик маоши 59,4 рублни ташкил қилган бўлса, иттифок миқёсида 91,5 рублни ташкил этган. Ўртача иш ҳақи бу соҳада ходимлар учун 75 рублни ташкил қилган. Ўзбекистонда аҳоли жон бошига савдо ҳажми Иттифокқа нисбатан 1,5 марта кам бўлган. Аҳолига хизмат кўрсатиш бўйича, соҳалар бўйича ҳам қуйидаги ўринларни эгаллаган, чунончи, алоқа (почта, телеграф, телефон) – 15 ўринда, маданий хизмат кўрсатиш 14 ўринда, турар жой ва транспорт бўйича 13 ўринда бўлган. Аҳоли жон бошига чорвачилик (гўшт, сут, ёғ, тухум), мева-сабзаёт иттифок республикаларига нисбатан 2 марта кам таъминланган.²⁸

Юқоридаги сингари салбий ҳолатлар йилдан йилга кучайиб борган. Ўзлаштирилган ерларнинг айрим массивлари умуман зарур муҳандислик техник таъминотга эга эмас эди. Коллектор-дренаж тармоқлари ўтказилмаган. Бу ва шунга ўхшаш камчилик ва нуқсонлар республика иқтисодий кўрсаткичларига таъсир этмай қолмади, албатта. Ўн биринчи беш йиллик якунларига кўра қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг йиллик ўртача ҳажми белгиланган 17% ўрнига 10% га ошган, холос. Натижада республикада бир миллион тонна кам пахта етиштирилди. Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги 14% га камайди.

Вужудга келган бундай вазиятнинг асосий сабабларидан бири сув хўжалиги иншоотлари комплекс равишда қурилмаётгани, иш муддатларининг чўзилиши, чўл совхозларида белгиланган кўрсаткичларга эришувни таъминлаш учун ўз вақтида чора кўрилмаганидир. Жумладан Қорақалпоғистон, Сирдарё, Қашқадарё ва Жиззах вилоятларида 66 совхоз ҳар йили мавжуд майдонларнинг ҳар гектаридан 10-11 центнер ҳосил олиб келган. Ваҳо-

28 - Раззаков Ф. Коррупция Политбюро. Дело красного узбека. М.: Алгоритм. 2010. С-45.

ланки, бу совхозларни барпо этиш учун давлат 2,5 миллиард сўм маблағ сарфлаган бўлса, унинг зарари ҳар йили 45 млн сўмни ташкил этган.

Мавжуд камчиликларнинг яна бир сабаби 1987 йил Ўзбекистон Компартияси XXI съездида депутат И.Х.Жўрабеков шундай дейди: “Республика аҳолисини озиқ-овқат билан таъминлашда оғир шароит вужудга келди. Қишлоқ хўжалиги даромад фонди совхозларда 53 тийиндан 50 тийинга, колхозларда 1 сўми 10 тийиндан 90 тийинга тушиб қолди. Ҳосилдорлик 1984 йилдаги 32 центнердан 1985 йилга 25 центнерга тушиб қолди. Бу ҳолат нафақат қўшиб ёзиш, кўзбўямачилик балки алмашлаб экин экиш технологияси интизомига риоя этмаслик, сифатли агротехник тадбирларни бажармаслик оқибатида келиб чиқди”.²⁹

Чўл ерларини ўзлаштириш қамрови кенг бўлганлиги натижасида улардан туғилаётган муаммолар доираси ҳам кенг бўлган. Жумладан, 1983 йил 13 апрелида Ш.Рашидовнинг сўнгги катта йиғилишларидан бири бўлди. У “Сувни тежамкорлик билан ишлатишда барча манбалардан оқилона фойдаланиш” масаласига бағишланган эди. Бунда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархини 10-15 % ошириш орқали сув таъминотига катта маблағ ажратиш имкониятлари мавжуд бўлаётганлиги айтилади. Шунга мувофиқ, бу борада алмашлаб экиш технологиясини тадбиқ этишни жадаллаштириш зарурлиги қайд этилади. Агросаноат бирлашмалари ернинг ҳақиқий эгаси бўлиши керак, партия ташкилотлари уларнинг тезкор фаолиятларига аралашмаслиги лозимлиги таъкидланади. Партия ташкилотларини ҳалол, фидойи, садоқатли кадрлар билан таъминлашга аҳамият қаратилиши кўрсатиб ўтилади.

Маъруза ўта чуқур, танқидий, конструктив, тақалиб турган объектив муаммолар таҳлилига бағишланади. Мажлисда суғориш бўйича халқнинг тажрибаларига аҳамият қаратиш, айниқса, юқори ҳосилдорликка эришган “Шарбатлаб” суғоришнинг Хоразм усулини оммалаштиришни кечиктирмай жорий этилишини талаб қилади. Яна бир муҳим талаблардан бири бу ҳар бир деҳқоннинг хонадониди қорамол, парранда кўпайтирилишига тулик эркинлик бериш лозимлиги тайинланади³⁰. Маъруза руҳидан билиш мумкинки, вазият ниҳоятда оғир, мавжуд ресурслар Марказ томонидан қуйилаётган талабларга мувофиқ келмайди. Ўша пайтда, Ю.Андропов бошчилигида МК Қишлоқ хўжалиги котиби М.Горбачев Ўзбекистон пахта саноатига янги талабларни юклаётган

29 - Ўзбекистон Компартияси XXI съезди. Т., 1987 й., 125-бет.

30 - Духовный В.А. Вода течет, вода зовет... Ташкент, 2012. С-80

даври эди. Хулосалар шунга олиб келадики, Иттифоқ миқёсида вазиятни таранглаштирган шароит нефть маҳсулотлари нархининг тушиб кетиши билан боғланади. Нефть СССРнинг қора олтини сифатида озик-овқат хавфсизлигини таъминловчи, валюта захираларини тўлдирувчи манба бўлиб хизмат қилган. Натижада бу бўшлиқни фақат оқ олтин билан тўлдириш эҳтиёжи ортиб боради. Сибирь дарёларини бурай деса, энди қувват етмайди, қаршилиқлар кўп, қолган республикалар ишлаб чиқариш саноати боқиманда ҳолатга тушиб бўлган, нажот ҳеч қаердан йўқ. Орқадан “Капитализм” сиқиб келаяпти. Оқибатда зўравонликдан бошқа усулни билмайдиган “рахнамолар” қандай бўлсада, пахта ҳисобига бюджетни тўлдириш йўлига ўтиб оладилар.

- “Сув таъминоти борасида Н.Худойбердиев билан кўп баҳс қилганмиз”, деб эслайди, В.Духовный. - И.Жўрабековнинг ёрдамида биз бир қатор суғориш ускуналарини синовдан ўтказиш бошладик. Дастлаб, Тошкент вилояти Ғалаба туманида “Кубань” номли ускуна синовдан ўтказдик. САНИИРИ институти конструкторлик бюросида ишлаб чиқарилган масофадан сув узатгич шланглар агрегатини татбиқ қилдик, пластик ва алюмин трубалар ишлаб чиқардик. Аммо, юқори идоралар сувни тежаш борасида тезроқ янги техникаларни жорий этишни талаб қила бошлайди, иккинчи тарафдан, янги ерларни ўзлаштириш жадал суръатларда давом қилаётган эди. Бу эса, ўз навбатида ҳали татбиқ этилмаган сувни тежаш иншоотларисиз амалга оширилар эди.

Сувни тежаш борасида Ўзбекистон сув хўжалиги вазирлигини ва “Главсредазирсовхозстрой” ташкилотларини айблаш мумкинми? Мумкин, улар тегишлича принципиаллик кўрсата олмадилар. Ақоп Абрамович Саркисов даврида ҳам маблағ кўп ишларга етган эмас, аммо, у киши даврида қатъий тартиб ўрнатилган эди. Лотокларсиз, дренажсиз, каналлар хошиясини цемент қилмасдан, ерларни режалаштирмасдан эксплуатация қилишга топширилган эмас. “Рапортлар”га ўтиб олиш натижасида ерларнинг ҳолати издан чиқиб кетдики, унинг жабрини бугунда ҳам тортиб келаяпмиз”,³¹ деб баҳо беради муаллиф.

1984 йил октябрь ойида марказий органларнинг аниқлашича кейинги даврларга келиб, сув хўжалиги иншоотлари сифатсиз равишда қурилган, уларнинг узок муддатли кафолати ҳамда самарадорлиги талаб даражасида бўлмаган. Танқидий бу фикрлар рақамларда ҳам ўз аксини топган: ҳайдаладиган ерлардан фойдаланмаслик 1975-1983 йиллар мобайнида 67 минг

31 - Духовный В.А. Вода течет, вода зовет. Тошкент, 2012. С-81

гектарга ўсган бўлса, суғориладиган майдонларнинг унумдорлиги гектардан 3337/ 1337 сўмдан 124 сўмга камайган.³²

Шундай муаммолардан яна бири бу деҳқончиликда захри қотил - химикатларнинг ишлатилиши натижасида ер, сув, ҳавонинг заҳарланиши оқибатида одамлар ўртасида касаллик, ўлим кўпайиши кузатилади. Аҳвол шу даражада фожиали тус олдики, гўзаларни дефолиация қилиш баҳонасида минг-минг тонналаб заҳарли химикатлар одамлар боши узра самолётларда сепилди. Бу ҳар қандай хавф-хатардан ҳам даҳшатлироқ фожиа эди. Пахта якка ҳокимлиги бошқа барча деҳқончилик турларини сиқиб чиқарди. Боғдорчилик, чорвачилик, қорақўлчилик орқага сурилиб кетди. Не-не машаққатлар эвазига етиштирилган ҳосил Иттифокка сув текин жўнатилади эди.

Лекин бу хатолар учун ҳамма маъсулиятни Ш.Рашидов зиммасига юклаш илмий ҳолисликдан узоқлаштирган бўлар эди. Зотан, Ўзбекистоннинг истибдод йиллари Шароф Рашидовчалик моҳирлик билан иш юритган раҳбар бўлмаса керак. У Марказнинг хоҳиш иродасига қарши бориш, мустамлакачиларга халқнинг арз-додини етказиш, шу йўл билан мурувват қидириш бефойда эканини тўғри англаб, тамоман аксинча йўл тутди. У Марказнинг берган топшириқларини уддалади, байналмилалчиликни, рус тилини улуғлади. СССР да инсон мартабасини ошириш учун қандай нишон зарб этилган бўлса у ҳаммасига эришди. Шу йўл билан Ш.Рашидов империячиларнинг ишончини қозонди. У иккала қўлини ҳам бемалол ишлатадиган раҳбарга айланди. “Бир қўли билан миллий бойликларни марказга узатса, иккинчи қўли билан уни бир қисмини республикага қайтариб келди”.³³

Бир вақтлар иттифок вазирликларига қарашли бўлган саноат корхоналарини олишимиз ҳам катта аҳамиятга эгадир. Агарда жамият тараккиётининг асосий негизи ҳисобланган бундай корхоналар бўлмаганда эди, ҳозир Ўзбекистон саноатининг тез суръатларда ўсиши оғир кечган бўлар эди. Шу жиҳатдан қараганда янги ўзлаштирилган ерларнинг, пахтазорларнинг, сув омборлари ва сув иншоотларининг, электростанцияларнинг, транспорт ва алоқа воситаларининг маъмурий ва жамоат биноларининг етакчи йўлларнинг ўзимизга қолиши ва ишлаб турган олтин, уран, мис, газ, нефть корхоналарига эга бўлганимиз ҳам беқиёс имкониятдир.

32 - Ўша манба.

33 - Зиёев Ҳ. Занжирбанд ҳукмдорлар. Ўзбекистон адабиёти ва санъати рўзномаси, 1992 йил, 29 октябрь.

Шукроналик туйғуси

Абатта, республиканинг моддий ва маънавий бойликларини яратиш осон иш бўлмаган. Уларнинг аксарияти тарихан жуда қисқа вақтда, 5-10 йил ичида яратилган. Фақат ўз манфаатини ўйлайдиган, иштаҳаси қарнай партия ва совет ҳукуматидан бирон нарса ундириш, уни ўз халқи учун сарфлаш ниҳоятда қийин иш эди. Ўз халқига фойда тегсин, деб ҳар қандай сиқувлар ва чеклашларга рози бўлган, ватан ишқида ёнган Ш.Рашидов сингари миллатпарвар етакчигина бунинг уддасидан чиқиши мумкин эди.

Ш.Рашидовнинг сиёсий маҳорати шундан иборатки, 60 йилларга келиб Ўзбекистонда қўриқ ерларни йирик режа ва индустриал асосда ўзлаштириш имкониятини вужудга келтиришга ва жадаллаштиришга эришди. Бу имконият, аввало, марказлашган маъмурий давлатнинг пайдо бўлган иктисодий қудратидан оқилона фойдаланишда намоён бўлади ва амалда ҳам ўз аксини топади. Бу ишларга ўнлаб иттифок лойиҳалаштириш илмий институтлари жалб этилади. Юзлаб янги, замонавий муҳандислик ишлари тажриба қилинади. Бу ерда биринчи бор муҳандислик ирригацион тизим ташкил этилади. Биринчи бор ёпик горизонтал дренаж қўлланилади. Сув хўжалиги қурилишида янги технология ва конструкциялар пайдо бўлади. Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг янги индустриал шакллари жорий этилади. Кенг кўламда ишлаб чиқариш ўринлари ташкил этилади. Аҳоли зичлигини бартараф этиш, озиқ-овқат билан таъминлаш имкониятини кенгайтиради. Натижада Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини индустриал-саноат асосида ривожланган етакчи республикага айланади.

Дарҳақиқат, Ш.Рашидовнинг узок йиллик фаолиятини синчиклаб таҳлил қилганда у сиёсат борасида ўта моҳир арбоб бўлганига амин бўласан киши. Ш.Рашидовнинг қўриқ ерларни ўзлаштириши фаолиятига Ўзбекистоннинг биринчи Президенти И.Каримов юксак баҳо бериб, шундай деган эди: - «Мирзачўл, Қарши, Жиззах, Ёзёвон, Сурхон-Шеробод ва Макрит чўлларининг ўзлаштирилиши, Ўзбекистон келажаги билан бевосита боғланган эди. Миллионлаб гектар қўриқ ерларда пахта, боғ-роғлар ва бошқа озиқ-овқат экинларининг ўстирилиши аслида узокни кўзлаб иш тутиш натижаси эди. Кечаги чўлу биёбонлар бугун Ўзбекистон истиклоли учун хизмат қилмоқда.³⁴

Ш.Рашидовнинг қўриқ ерларни ўзлаштиришдаги бетакрор хизматлари доно раҳнамолик салоҳияти қуйидаги мисолда янада яққолроқ намо-

34 - Каримов И. Халқимизнинг оташкалб фарзанди. 1992 йил. 16-бет.

ён бўлади. Янги ерлар ўзлаштириб, фойдаланишга топширилгач республика раҳбариятининг қай тариқа тасарруф қилиш муаммоси кўндаланг бўлган. Ўзлаштирилган ерлардан колхоз-совхоз йўли билан фойдаланиш самарасиз йўл бўлиб кўринади. Ва шу боис Республика ҳукумати, шахсан Ш.Рашидов яқдиллик билан индустриал йўлни танлайди. Индустриал йўл билан ерлардан фойдаланиш ҳукумат томонидан бир қатор қўшимча тадбирлар ўтказишни талаб этган. Булар биринчидан, чўлда замонавий муҳандислик коммуникациясини бунёд этиш, иккинчидан, илғор қурилиш индустрия базасини ташкил этиш, учинчидан, ҳар томонлама қулай, барча шароитларга эга бўлган аҳоли посёлкалари қуриш, сув, электр, газ тармоқларини барпо этиш ва тўртинчидан, ирригация ҳамда коллектор-дренаж тармоқларини такомиллаштириш ана шу ишлар сирасига кирган.

Қўриқ ерларни ўзлаштиришнинг яна бир афзаллиғи бор эди. Пахта далаларидаги карталари ҳар бўлаги катта майдончалар бўлиб, ўз навбатида бу ҳол суғоришнинг янги технологияларини қўллашга қулайлик туғдирган. Ёпилиб очиладиган тешикчалари бўлган резиналаштирилган шланглар орқали суғориш, енгил алюмин осон йиғиб ўрнатиладиган трубаларни ишлатиш, лотоклардан хоҳлаган жойдан жумрак қўйиб сув ола билишлик яъни сифон усулини қўллаш каби қулайликлардан иборат бўлган. Бу катта текисланган майдонлар пахтани машиналар билан териб олишда асқотар эди. Айрим хўжаликлар (10 “А”, 18, 28, 11, 12 рақамли совхозлар) пахта топшириш режасини фақат машина терими билан бажарар, районлар, ҳатто Жиззах, Сирдарё вилоятлари етиштирилган ҳосилни 80-85%ни машиналар билан териб топширар эдилар.³⁵

Совхоз посёлкаларининг кўркем ва шинам бўлиши, унда маданий, ва маиший хизмат кўрсатиш шаҳобчаларининг доимий фаолиятини таъминлаш ишларига ҳам Ўзбекистон ҳукумати эътибор берган. Совхозларда болалар боғчалари, ошхона, поликлиника, магазин, мактаб маданий марказлар қурилиши билан бир қаторда ободонлаштириш ишлари ҳам олиб борилган.

Дарҳақиқат, чўл ерларини ўзлаштириш машаққатли ва мураккаб зиддиятларга тўла давр бўлмасин, у инсон шижоати ва ғайрати олдида таслим бўлди. Бу ишларда замоннинг энг илғор илмий-техникавий технологиялари тадбиқ этилади ва у дунёда энг илғор тажрибаларга айланади. 1983 йилга келиб Ўрта Осиёда саҳро ерларини комплекс равишда ўзлаштириш-

35 - Мажидов Ўриш ака билан суҳбат. 2017 йил 12 сентябрь

ни ишлаб чиқаришга тадбиқ этилган ихтиролар ва уларнинг натижасидаги улкан иқтисодий ютуқлар учун бир гуруҳ мутахассисларга техника соҳасида СССР Давлат мукофоти лауреати унвони берилади. Булар:

1. Зимон И.П.
2. Кан. П.Х.
3. Клемушев. Ю.И.
4. Лихошерстов. Г.В.
5. Сивоконев. П.А.
6. Мажидов. Ў.Х.
7. Моховиков. В.Ф.
8. Полвонов. Д.П.
9. Ражабов. Б.
10. Хакимов. М.
11. Цуцман. Н. М.

Шароф ака Ўзбекистонда нимаики иш қилмасин, сидқидилдан, халқ келажагини кўзлаб қилган. Унинг фаолиятида оддий ва кундалик ишлар бўлмаган. Кўплаб чўл ерларини ўзлаштириш ҳам унинг олий мақсадларидан бири бўлган. Баъзилар, бу ғояни Марказнинг манфаатларига боғлайдилар. Аслида эса, бу масала тамоман улар айтганчалик эмас. Тўғри Марказга пахта керак эди, шунингдек Ш.Рашидовнинг ўрнида ким ишлашидан қатъий назар, марказ шу талабни қўйган бўлар эди. Гап Марказнинг эҳтиёжини қайси йўл билан қондириб бўлсада ўз фаровонлиги ва манфатини ҳам таъминлашда эди. Ш.Рашидов Марказга пахта бериш орқали ишбилармонлик билан энг зарур нарсаларни ола билган. Ш.Рашидовнинг узокни кўриши, тез суръатда ўсаётган аҳолини озиқ-овқат ва иш билан таъминлаш чораларини кўра билишида эди. Ш.Рашидов моҳирлик билан Ўзбекистон муаммоларини умумий иттифок манфаати даражасига кўтара олади. Шу аснода республика учун доимий қўшимча маблағ олишга эришади.

Қозоғистон КП МКнинг собиқ биринчи котиби Д.Кунаев Ш.Рашидов ҳақида шундай хотирлайди: - “Бу мулойимгина қирғиз ковокли, чинор бўйли ўзбек ўғлонида Амир Темурнинг ҳайбати бор эди. Салобатли бу инсоннинг қувлиги ҳам, донишмандлиги ҳам етарли эди. Марказ “пахта” дер эди, Ш.Рашидов эса Сибирь дарёси сувини берасан деб шарт қўярди”.³⁶

36 - Қишлоқ ҳақиқати рўзномаси. 1992 йил. 7 ноябрь.

Яқин ўтмишда Ш.Рашидов даври ва унинг раҳбарлик фаолияти ўша даврда республика иқтисодиётини ривожлантиришда хизмат қилган бўлса, буларнинг бари бугунги мустақил Ўзбекистонимиз иқтисодий кудратини юксалтиришнинг таянч омиллари бўлиб ҳисобланади. Шу жиҳатдан олиб қараганда, халқимизнинг асрий орзу ва армонларининг инъикоси “Т бўлиб дунёга келган улуғ истиклол кошонасини бунёд этишда Ш.Рашидовнинг беқиёс хизматлари бор. Зотан, республикаимиз биринчи Президенти И.Каримов таъбири билан айтганда, - «...Истиклол кунимизга етганлар бор, етмаганлар бор. Кўпгина аجدодларимиз каби Ш.Рашидов ҳам мустақиллик кунига етиб келолмади. Биз бугун тўлиқ ишонч билан айта оламизки, Ш.Рашидов мустақиллик пойдевориغا муносиб ғишт қўя олган арбоблардан эди.³⁸

Ш.Рашидов қўриқ ерларни ўзлаштириш орқали халқ фаровонлигини таъминлади ва иқтисодий мустақиллик пойдевориغا асос солди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг кўпайиши республиканинг тезроқ индустриал давлатга айланишига ёрдам берди. Қўриқ ерларни ўзлаштиришда Ш.Рашидовнинг шахсан ўзи юксак ташкилотчилик қобилиятини кўрсатди ва ҳар бир вилоятдаги қўриқ ерларни ўзлаштиришни ўз назорати остига олиб, одамларни, раҳбарларни шу тарихий ишга сафарбар эта олди. Қўриқ ерларни ўзлаштириш Ш.Рашидовнинг алоҳида ташкилотчилик қобилияти натижаси эканлигини у билан бирга ишлаган миллионлаб сафдошлари эътироф этади.

Мелиораторлар йиғилишидан хотира (Москва, 1981 йил)

38 - Каримов И. Халқимизнинг оташкалб фарзанди. 1992 йил. 8-бет.

Бу буюк лойиҳанинг амалга оширилиши яни Ўрта Осиё ва Қозоғистон ерларини суғоришда янги давр очиб бериши ва Орол инкирозининг ҳал қилинажаги кўрсатиб ўтилган эди. Сибирь дарёларининг сувини келтириш жуда катта ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилиб бериши равшан эди. Бу ерда қўшимча 8 млн га янги ер ўзлаштирилиб, булардан кўп миқдорда пахта ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари олиниб туриларди. Ҳозирги 4 млн га ер 32 млн аҳолининг ризкини таъминлаётган экан, бу қўшимча ер эса яна 40 млн дан ортиқ аҳолини боқиши мумкин эди. Бу сиёсат тезкорлик билан ўсиб бораётган аҳолини иш билан оқилона таъминлашга ҳам қаратилган эди. 1992 йилга келиб жон бошига тўғри келадиган суғориладиган ер ҳажми экиладиган ерлар нуктаи назаридан Россия, Украина, Белоруссияда қарийб 1 га ерга тўғри келса, Қозоғистонда 2,4 га ер тўғри келади. Ўзбекистонда эса атиги 0,20 сотих, холос. Нима учун биз ер танқислиги азиятини бошқаларга нисбатан кўпроқ чекишимиз керак. Ўша Сибирь дарёлари суви туфайли кўпаядиган ерларни ҳисобга олганимизда, бугун биз жон бошига фақатгина 60 сотих ерга эга бўлган бўлар эдик. Бу рақам бошқаларникидан бир неча бор кам бўлса ҳам, халқимизнинг уддабуронлиги туфайли ижтимоий-иқтисодий ривожланишга кенг имконият яратиб берилар эди. У киши раҳбарлик қилган кейинги йилларда ички имкониятлар ҳисобига ҳар беш йилликда 0,5 млн га кадар ер ўзлаштирилар эди. Натижада арзон қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирилиб, халқимиз фаровон яшар эди³⁷.

Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий қудратини юксалтиришда Ш.Рашидов раҳбарлик фаолияти даврида амалга оширилган ишлар салмоқли аҳамиятга эга. Ҳар қандай жамиятнинг фаровонлиги унда ишлаб чиқариш воситалари, ишлаб чиқариш муносабатларининг тараққиётига боғлиқ ҳолда юз беради. Ўзбекистон ҳам 1959-1983 йиллар мобайнида собиқ СССР нинг пахта етказиб берувчи хом-ашё базаси бўлиб қолиши билан бирга, йирик индустриал республикага айланди. Юртимизга саноатнинг кириб келиши, шунинг натижасида илм-маърифат соҳасининг кенгайиши, ўзбек фанининг янада тезлик билан қад ростлай олишига замин яратди. Худди ана шу жиҳатидан олиб қараганда Ш.Рашидов фаолияти Ўзбекистон Республикасида раҳбарлик қилган, имконияти чекланган етакчиларнинг энг тадбиркори, сиёсат бобида энг моҳири экани аён бўлади.

37 - И. Искандаров. Шароф Рашидовнинг Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришга қўшган ҳиссаси Ўзбекистон Республикаси Академияси “Фан” нашриёти, 1992. 11-12 сон

КАДРЛАР САЛОҲИЯТИ - РИВОЖЛАНИШ ОМИЛИ

1956 йил 6 август КПСС МК ва СССР Министрлар Кенгашининг “Пахта ишлаб-чиқариш маҳсулотларини ошириш учун Ўзбекистон ва Қозоғистон кўрик ерларини суғориш”¹ тўғрисидаги қарори Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг янги босқичини бошлаб берди. Кенг қамровли комплекс равишда қабул қилинган қарор бошқа даврий қарор ва кўрсатмалардан тубдан фарқ қилган. Бу қарорда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг барча омиллари кўзда тутилади. Жумладан, Ўзбекистонда малакали қишлоқ хўжалиги мутахассисларини тайёрлаш вазифаси айнан ана шу даврда кенг миқёсли тадбир этиб белгиланди.

КПСС МКнинг пленум қарори муҳокамаси партиявий тартиб бўйича 7-8 сентябрь кунлари Ўзбекистон Компартия МК Пленумида кўриб чиқилади² ва тегишли тадбирлар белгиланади. Бу тадбирларда барча қишлоқ хўжалиги соҳалари бўйича мутахассис тайёрлаш, янги ўқув муассасаларни очиш ва кенгайтириш кўзда тутилган.

Бу даврда республика қишлоқ хўжалиги фанлар академиясини ташкил этиш масаласи ҳам марказ муассасаларида муҳоқамада бўлади. Шунининг алоҳида таъкидлаш лозимки, барча масалалар аввало республика раҳбар мутахассислари томонидан ишлаб чиқилган ва марказ ихтиёрига тақлиф этилган. Республика мутахассислари Москвада ҳар бир масала устида ойлаб иш олиб боришган. Бу даврда Ўзбекистон МК биринчи қотиби сифатида Н.Муҳиддинов хизматлари албатта катта бўлган.

1957 йили 15 июнда Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги фанлар академиясини очиш учун ҳужжатлар тасдиқланади ва Ўзбекистон Компартияси Вазирлар кенгаши қарори билан қучга киритилади.³

Республикада қишлоқ хўжалиги фанлари академиясининг очилиши ўзига хос тарихий аҳамият касб этади. Унинг биринчи президенти этиб Қодир Зокирович Зокиров сайланади. Қишлоқ хўжалиги фанлари академиясининг очилиш эҳтиёжи аввало қишлоқ хўжалигида илмий тадқиқот конструкторлик ишларини жонлантиришга, қишлоқ хўжалиги саноати ва корхоналарнинг кенг қўламда кенгайтириш, моддий техник базасини

1 - Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. М. Политиздат. 1968 г. С-314.

2 - Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Т. 2. Т., 1988 г. С-, 772.

3 - Мухитдинов Н. Годы проведенные в Кремле. Т. 1994 г. С- 263.

ташкил этиш, малакали мутахассислар тайёрлаш билан аҳамиятли бўлган. Республика қишлоқ хўжалиги келажак муаммолари фақат янги сифат даражасида ўз ечимини топиши мумкин эди. Иккинчидан кўрик ва бўз ерларни очиш аввало ирригаторлар, мелиораторлар, режалаштирувчи иктисодчилар, аграрном, механизатор ва бошқа кўплаб қишлоқ хўжалиги мутахассисларини тайёрлашни талаб этган. Бу даврда республика кенг кўламли қишлоқ иктисодини кўтариш учун етарли мутахассисларга эга бўлмаган. Эндиликда давр ишчи кучи эмас, айнан тайёрланган малакали мутахассисларни талаб қилган.

Ш.Рашидов фаолиятида қишлоқ хўжалиги мутахассислар тайёрлаш муаммоси Марказий Фарғона ерларини ўзлаштиришда илк бор намоён бўлади. Ш.Рашидов ташкил топган республика колхозлар кенгашига раислик қилган ва барча ташкилий ишлар унинг зиммасида бўлган. - «Ш.Рашидов Марказий Фарғона ерларини ўзлаштириш учун «агрона-сувкурилиш» трестини ташкил этишда раҳбарлик қилди - дейди. В.Есин. - Ҳар бир ишчидан тортиб инженер мутахассис ва раҳбарларни шахсан танлайди ва тайинлайди. Улар ичида кўпчиликни ёшлар ташкил қилган».⁴ В.Есин шу даврда Колхозлараро кенгаш муовинининг ёрдамчиси бўлиб ишлаган чўлқувар фаҳрийлардан биридир. Ўз мақоласида Ш. Рашидовнинг ташкилотчилиги, мутахассис кадрларни танлай билиш каби фазилатларини хотирлайди.

Ш.Рашидов ишчи-хизматчилар меҳнатини кадрлаш ва эътиборли муносабати билан илк раҳбарлик давридаёқ ҳурматга сазовор бўлади. «Шароф ака азонда от миниб - дейди Фарғона вилояти ҳокими М.Исломов - бўлғуси экинзорлар ўрнини белгилаш учун чўл айланиб ишчиларнинг ҳолидан мунтазам хабар олиб, ҳар бир пайдо бўлган муаммони зудлик билан бартараф этишга киришар эди. Оғир машаққатли меҳнатларини енгиллаштириш учун барча ишларни қиларди».⁵ Марказий Фарғона ерларини ўзлаштириш тажрибаси Ш.Рашидов фаолиятида бизнинг назаримизда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш борасида ўзига хос мактаб ҳисобланган. Бу даврда Ш.Рашидов барча эҳтиёж ва талабларни яхши англаган.⁶

Ўзбекистон республикасида қурилиш ишларини ташкил этиш ва амалга ошириш мақсадида 1956 йил республика Вазирлар Кенгаши қо-

4 - Есин В. Правда Востока. 1992. 5-ноябрь.

5 - Ўзбекистон овози газетаси. 1992 йил, 27 октябрь.

6 - Покорение Голодной степи. Т. 1976 г. С-155.

бўл-и си-ик ваувчи лиги кенг а эга кали
лаш амо-аши-ган. юна-син. хсан ан».⁴ ўлиб нинг ари-
му-Ша-мов нинг длик и ен-ари-изда соб-гла-
и ва ко-

шида Мирзачўл ерларини ўзлаштириш ва суғориш бўйича Бош бошқармаси ташкил этилган. Бу бошқарма бошлиғи этиб йирик иқтисодчи ва республика давлат арбоби Саид Каримович Зиёдуллаев тайинланган. У шундай хотирлайди: - «Бир пайтлар қакраб ётган чўлда йирик агросаноат комплекси қурилишининг бошланиши Ўзбекистон учун улкан ютуқ эди. Шунинг учун ўн қарра ғайрат билан ишни бошлаганмиз» .

Ўзбекистон МК Ш.Рашидов бошчилигида энг тажрибали мутахассисларни сафарбар этган. С.Зиёдуллаев билан биргаликда профессор, ирригация ва мелиорация бўйича йирик мутахассис олим И.Я.Каминский, тажрибали муҳандис С.В.Пугачевлар Мирзачўлни ўзлаштириш вазифаларини бошқарган. Қисқа муддат ичида Мирзачўлни ўзлаштиришнинг барча ташкилий ишлар амалга оширилган. Мирзачўл бутун иттифок халқ қурилиши фронтига айланган. Мамлакатнинг ҳар бир ўлкасидан кўнгилли, малакали ишчи мутахассислар келишган. Ҳали кўп жиҳатдан малакали ўрта техник ишчи мутахассисларга муҳтож республикада ишчи кучи тақчилиги деярли сезилмаган. Шу ўринда Ш.Рашидов фаолиятининг икки жиҳатини таъкидлаш ўринлидир. Биринчидан, Мирзачўлни жадал суръатлар билан ўзлаштириш учун малакали мутахассисларни, оммавий ишчи хизматчиларининг тажрибали тайёр ишчи кучини республика кўрик ерларига сафарбар этишни муҳим вазифа ҳисобланган. Бундай тажриба ўз ўрнида замонавий фан ва техника, қишлоқ хўжалиги қурилиши масалаларини кенгроқ, мукамалроқ жорий этишга имкон берган. Шунинг эътирофи этиш керакки, бу даврда республика ушбу йирик вазифани амалга оширишга етарли интеллектуал салоҳиятга эга бўлмаган. Аммо, Ш.Рашидовнинг ҳар қандай янги тажрибани республикада жорий этиш иштиёқи катта бўлган. Бу ҳаракат шунчаки, раҳбарнинг амбициоз иштиёқи эмас, миллий салоҳиятнинг ўстирилишига қаратилган онгли фаолиятнинг кўриниши эди. Шу сиёсат орқали миллий кадрларни тайёрлаш ва бунёдкорлик ишларига сафарбар этиш имконияти пайдо бўлаётганлигини жуда яхши англаб етган.

Иккинчидан, Ш.Рашидов мавжуд (Россия томонидан ёлланган) ишчи кучи билан қаноатланиб қолмасдан маҳаллий-миллий мутахассисларни тайёрлаш тадбирларини мунтазам кенгайтириш тизимини вужудга келтиришга киришади. Ташкил топган вилоят марказларида олий, ўрта махсус, техника билим юр்தларини ташкил этилган. Бу масалада Ш.Рашидов истикболни кўра билган.

Қишлоқ хўжалиги мутахассисларини тайёрлаш бўйича белгиланган ва қабул қилинган қарорлар албатта бир неча йиллик тайёргарликни талаб қилган. Қолаверса, маълум молиявий қийинчиликлар бўлган, айрим ҳолларда сусткашликка йўл қўйилган. Бу сусткашлик аслида Марказ томонидан қўйилаётган талабларни ижросини таъминловчи мутахассисларнинг етишмаслигида намоён бўлган. Фақат 60-йилдан кейингина мутахассис ишчи ва хизматчиларни тайёрлаш тизими секинлик билан ташкил этилган.

Ўзбекистон МК ва шахсан Ш.Рашидов ташаббуси билан 1965 йил 14-15 апрелда Ўрта Осиё ирригацияси ва совхозлар қурилиши Бош Бошқармаси Кенгаши чақиртирилади. Кенгаш ўз йўналиши бўйича 8 та ўрта махсус ўқув муассаси ҳамда 10 та малакали мутахассис ва ўрта малакали ишчи тайёрловчи ўқув комбинатларини ташкил этишни қарор қилади. 1964-1965 йилларда Шаҳрисабз қишлоқ хўжалиги механизацияси техникуми ва Қарши политехникуми фаолият кўрсатади. Шаҳрисабздаги техникум шу давргача 11 минг юқори малакали ўрта бўғин мутахассисларни тайёрлаб чиқарди.⁷ Бу мутахассислар бугунда Қарши, Сурхондарё, Жиззах чўлларида меҳнат қилишга сафарбар этилади. Эътиборли жиҳати шундаки, 1964 йили Қарши чўлини ўзлаштириш учун Қашқадарё вилояти ташкил этилган бўлса, шу йили мутахассислар тайёрлаш учун ўқув муассасалар ташкил этилган. Ш. Рашидов вилоят Таъсис Партия конференциясида чўл ўзлаштиришнинг комплекс аҳамиятли жиҳатларини қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда муҳим омил эканлигини таъкидлайди.

1964 йили Андижонда очилган пахтачилик институти ҳам айнан шу соҳада мутахассисларни юқори малакада тайёрлаш кўзда тутилган. Дастлаб бу институтда агроном, ирригатор, мелиоратор, қишлоқ хўжалиги механизацияси факультетлари очилади. 1968 йилга келиб қишлоқ хўжалиги мутахассисларини тайёрлаш ва малака ошириш ўқув муассасаларида 130 минг бригадир, бўлим бошликлари, ферма мудирлари, раҳбарлар тайёрланади.⁸

Қишлоқ хўжалиги бу даврга келиб пахта териш машиналари, экскаватор ва бошқа техника билан таъминлаш суръати ошади. Қишлоқ хўжалиги тобора механизациялашиб боради. Ушбу муносабатда Ўзбекистон ССР Министрлар Кенгаши ўзининг қарори билан қишлоқ хўжалиги, мелиора-

7 - Эргашев Н. Руководство Компартии Узбекистана освоением целинных земель. Т. 1985 г. С-136.

8 - Обламуродов Н. Аграрная политика в Узбекистане. Т. 1993 г. С-96.

нган алаб хол-они-нинг ссис-тил-йил юш-ўрта ака-ила-яси даги сис-дарё, қати яти му-рен-лок шу аст-ме-иги 130 йёр-ава-ли-ССР эра-

ция сув хўжалиги Вазирликларига, Ўзглавводстрой, Главсредазирсовхоз-строй, Ўзсельхозтехника бирлашмасига махсус техника билим юртлари Давлат Қўмитасига 1975 йилгача ҳар йили малакали техник билим юрт-ларида механизаторлар тайёрлаш суръатини 20,7 минг кишига етказиш режаси амалга оширилади.

Шунингдек, кишлоқ хўжалиги, мелиорация ва сув хўжаликлари Ва-зирликларга, Ўзглавводстройга, техника билим юртлари қурилиши бўйи-ча 1971-1975 йилларда 9,3 минг ўқув ўрнини ташкил этиш топширилади.⁹ Белгиланган тадбир вилоят ва шаҳар худдудларида жадаллик билан амалга оширилади. Ш.Рашидов белгиланган ҳар бир тадбирнинг амалга ошири-лишини мунтазам кузатиб борган, марказдан қўшимча маблағ олган. 1975 йилга келиб кишлоқ хўжалиги ирригация ва мелиорация инженерларни тайёрлаш институти филиаллари Янгйерда, Қаршида, Бухорода, Олма-лик, Нукусда очилади. Албатта бу тадбирларга катта маблағ талаб этила-ди. Республикада оммавий кишлоқ хўжалиги мутахассисларини тайёрлаш бўйича қисқа вақт ичида ўқув базаси тайёрланади ва мустаҳкамланади.

Колхоз ва совхозларни техника билан таъминлаш ва жиҳозлаш техник кадрлар сонини оширилишига эҳтиёж келтириб чиқаради. Натижада 1971 йил Сирдарёда механизаторлар сони 30% га ошади ва 1972 йилга келиб 18 минг кишини ташкил этади. Наманган вилояти колхоз ва совхозларида бу даврга келиб 14 минг механизатор ишлайди. Кишлоқ хўжалиги техникум-ларида ҳар йили 530 та мутахассис тайёрланади. Қўшимча равишда 830 киши ўқийдиган сиртки бўлим ҳам фаолият кўрсатади. Бухорода 1971-1973 йиллар мобайнида 3 мингдан ортиқ механизаторлар тайёрланади.¹⁰ Аммо шунга қарамасдан республикада малакали ўрта бўғин кишлоқ хў-жалиги мутахассисларга бўлган талаб қондирилмайди.

1971 йили техника билим юртлари 18308, “Ўзсельхозтехника” бир-лашмаси 5650, Республика совхозлар вазирлиги 4500 та, умумий 30 минг механизатор тайёрлаш керак бўлган. Мисол учун республика совхозлар вазирлиги 263 хўжалиги 49135 тракторчи талаб этилган бўлса тайёрлан-ганлар сони эса 39754 минг кишини ташкил этган. Тайёрлов курсларида 3967 киши ўрнига, 2145 киши тайёрланади.¹¹

Шунга қарамасдан, аграр ишлаб чиқаришни кадрлар билан таъмин-лаш соҳасида салмоқли ишлар амалга оширилди. Ш.Рашидов олий ва

9 - Правда Востока. 1970 йил, 14 май.

10 - Обламуродов Н. “Аграрная политика в Узбекистане”. Т. 1993 г. С- 96-99.

11 - Сельское хозяйство в Узбекистане. 1971 й. №7, С-24.

ўрта махсус маълумотли мутахассислар тайёрлашга алоҳида эътибор беради. Ана шу мақсадда олий ўқув юртлари ва техникумларда қишлоқ хўжалик соҳалари бўйича таълим олувчи талабалар сони мунтазам равишда ошириб борилди, абитуриентлар орасида қишлоқ ёшлари сони анча кўпайди. Амалга оширилган ишлар натижасида қишлоқлардаги ишлаб чиқариш-техника зиёлилари сафи сезиларли равишда ортди. Натижада, Ўзбекистоннинг аграр соҳасида олий маълумотли ходимлар сони 1985 йилда 47,8 минг кишига, ўрта махсус маълумотли ходимлар сони 83,5 минг кишига етди¹².

Оммавий касбларга ходимлар тайёрлаш сезиларли равишда ортди. Касб таълими бериш шакли ва усуллари ҳам хилма-хил бўлиб борди. Масалан, 1970—1980 йиллар оралиғидаги ўн йил мобайнида тракторчилар тайёрлаш 23,4 мингдан 68,9 минг нафарга, комбайнчилар тайёрлаш 2,8 мингдан 19,5 минг нафарга, автомобиль хайдовчилар тайёрлаш 2,8 мингдан 8,1 минг нафарга ўсди¹³. Умуман, 1981—1985 йилларда эса хунар-техника билим юртлари ва ишлаб чиқариш тайёргарлигининг бошқа шакллари таълимлаб чиққан механизаторларнинг умумий сони 657,2 минг кишини ташкил этди. Ана шу даврда республика жамоа хўжаликларида 149,6 минг киши янги касбни эгаллади ва 381,7 минг киши малакасини оширди¹⁴.

Ушбу маълумотлардан хулоса қилиш мумкинки, республикада кенг тармоқли қишлоқ хўжалигининг ўсиши, янги кўрик ерларнинг очилиши, техникавий қуролланиши кенг кўламли бўлган. Мутахассисларнинг мунтазам тайёрланишига қарамасдан қишлоқ хўжалиги янги сифати, яъни механизацияси ва техникавий ривожланиши, илмий тадбирларнинг, технологияларнинг кенг жорий этилиши билан ушбу соҳада янги-янги талабларни қўйган. Бу давр республиканинг аграр хўжалигидан, саноат ишлаб чиқариш хўжалигига ўтиш процессини бошланиши эди. Нафакат пахтачилик балки қишлоқ хўжалигини барча соҳаларида индустриал ва технологик иш услублари жорий этилади.

Мана яна бир статистика: 1977-1978 йиллар республикада 7 мингдан ортиқ ўсимчилик бригадири, 2 мингга яқин фермерлар, 41,7 минг олий ва ўрта махсус мутахассислар, совхоз бўлинмаларида ишлайдилар. Ҳар

12 - ЎЗР КХВ жорий архиви, X беш йилликда мутахассислар тайёрлаш тўғрисида ҳисобот. 1-т, 74-бет; Народное хозяйство Узбекской ССР в 1984 г. — Т., 1986, С. 229.

13 - УзР МДА, 90-фонд, 10-руйхат, 749-йиғма жилд, 17-20 вараклар.

14 - Народное хозяйство Узбекской ССР в 1980 г. — Т., 1981, С. 169—171.

р бе- йили 6 мингга якин кишлок хўжалиги раҳбарлари қайта махсус курсларда
қ хў- малака оширади.¹⁵

Салоҳиятга яраша рағбат

ишда Ш.Рашидов фаолиятида кадрлар танлаш ва жой-жойига қўйиш, инти-
анча зом ва назорат алоҳида ўзига хос иш тартибларидан бўлган. У ҳеч қачон
шлаб берилган топшириқларни назоратсиз қолдирмаган. Аксинча, ҳар бир ма-
ада, салада, ҳар бир соҳада белгиланган ишнинг охирига етказа оладиган ин-
1985 тизомли ва маданиятли мутахассисларни танлай билган. Шу даврда эриш-
83,5 ган муваффақиятлар Ш.Рашидов яратган муҳитда камол топган мутахас-
гди. сислар шарофати билан боғлаш мумкин. Айни пайтда бундай гамхўрлик-
эди. ни ҳис қилган кадрлар ҳам шу илтифотга яраша жавоб қайтарган. Шундай
и-чи килиб, 60-80 йиллар мобайнида барча соҳаларда етук миллий мутахассис
таш раҳбарлар етишди.
2,8

ху- Республикада совхоз ва колхоз хўжалиги ишлаб-чиқариш корхона-
иқа ларига ишга юборилган раҳбар ва мутахассислар учун имтиёзлар жорий
7,2 этилди. Раҳбар ва мутахассислар учун уч йилгача, агар паст рентабелли
ла- ёки колоқ хўжаликлар бўлса, беш йилгача олдинги иш жойидан ўртача иш
ка- ҳаки сакланган. Шунингдек, уч ойликдан беш ойликкача нафақа тўланган.

ишг Кишлоқ хўжаликларида Олий ўқув юртларига кириш учун колхоз ва
и, совхозларнинг тавсияномасини беришга рухсат этилади. Ўз талабаларига
и- стипендия бериш жорий қилинади. Эндиликда хўжаликлар ўзларига ке-
ни рақ бўлган мутахассисларни тайёрлаш тажрибасига ўтади.

ишг Ш.Рашидов кишлоқ хўжалигида хотин-қизлардан мутахассислар
и, тайёрлаш вазифасига алоҳида эътибор билан қараган. Албатта кейинча-
и- лик кишлоқ хотин-қизлари «қандай бўлиши кераклиги» ҳақида айрим
и- журналистларнинг асоссиз мақолалари ҳам эълон қилинди. Бу масалада
и- Ш.Рашидов узоқни, келажакни кўра билган, кишлоқ турмуш ҳаётини ўз
и- мулоҳазаларида тасаввур қилган. Илмий изланиш мобайнида кишлоқ хо-
и- тин-қизларини иш фаолиятини кўтариш ва кенгайтириш борасида хил-
и- ма-хил усул ва ишларни жорий этилганлигининг гувоҳи бўлдик. Биринчи-
и- дан, кишлоқ хўжалиги техникавий қуролланиши натижасида хотин-қиз-
и- лар механизаторлик курсларига жалб этилди. Бу фаолият ўз ўрнида оғир,
и- қўл меҳнатидан нисбатан бўлсада хотин-қизларни озод этди. Иккинчидан,
и- кишлоқ хўжаликларида махсус фермалар, комбинатлар ва бошқа шу каби

15 - Эргашев А. Научно-техническое и социаль-экономическая развитие села. Т. 1984 г. С-111.

корхоналар қурилди. Қишлоқ хўжалигида саноатнинг пайдо бўлиши хотин-қизлар ишчи кучи билан тўлдирилди. Хотин-қизлар малака ошириш сиртки курсларида ўқиб ишлаб-чиқариш техник маълумотларга эга бўлишди. Учинчидан, қишлоқ маданий турмушини юксалтириш борасида совхоз ва колхозларда жадаллик билан, шифохона, тез тиббий ёрдам, маданият саройлари, мактаб, болалар боғчалари ташкил этилди. Шу аснода қишлоқда олий ва ўрта маълумотли педагог, маданият ходимлари, врачлар, ҳамширалар касбига эҳтиёж ортди. Қишлоқ хотин-қизларига ўз малакаларини оширишлари ва ўз касбларида ишлашлари учун имконият туғилди. 1975 йилга келиб олий маълумотли хотин-қиз инженерлар, агрономлар, зоотехник, экономист, врач, педагоглар сони 70 минг кишига кўпаяди. Тўртинчидан, қишлоқда хотин-қизларнинг уйда фойдали меҳнат билан шуғуланишига шароит яратилди. Қишлоқ маҳаллий саноат корхоналари томонидан ҳар хил маиший буюртмалар бажарилган. Шу даврда республикада 16 минг хотин-қиз уй шароитида буюртма асосида ишлаган.¹⁶

Бешинчидан, хотин-қизлар жамоат, давлат ва партия раҳбарлик лавозимларига жалб этилган. Ш.Рашидов хотин-қизлар раҳбарлик фаолиятига алоҳида эътибор берган. Хотин-қизларнинг бошқарув тизимида иштироки мунтазам таъминланган. 1959-70 йиллар мобайнида партия, комсомол, касаба уюшма, кооператив раҳбарлари 1,25 марта, саноат корхоналарида 1,62 инженер техник хизматчи раҳбарлари 2,7 марта, илмий ходим, педагог тарбиячи раҳбарлар 25 мартага ошди.¹⁷

60-80 йиллар мобайнида республикада, айниқса қишлоқ хўжалигида хотин-қизларни социал мавқеини кўтаришда юқорида санаб ўтилган катта ишлар амалга оширилган. Бундай фаолиятнинг аҳамиятли томони ҳам шундаки, хотин-қизлар социал масаласи Ўзбекистон тарихида илк бор давлат сиёсий программаси даражасида олиб борилган. Бунда бевосита Ш.Рашидовнинг шахсий хизматлари катта. Ш.Рашидов йирик давлат арбоби сифатида хотин-қизлар ижтимоий ролини таҳлил қила олган. Республика ишлаб чиқариш кучларидан самарали фойдаланишда хотин-қизлар меҳнاتини тақсимот эта билган. Хотин-қизларни давлат ва жамоат фаолиятига жалб этишнинг мана шундай социал-иқтисодий аҳамияти муҳим омил сифатида ўз натижаларини берган. Жумладан, ўзбек аёлларининг

16 - Производственные силы Узбекистана и перспективы их дальнейшего развития. Т., 1986г. С- 65.

17 - Производственные силы Узбекистана и перспективы их дальнейшего развития. Т., 1986 г. С-66.

и жимой мавқеининг ортиши билан фарзандлар тарбиясига эътибор
ошди, оилавий маданият юксалди, турли касалликлар камайди, маи-
ший-хизмат кўрсатиш соҳаси аёллар иштироки билан тўлдирилди.

Ш.Рашидов кишлоқ хотин-қизлари меҳнати фаолиятининг нафакат
ташкilotчиси, балки, тарғиботчиси ҳам бўлган. Бизга маълумки механиз-
матор, сут соғувчи ва бошқа кўплаб касбларда ташаббускорлик ҳаракатла-
ри ташкил этилган. Масалан, Турсуной Охунова тимсолида кейинчалик
«турсунойчилар» ҳаракати оммавийлаштирилади, юзлаб хотин-қизлар
ушбу ташаббусга жалб этилади. Республика матбуоти, радио телевидения-
ларида ибратли тажрибалар тарғибот қилинади. Натижада хотин-қизлар
сафларида меҳнат қаҳрамонлари, Ўзбекистон, Иттифок Олий Кенгаши
депутатлари, соҳа лауреатлари етишиб чиқади. Бу натижалар яратилган
имконият ва шароитнинг самараси бўлган.

Охунова Турсуной Махмудовна
(1937.20.05 - 1983. 21.09)

Тошкент вилояти, Чиноз туман, собиқ М.Киров но-
мидаги колхоз пахта териш машинаси теримчиси. Икки
марта Социалистик меҳнат қаҳрамони, Ленин номида-
ги мукофот совриндори. Пахта йиғим – теримини ме-
ханизациялаштириш ташаббускори, 1959 йилда пахта
мавсумида 210 тонн пахта териб катта меҳнат натижа-

ларига эришади. Ўзбек аёллари ичида биринчи механизаторларидан бири.

Республика кўриқ ерларини ўзлаштиришда, кишлоқ хўжалигини ри-
вожлантиришда хотин-қизлар ролини эътибордан қолдириб бўлмайди.
Албатта оммавий ҳаракатларнинг, сафарбарликнинг ўзига хос нуқсонла-
ри, баъзан салбий кўринишлари ҳам бўлган. Бу аввало маҳалий тушун-
ча, урф-одат, хотин-қизларга бўлган муносабат кўринишлари таъсирида
намоён бўлган бўлса, иккинчидан тузумга хос расмийчилик, “кўргазма”
ҳолатлари кучаяди. Кейинчалик эса, жамиятдаги сиёсий-иқтисодий инқи-
роз яратилган мавжуд муносабатларни бутунлай издан чиқаради.

Маълум даврий ўзгаришларга қарамасдан республика хотин-қизлар
социал мавқеини кўтаришда аҳамиятли ишлар амалга оширилади. Бу дав-
рга келиб, ҳар учтадан бир нафар аёл инженер, 57 фоиз врачлар – аёл,
ўқитувчилар ўртасида уларнинг сони 45 фоизни ташкил этади.¹⁸

18 - Рашидов Ш. Ўзбекистон МК КП XX съезди ҳисобот маърузаси. Ўзбекистон наш.
1981. С-68.

Ўзбекистонда 60-80 йиллар қишлоқ мутахассисларини тайёрлаш борасида йирик ишлар қилинди. Холислик учун шуни таъкидлаш лозимки, табу айнан ана шу йиллар республикада бошқа соҳалар қатори илк бор давлат кадрлар тизими илмий-ташкилий асосда ташкил этилди. Қишлоқ хўжалиги соҳасида тажрибали, раҳбар кадрлар шаклланди. Бу борада Ш.Рашидовнинг хизматлари катта бўлди. Ш.Рашидов биринчи қотиб сифатида қишлоқ хўжалигининг барча масалаларида аниқ, равшан фикр юритган, мутахассисларни танлай ва эъзозлай олган.

Ш.Рашидов мутахассисларнинг ҳар қандай янги тажрибаларини қўллаб-қувватлаган. Марказий Қўмита бюро йиғилишларида доимий қишлоқ хўжалиги раҳбарлари фаолияти муҳокама этилган, амалий ёрдам ва тадбирлар белгиланган. - «Партия ташкилотчилари - дейди Ш.Рашидов Ўзбекистонда колхоз ва совхозларни тажрибали раҳбар кадрлар билан таъминлаш борасида катта таркилий ишларни амалга оширди. Қўриқ ерларда мутахассисларнинг сифат даражасини ўсиши СССР миқёсидан устун туради».¹⁹ Сирдарё вилоятида олий маълумотли мутахассислар 1959 йилда 4,7 минг, 1965 йилда эса 7,2 минг кишига этди. Ўрта махсус маълумотлилар сони эса 6,9 мингдан 9,5 минг кишига етди. Вилоят сув хўжалиги соҳасида 300 дан ортиқ инженерлар ишлайди. 1970 йилда Сирдарё вилоятида олий ва ўрта махсус маълумотли мутахассислар 60% ни таркил этган.²⁰ Ушбу тадбирлар қўриқ ерларни ва сув хўжалиги таркилотларни раҳбар мутахассислар билан таъминлаш имкониятини кенгайтиради.

Республикада пахта саноати таркисининг ривож қишлоқ хўжалиги таркил таркирасини ўстирди. 1980 йилга келиб қишлоқ хўжалиги учун мутахассислар тайёрлаш базаси яратилади. Эндиликда қишлоқ хўжалигини барча соҳалари малакали мутахассислар билан таъминланади. Қишлоқ хўжалиги деярли барча соҳалари таркизациялашади.

1982 йилда 839 колхоз раисларидан - 97,5%, раис муовинларидан 1247 дан - 95,9 %, 2707 бош агрономлардан - 96,3%, 2574 агрономлардан - 93,8%, 1574 бригадирлардан - 63% олий ва ўрта махсу маълумотига эга бўлган. 1123 совхоз директорларидан - 99,8%, 3891 бўлим бошлиқларидан - 77,3%, 3756 бош агрономларидан - 96,9%, 4370 агрономдан - 91,1%, 21249 бригадирдан - 31,5% олий ва ўрта махсус маълумотига эга бўлган.

19 - Ўзбекистан за семь лет. /1959-1965 гг./ Т., 1966 г. С-180.

20 - Ўша манба, 182-бет.

и бо- Ушбу маълумотлар қишлоқ хўжалиги бошқаруви мутахассислар билан
мки, таъминланганидан далолат беради.

бор Иккинчи аҳамиятли вазифалардан бири бу оммавий колхоз ва совхоз
лок мутахассислари тайёрлаш ҳисобланган. 1982 йилда кўрик ерларда 182,2
ада минг тракторчи машинист, комбайнчи, 56,5 минг автомобил ҳайдовчи-
си- лари ишлаган. 1970 йилдан 1982 йилгача Республика қишлоқ хўжалиги
икр ўқув юртларида 44428 олий ва ўрта малакали мутахассислар тайёрлан-
ган.²¹ Техника билим юртларида эса 450 минг механизатор, мелиоратор,
ни ирригатор, пахта териш машинаси ҳайдовчиси, тракторчи, юк ташувчи
ий автомобил ҳайдовчилари тайёрланади.

ёр- Шундай қилиб Республикада пахта саноатининг ривожланиши, қиш-
ди лок хўжалигида илмий техникавий ютуқларнинг қўлланилиши асосида
ар қишлоқ меҳнаткашларининг профессионал-техника даражаси ошади.

га Қўрик ерларни ўзлаштириш самараларининг аҳамиятли томонлари-
ли дан бири, чўлда чиниққан йирик мутахассислар шаклланди. – “Чўл ўз-
т- лаштирилишининг аҳамияти фақат иқтисодий томонлама белгиланмайди
га - дейди Ш.Рашидов - янги ерларга иродали, жасур одамлар келади, кўрик
а инсонни шакллантиради, унинг характерини чиниқтиради”.²² Ҳақиқатдан
и- ҳам чўлнинг жазирама иссиғида яшаш ва ишлаш, шароитнинг йўқлиги
а ишчи мутахассислардан катта чидам талаб қилган. Чўл иклими ва ша-
а роитига ҳамма ҳам бардош бера олмаган. Шунга қарамасдан кўрик ер-
л қарда ўзлаштириш, унда бунёдкорлик ишларини олиб бориш, иродали,
л қаҳрамон янги авлодларни етиштирди. Мансура Шакурова 1956 йилдаёқ
кўрик ердаги №5 совхоз қурилишига катнашади ва бўёқчи-сувоқчи касби-
ни эгаллайди. Алимурза Алиев ҳам 1956 йили партия чақириғига биноан
кўрик ерга келиб 1966 йилгача тракторчи-бульдозерчи бўлиб ишлайди. Бу
йиллардаги юксак меҳнат муваффақиятлари туфайли Меҳнат қаҳрамони
унвони билан тақдирланадилар.²³ Бундай мисолларни кўплаб келтириш
мумкин. Қўрик ва чўл ерларни ўзлаштириш, янги қишлоқ хўжалиги ерла-
рининг очилиши юзлаб одамлар тақдирини ўзгартирди. Одамлар ҳақиқат-
да чўлда камол ва бахт топади. Чўл жаҳон тажриба майдонига айланади.
Ирригация, мелиорация қишлоқ хўжалиги соҳаларида энг янги илғор та-
жрибалар қўлланилади. Инсон имкони ва меҳнат маҳсули намоён бўлади.

21 - Народное хозяйство в Узб.ССР. в 1982 г.С-153.

22 - Рашидов Ш. Ўзбекистон КП XIX съезди. Ҳисобот маърузаси. Т., 1976. 20-бет.

23 - Покорение голодной степи. Т., 1976 г. С- 275.

Қишлоқ хўжалиги янги техникавий асосда қуролланиши, меҳнатни си
тўғри оқилона ташкил этиш, ишлаб чиқаришда техникавий маданиятни Ш
оширишда хўжалик раҳбарларининг роли катта. Колхоз ва совхозларга фе
канчалик янги техникалар келмасин, янги хўжалик юритиш усуллари,
технологиялари жорий этилмасин, агар малакали, тажрибали ташкилотчи ал
инженерлар, ирригаторлар, агрономлар, ветеринарлар бўлмаса, қутилган жо
самара бўлмайди. Бундай мураккабликлар Ш.Рашидов фаолиятида кўп хв
бўлган. Мутахассис, малакали, ўз ишининг билимдони, аммо ташкилот- чў
чилик, бошқарувчилик қобилияти етмаслиги ҳам кўп ҳолларда хўжаликда бў
мутахассислар бўла туриб четдан мутахассис раҳбар жалб қилишга тўғри к
келган. Мисол учун, Сурхондарё вилояти 1957 йили чўлда ташкил топган л
Таллимаржон совхозини кўп йиллар мобайнида пахта тайёрлаш режаларини п
бажармай келган. 1970 йилга келиб совхозни хўжалик ҳисобига ўткази- б
либ иқтисод фанлари номзоди Қулмурод Бозоров директор этиб тайин- ж
лангач вазият тубдан ўзгарди. Хўжалик рентабел ҳолатга келиб ишлаб м
чиқаришнинг иқтисодий самараси ортади. Бундай натижага ернинг мели- м
оратив ҳолатини яхшилаш, ирригация иншоотларини қайта таъмирлаш, л
кадрлар масаласини тартибга солиш, ишлаб чиқаришга илмий техника- с
вий ютуқларни жорий этиш, шунингдек ишчи-хизматчиларнинг маданий о
шароитини яхшилаш каби тадбирларни ўтказиш билан эришилади. 1979 в
йили совхозда 16 агроном ва 14 ҳар хил соҳада олий маълумотли мутахас- д
сислар бўлади.²⁴ т

Ш.Рашидов кўриқ ерларни ўзлаштириш ҳисобига ташкил этилган
совхоз ва колхозларга тажрибали партия хўжалик раҳбарларини, меҳнат
илғорларини юборган. Партия ва хўжалик раҳбарлари энг оғир ва янги
шароитларда яшаган совхоз ва колхоз қурилиши ва хўжаликларини таш-
кил этган. Минглаб мутахассис раҳбарлар мана шу аснода тажриба ва ма-
лака орттирган, меҳнат муваффақиятларига эришган.

Янги ташкил этилган хўжаликларда кўплаб янги тажрибалар қўллани-
лади. Хўжалик юритиш услублари жорий этилади. Буларнинг барчаси шу
даврда биринчи бор амалга оширилаётган ишлар ҳисобланган. Йигирма йил
мобайнида янги ерларда 662 совхоз қурилади, 1,335 минг гектар янги ер очи-
лади.²⁵ Бу ерларда йирик ирригация, мелиорация, қишлоқ хўжалиги қурилиш
ишлари амалга оширилади. Албатта, ушбу йирик комплекс ишлар мутахас-

24 - Ленинское знамя. 1975 год, 15 январь.

25 - Муталов А. Дань благодарности славному сыну народа. Народное слово. 1992 г. 5 ноября.

сис, ишчи-хизматчиларнинг матонатли меҳнати туфайли амалга оширилади. Ш.Рашидов ушбу улкан бунёдкорлик ишларига маҳорат билан барчани сафарбар этган, йирик ташкилотчилик қобилиятини намоён қилган.

Қўриқ ерларда ташкил топган янги совхоз, колхозларни барчаси ҳам албатта иқтисодий самара билан ишлаган, деб айтиб бўлмайди. Кўпгина жойларда маълум социал шароитнинг йўқлиги туфайли ишчи кучи мутахассислар етмаган ёки бўлмаса бормаган. Баъзи ҳолларда мутахассислар чўл шароитига кўника олмасдан хўжаликларни ташлаб кетишга мажбур бўлганлар. Айрим ҳолларда 1500-2000 ишчига мўлжалланган хўжаликларда 150-400 одам бўлган. Кўп ҳолларда мутахассисларнинг етишмаслиги туфайли кимё ўқитувчиси агроном, жисмоний тарбия ўқитувчиси прораб бўлиб ишлаган. Совхозларни тез қуриш, экин майдонларни очиш, белгиланган режавий кўрсаткичларнинг ортидан қувиш натижасида хўжаликларда социал масала иккинчи даражага ўтиб қолган. Яъни боғча, мактаб, маданий-маиший бинолар, уй-жой қурилишига ажратилган смета маблағлар бошқа ишларга сарфланган ёки ўзлаштирилмай қолган.²⁶

Ижтимоий шароит ортида қолганлиги туфайли малакали мутахассислар қайтиб кетишга мажбур бўлган. Натижада очилган янги ерлар қаровсиз, қамишзорга айланган. Қашқадарё вилоятининг қишлоқ ҳудудларидан келган 500 мутахассиснинг меҳнат фаолиятини кузатганда 57,4% 1 йилдан кам, 12,2% бир йил, 22,5% икки-уч йил, 7,9% тўрт йилдан кўпроқ истиқомат қилмаган.²⁷

Республика матбуотларида қишлоқ хўжалиги мутахассислари томонидан янги тажрибаларни амалга оширилишини тарғибот қилинади. Қишлоқ хўжалиги иқтисоди бўйича кўплаб семинарлар, лекциялар ташкил этилади. Олимлар, ёзувчилар, маданият ходимлари томонидан дала шийпонларида бевосита учрашув ва суҳбатлар ташкил этилган. Бу ва яна бошқа тадбирлар қишлоқ хўжалик меҳнаткашлари меҳнат фаолияти унумдорлигини ошириш мақсадида амалга оширилган тадбирлар бўлган. Шароф Рашидов раҳбарлик фаолияти мобайнида мутахассис кадрларни, ҳар бир ишчи, хизматчи меҳнатини муносиб баҳолай олган. Ҳар доим сафарда шийпонларда яратилган шароитлар ҳақида алоҳида қизикқан, маълум кўрсатмалар берган. Одамлар унинг эътиборли ва самимий муносабатини ҳар доим ҳис этиб турганлар.

26 - Муракаев М. Кадры и техника проблемы их пользование. //Экономика и жизнь. 1980 год, №3 75-стр.

27 - Максимов Л. Миграция населения Узбекистана. Т. 1986г.С-158.

Социализм инсон психологиясига хос бўлган хусусий мулкчилик, шахсий манфаатдорлик каби туйғуларини инкор этган. Инсонни эса, ҳеч қачон ва ҳеч бир тузумда шахсий манфаатдорлик туйғуси тарк этган эмас. Миннатдорчилик билдириш, шахсни аҳамиятли вазифаларни уддалаётганлигини таъкидлаш, унинг ўзига хос бир маданият услуби ҳисобланган. Ш.Рашидов инсоннинг бу нозик туйғуларига катта эътибор билан қараган. Ш.Рашидов хотирасидан ҳеч қандай сана кўтарилмаган. У кутилмаганда ҳар қандай вазиятда ҳар бир кишини самимий хурсанд қила олган. Ва бунинг кўпчилигини оддий одамлар – шоферлар, сартарошлар, деҳқонлар, қурувчилар, санъат ва адабиёт аҳли, ўқитувчилар ташкил этган. Бугун биз биламизки, моддий ва маънавий қувватлаш тизими йўқ бошқарувда ташаббуслар бўлмайди. Ташаббускорлар бўлмаган жойда, бунёдкорлик ҳам бўлмайди. Ш.Рашидов раҳбарлик даврида ўзига хос манфаатдорлик тизимини ташкил эта олди. Барча соҳаларда “хизмат кўрсатган”, “лауреатлар”, турли мукофотлар, унвонлар таъсис этилди. Меҳнатдаги зафарларни пул ва буюмлар, маошиналар билан мукофотлаш, орден медаллар билан тақдирлаш, имтиёз ва кафолатлаш каби услублардан моҳирлик билан фойдаланди. Ш.Рашидов ҳар қандай меҳнат фаолияти ютуқларни тантана даражасига кўтаришда ўта тадбиркор ва ташкилотчи бўлган. Меҳнат ва касб байрамлари, “ҳосил байрамлари” “Пахта байрамлари”, “Ғалла байрамлари” мунтазам тантана билан ўтказилган. Байрам тантаналари сабабли илғор ишчи, колхозчиларга, раҳбарларга катта пул ва моддий неъматлар тақдим қилинган.

Бундай байрамлар учун давлат томонидан ниҳоятда кам маблағлар кўзда тутилган бўлсада, Ш.Рашидов бунинг уддасидан чиққан. Собик давлат тузумида бир тийинни ҳам марказ ихтиёрисиз сарф қилиш, маълум тадбирларни бузиш билан баробар бўлган. Теримчи қизнинг мавсум бошидан буён 10 тонна пахта терганлигини “жигули” машинаси билан тақдирланиши ва бундай рағбатлантиришнинг мунтазам тизимга айланиши “партия ва ҳукуматнинг” ғамхўрлиги эмас, балки, Ш.Рашидовнинг тадбиркорлиги бўлган. Шунга қарамасдан, Ш.Рашидов камтарликни ва ҳушёрликни бир дақиқа ҳам йўқотмайди. Аксинча барча фаолиятни партия, ҳукумат раҳнамолиги асосида эканлигини таъкидлайди. Бундай камтарлик ва марказга бўлган “садоқат” Ш.Рашидовни юқори бошқарув ишончига мустаҳкам сазовор бўлишига олиб келган.

Эзгуликка йўғрилган мақсад

Бугун албатта, 60-80 йилларда чўл ерларини ўзлаштиришдаги халқнинг кўтаринки ташаббуси, самимий ва беғараз фидойилиги, матонат, жасорат ва жонкуярлигини тушуниш бироз кийин кечмоқда. Айримлар, аксарият ҳолларда бундай миллий феноменни фанатизмга қиёслайди. Аммо, ҳулоса қилишга шошилмасдан бу давр руҳиятининг қудратини яхшироқ, илмий ва тарихий нуқтаи назардан ўрганиш миллий тараққиёт қонуниятларининг ижобий ечимларига олиб келган бўлур эди.

Бизга маълумки, маъмурий-буйруқбозлик тизимида мутахассис кадрлар социал жиҳатдан ҳимоя қилинмаган. Юқорида қайд этганимиздек, мутахассисларга маълум вазифаларни амалга оширувчи восита сифатида қаралган. Ҳар қандай вазиятда ишсиз ёки даражасиз қолиши эҳтимоли кўпроқ бўлган. Бу ўринда Ш.Рашидов ўз атрофида қобилиятли, фидойи, компетентли, боз устига адолатли ва садоқатли мутахассис раҳбарларни бирлаштирди ва ҳар томонлама ҳимоя қилди. Шулар жумласидан, Н.Худойбердиев, О.Салимов, К.Комолов, Ю.Қурбанов, Н.Маҳмудов, А.Саркисов, Қ.Аҳмедов, И.Обидин, Т.Боймиров, В.Хайдуrow, С.Зиёдуллаев, И.Жўрабеков, Р.Ғойипов, С.Чегибоев, Х.Шоғазатов, Н.Ҳамраев, С.Мама-расулов, К.Муртазаев, В.Муродхўжаев, А.Тўраев, Р.Жўраев, В.Духовный, У.Мажидов ва бошқа яна кўплаб етук раҳбарларни санаб ўтиш мумкин. Ушбу раҳбарлар республиканинг ижтимоий тараққиётига алоҳида соҳалар бўйича улкан ҳисса қўшган раҳбар мутахассислар ҳисобланади.

Ҳар қандай машаққатлар, аслида, агар у улуг мақсадларга қаратилган бўлса, жамоани бирлаштиради. Улар фаолиятини мувофиқлаштиради, барчанинг эътиборини ягона мақсад атрофига жалб қилади, ноанъанавий қарорлар қабул қилишга ундайди, масъулият ва жавобгарликни оширади. Қийинчиликлар кимнинг нимага қодирлигини, қолаверса, маънавий-руҳий иродасини, садоқат, бурч ва идроқини намоён қилади. Бундай вазиятда одамлар умумий муҳит талабларидан ортда қолмасликка, ўз салоҳиятларини намоён қилишга, ҳар ҳолда иснод туширмасликка ҳаракат қиладилар. Мабода, кимда-ким, ўз ғоя ва ташаббуслари билан қўшимча ресурсларни жалб қилиб, янгилик яратса, ўз соҳаларида самарадорликка эришса, бу ишлар эътиборсиз қолмаган, улар муносиб рағбатлантирилган. Жадал суръатларда ўсиб, ривожланиб, юксалиб бораётган “Голодностеп-строй”да жасорат ва янгиликлар учун жой ҳар доим бўлган. Айнан ишга қараб муносиб баҳолаш одамларни ташаббусга ва жасоратга ундовчи ҳаракат “ишонч ва масъулият катта рағбат бўлиб хизмат қилган. Бу даврда

таниш-билиш ёки уруғ-аймоқчилик (мутлақо йўқ демаймиз) жуда жўн тушунчалар ҳисобланган. Барча вазифаларга тайинлашда шаффофлик ва масъулият билан қаралган. Ходимнинг обрўи эгаллаб турган лавозимига қараб эмас, касбий маҳоратига, ақлига, ишига, инсоний фазилатларига асосан шаклланган. Номзодларни вазифаларга тайинлаш, пиллапоялардан кўтариш меъзонлари аниқ ва тушунарли: жамоани ҳурмат қилиши, ташкилотчилик қобилияти, ишга бўлган садоқати. Бунинг сабаби нимада, қандай омиллар шундай ғайратли ва жасоратли одамларни вужудга келтирган ва бирлаштирган? Уларнинг мақсад-муддаолари нималарда намоён бўлган? Машаққатли меҳнатга ундаган рағбатларнинг манбалари нималар билан белгиланган? Забардаст мутахассисларнинг устахонаси қандай ва қаердан пайдо бўлган? Бу улкан бунёдкорликларда ҳойнаҳой, фақат КПСС нинг мафкуравий тарғиботи асосий туртки бўлиб хизмат қилмагандир?

Янги авлод мустақиллик ривожига тамал тошини қўйган аجدодларининг жасоратини қанчалик теран англаса, истикбол қадамлар шунчалик мустаҳкам бўлади. Ш.Рашидов раҳномалигида етишиб чиққан забардаст мутахассислар, буюк ўзгаришларга қодир даврни яратди. Ҳа, улар чўлни ўзлаштириш асносида янги тарих солномасини очиб берганлар. Ўша давр руҳиятига бир зум шўнғийдиган бўлсак, бу одамлар қадамидан чўлнинг суронли жазирама иссиғи, аёвсиз шамоллари андиша билан бошини бўйин ичига қисгандек туюлади. Рус тилида “альтруизм”, “энтузиазм” деган тушунчалар мавжуд. Биз уни ташаббус, фидойилик тушунчалари билан тўлдирамиз. Аммо, одамларнинг чўлда қилган жасорат тимсолини бу сўзлар ифода этиб беришга ожизлик қилади.

“Хукмдорнинг ақли заковати, аввало қандай одамларни ўзига яқинлаштирганлиги билан баҳоланади.”²⁸ - дейди Н.Макиавелли. Шу маънода Ш.Рашидов атрофида асосан ишчан, қобилиятли, виждонан покиза, тадбиркор, ўз ишининг уста инсонлар хизмат қилишган. Албатта кўплаб раҳбарлар орасида давр синовларидан ва шароит тақозосидан ўта олмаганлар ҳам бундан мустасно эмас. Аммо, раҳбарлик йилларида Шароф ака миллатнинг энг сара фарзандларини давлат ва жамият бошқарувининг идораларига олиб келувчи тизимни вужудга келтиради. Натижада вазифаларни тортиш ва юксалтириш қурбига эга бўлган, муносиб рақобатга кириша оладиган бошқарув элитаси вужудга келади. Маънан муносиб ва юксак мутахассислик маҳоратига эга бўлган раҳбарлар етиштирилади ва турли

лавозимларга (жасорат майдони) юбориб синовлардан ўтказилади. Раҳбар лавозимлари албатта унинг энг қуйи бўғинларидан бошланилишига алоҳида эътибор берилган. Зотан, бундай иерархия йўқ экан, лавозим ҳам берилмаган. Оддий муҳандис-мелиоратор вазифасидан то давлат раҳбари лавозимларигача масофани босиб ўтган кадр салоҳиятининг юксак маҳоратлар билан ўлишига ҳеч ким шубҳа қилмайди. Бундай раҳбар ишнинг кўзини билади, одамлар манфаатини ташкил этади ва самарага эришиш тадбир-чораларини тўғри белгилайди. Айниқса, ҳар бир мутахассисни кадрлаш билан мақсадларга келиш муқарраллигига ишонч пайдо қилади. Босиб ўтилган ва ҳар бир эришилган натижаларни кадрлайди, жамоанинг иродасига суянади. Кўриб турганимиздек, Ш.Рашидов вужудга келтирган бошқарув тизими Ўзбекистонда етук кадрларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Яна муҳим тизим - бу Ш.Рашидов тимсоли, яъни у кишининг раҳбарлик иможи барча учун намуна бўлиб хизмат қилган. Шароф акага муносиб бўлиш, эътибор ва назарларидан четда қолмаслик, талабларига муносиб фаолият кўрсатиш зарурий рамзга айланган.

Ш.Рашидов қобилиятли мутахассисларни танлай олган, улар истеъдодини тўғри фаолиятга йўналтира олган, мунтазам эътибор ва ғамхўрлик қилган. Мутахассислар Ш.Рашидов раҳбарлиги даврида ҳар йили йил якунига кўра орден, медаль ва бошқа воситалар орқали мукофотланган. Уларнинг хизматлари муҳимлигини, катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаган. Шу тариқа раҳбар нафақат рағбатлантирган, балки хизматчиларнинг ҳаёти мазмунини ташкил этган. Минглаб одамлар чўлда шаклланиди, камол топади. Чўл ҳақиқатда мардлар майдонига айланади. Бугун Ш.Рашидов сиймосини, айниқса, чўлқуварлар эъзоз билан тилга оладилар. Биргина Қарши чўлининг ўзлаштирилиши 200-300 минг кишини иш, уй-жой билан таъминлаш имконини берди. Чўлни ўзлаштириш ва қурилиши мобайнида етук маҳаллий мутахассислар шаклланди. Қарши қурилиш бошқармасининг 11782 ишчисидан 1050 киши маҳаллий мутахассисларни ташкил этади. 1752 киши муҳандис-техник ишчилар улардан 1079 мутахассис олий маълумотли ва 786 мутахассис ўрта махсус маълумотли.²⁹

Кадрларга доимий эътибор, вазият ва ҳолатни тушуниш, ташмачи, ғийбатчилар хизматига суянмаслик Ш.Рашидовга хос бўлган бошқарув маданияти бўлган. Аввало, кадрни танлашда ниҳоятда синчковлик билан кузатган, синаган, тоблаган, кейин вазифага тавсия этган. Кейинги босқичда суя-

29 - Қаршистрой махсус қурилиш бошқармаси бошлиғи И. Шукуров. Қарши чўли ўзлаштирилишининг 30 йиллигига бағишланган маърузасидан.

ган, кўллаб-қувватлаган, имконият ва ваколатлар берган. Учинчи боскичда масъулият ва жавобгарлик билан натижа ва самарадорликни талаб қилган. Яъни ҳар бир мутахассиснинг куртак отишини, мева бериб, ҳосилга киришини интизорлик билан кутган “боғбон” сифатларини намоён этган. Шунинг учун кадр-мутахассислар Шароф ака учун улуғ ва эзгу мақсадлари йўлида экилган умидли уруғлар нишонаси бўлиб, улар қанчалик меҳр билан парвариш этилса, шунчалик неъмат беришини яхши билган одил сиёсатчи эди. Кадрлар масаласида ғирром ўйинлар у кишининг табиатиға мутлақо зид бўлган. Аммо, ҳокимиятнинг табиати ундан мутлақо мосуво қилмаган. Умумий имконият ва тартиблардан ортиғига даъво қилган шахсларни “маърифат” билан, баъзида аёвсиз четлаштириш заруратлари туғилганлиги тўғрисида айрим тасдиқланмаган маълумотларға эгамиз. Лекин, эл-юрт хизматида садоқат ва салоҳият билан ҳизмат қилган кадрларнинг баъзида аччиқ кинояларини ҳам кўтарган, кечирган.

80-йилларға келиб республика кўриқ ерлари мутахассис кадрлар билан таъминланган бўлишиға қарамасдан, мутахассислар масаласи кўп ҳолларда муаммоли ва турғун бўлиб қолади. Биринчидан, 80-йилға келиб қишлоқ хўжалигининг янги техникавий сифат даражасиға кўтарилиши ҳосилдорликни ошириш кўп мутахассис эмас, эндиликда малакали тажрибали мутахассисларға эҳтиёж туғдиради.

Иккинчидан, бир хил, бир бирини такрор этадиган ўқув муассасаларини ташкил этилиши, талаб ва эҳтиёжни инобатға олмаслик, ортиқча баъзан тажрибасиз дипломли мутахассис тайёрлашға олиб келди. Натижада кўплаб мутахассислар ўз соҳаларидан ташқарида ишлашға мажбур бўлди.

Учинчидан, қишлоқ хўжалиги мутахассисларини тайёрлаш ўқув тизими амалий замонавий хўжалик юритиш фаолиятидан узилиб қолди. Тўртинчидан, бошқа сиёсатда бўлгани каби мутахассислар тайёрлаш сиёсатида ҳам маъмурий-буйруқбозлик бошқарув ва раҳбарлик усули таъсирини кузатиш мумкин.

Агар 1956-йиллар йирик миқёсда кўриқ ерларни очиш, қишлоқ хўжалик оборотиға киритиш масаласида мутахассислар тайёрлаш керак бўлган бўлса, қатъиятлик билан барча тадбирлар амалға оширилган. Аммо кейинчалик талаб ва эҳтиёжлар издан чиқади. Яратилган тизим ижтимоий талаблардан, табиий эҳтиёждан ташқарида ишлайверади. Бундай кўриниш бошқа соҳалардаги каби шу тизимға хос хусусият бўлган. 1983 йилға келиб қишлоқ хўжалигини тубдан технологик ва авто-

матлаштириш йўналишига ўтказилишига қарамасдан у тегишли натижаларни бермайди.

Хулоса қилинганда, биринчидан, республикамизда кўрик ерларни ўзлаштириш пахта етиштиришни ошириш мақсадида вазифалар қишлоқ хўжалиги мутахассисларини тайёрлашда амалий, илмий ва ташкилий жиҳатдан янги сифат йўналишларини вужудга келишига сабаб бўлади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, бу давргача яъни 60 йилларгача республикада қишлоқ хўжалиги мутахассисларини тайёрлаш масаласига республика даражасида эътибор берилган.

Республика раҳбарлари, мутахассислари шахсан Ш.Рашидов томонидан кенг қамровли қишлоқ хўжалиги мутахассисларини тайёрлаш бўйича пухта ишлаб чиқилган илмий давлат асослари яратилади. Ш.Рашидов республика раҳбари сифатида айнан чўл ҳудудларида мутахассисларни тайёрлаш базаларини ташкил этишга алоҳида эътибор берган. Натижада бугун вилоятларда қишлоқ хўжалигини барча жабҳаларида ўрта, олий маълумотли мутахассисларни тайёрловчи илмий даргоҳларга эгамиз.

Ш.Рашидов раҳбарлигида энг масъулиятли ва оғир вазифаларга, тажрибали мутахассис раҳбарлар, олимлар сафарбар этилган. Юз минглаб ишчи, хизматчи, деҳқонлар иш, бошпана билан таъминланган. Бундай йирик бунёдкорлик ишларида Шароф Рашидовнинг ташкилотчилик роли катта бўлган. Шароф Рашидов ҳар бир мутахассис, ишчи-деҳқон меҳнатини қадрлаган ва камол топишида раҳнамолик қилган.

Ўзбекистонда 60-80-йиллар мобайнида қишлоқ хўжалигида мутахассислар салмоғи тубдан ошди, ҳар бир жабҳаларда тажрибали етук кадрлар шаклланди. 1960-80 йиллар оралиғида Ўзбекистонда кўрик ерларни ўзлаштириш, саноат, санъат ва маданият, илм-фан ва бошқа соҳалардаги ўзгаришлар ўз кўлами ва доираси билан дунёда инсон ва жамият салоҳиятини кўтаришда мисли кўрилмаган улкан бунёдкорлик ишлар қаторига киради. У ҳам иқтисодий ҳам ижтимоий жиҳатдан ниҳоятда ўлчаб бўлмас даражада республика ишлаб чиқариш кучларини кенгайтиришга олиб келади. Миллионлаб одамларнинг қудратли ва ижодий ташаббусларини намоён қилади, руҳий-маънавий юксалиш ва ривожланиш имкониятларини очиб беради. Айниқса, чўл ёшларнинг жасорат майдонига айланади. Уларнинг ичидан забардаст ва етук кадрлар қатлами вужудга келади. Шу тариқа, Ш.Рашидов раҳномалигида халқимизнинг бунёдкорлик ишлари Ўзбекистоннинг ягона ва муштарак мақсадларини мужассам қилган орзуларининг пойдеворига айланади.

ШАРОФ РАШИДОВНИНГ ЗАБАРДАСТ САФДОШЛАРИ:

ХУДОЙБЕРДИЕВ НОРМАХОНМАД ЖЎРАЕВИЧ

1928.10.02 - 2011.27.11

Н.Худойбердиев ташкилотчилик фаолияти-ни комсомолдан бошлайди. У қишлоқ хўжалик фанлари номзоди, доцент. 1954 йилдан бошлаб Ўзбекистон МК Компартияси котибияти ёрдамчиси, 1955 йилдан Бухоро вилояти ижроия қўмитаси раиси ўринбосари, 1955- 1957 йилларда Бухоро вилояти партия қўмитаси котиби, 1957-1959 йилларда Ўзбекистон МК Компартияси қишлоқ хўжалиги бўлими мудири, 1959-1960 йилларда Бухоро вилояти партия қўмитаси 2 котиби, 1960-1961 йилларда Ўзбекистон ССР Министрлар Кенгаши раиси ўринбосари, 1961-1962 йилларда Сурхондарё вилояти партия қўмитаси котиби, 1962-1965 йилларда Ўзбекистон МК компартияси котиби, 1965-1970 йилларда Ўзбекистон ССР қишлоқ хўжалиги вазири, 1970-1971 йилларда Сирдарё вилояти партия қўмитаси котиби, 1971-1984 йилгача Ўзбекистон ССР Министрлар Кенгаши раиси лавозимларида ишлайди.

Н.Худойбердиевнинг раҳбарлик хусусияти ўта муросасиз, қатъият-лилик, юқори талабчанлик ва интизом билан ажралиб турган. У ўз фао-лиятида қишлоқ хўжалиги сирларини чуқур билимдони, ташкилотчи ва фидойилик сифатларини намоён қилган. Айни пайтда, инсон сифатида камтар, маданиятли, атрофдаги ходимларга эътиборли, муаммоларни ўз зиммасига оладиган ғамхўр раҳбар бўлган. Унинг фаолият шиори ҳалол-лик, адолат, самарадорлик, натижавийлик билан йўғрилганлигини у билан ишлаган кўплаб кишилар таъкидлайдилар.

**ОҚИЛ
УМРЗОҚОВИЧ
САЛИМОВ**

1928 йил 24 декабрь

Салимов Оқил Умрзоқович партиявий фаолияти-
ни 1965 йилдан Ўзбекистон МК Компартияси фан бўлими мудир ўрин-
босари, мудир лавозимларида, 1970-1983 йилларгача Ўзбекистон МК
Компартияси котиби, 1983-1986 Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши Прези-
диуми раиси, 1987 йилгача бир йўла СССР Олий Кенгаши Президиуми
раиси ўринбосари лавозимларида фаолият олиб борган. Техника фанлари
доктори, автомобиль транспорти ва машинасозлик соҳаси бўйича 200 ор-
тиқ илмий мақолалар,, 7 монография ва дарсликлар муаллифи. Ўзбеки-
стон Республикасида хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби.

Ўзбекистон Компартияси МК котиби сифатида мафкуравий масала-
лар билан шуғулланган. Фаолият давомида теран ақл, чуқур билим, кенг
салоҳият, ўткир зеҳн, маданиятли раҳбар сифатларини намоён қилади.
У одамлар билан мулоқот қуриш, ижтимоий ва мафкуравий муоммолар
қўламини кенг идрок этувчи ва ҳозиржавоб, ғайратли, муросали ечимлар
топиш маҳорати билан ажралиб турган. Шу сабабдан Ш.Рашидов бу ки-
шига нозик сиёсий масалаларда катта ишонч билдирган.

**САРКИСОВ
АКОП
АБРАМОВИЧ**

15.12.1907- 26.07.1971

Раҳбарлик фаолиятини Фарҳод ГЭС қурилиши
бошлиқлигидан СССР пахтачилик вазирлиги вазир
ўринбосари, КамГЭС бошлиғи, 1957-1971 йилларда
«Главсредазирсовхозстрой» бошлиғи лавозимларида
ишлаган йирик ва маҳоратли мутахассис. Қўриқ ерларни ўзлаштириш-
нинг илк қадамларини бошлаб берган раҳбар. Ленин мукофоти лауреати.

СОЛИЖОН МАМАРАСУЛОВ

(1930-2005й.)

Солижон Мамарасулов – сув хўжалиги қурилиши бўйича йирик мутахассис. 30 ёшида “Ўзгипроводхоз” институтини бошқаради, Аму-Бухоро канали лойиҳаси муаллифи. 35 ёшида Ўзбекистон ССР мелиорация ва сув хўжалиги вазирлиги этиб тайинланади. У киши 1930 йилда Андижон вилояти Қора Қўрғон қишлоғида туғилган. 1953 йилда Тошкент инженер-ирригация ва қишлоқ хўжалиги институтини томонлаган. Меҳнат фаолиятини муҳандис-лойиҳачи сифатида 1953-62 йилларда “Ўзгипроводхоз” институти директори, 1962-64 йиллар «Средазгипро-водхоз» институти директори, 1964-65 йиллар Ўзбекистон ССР сув хўжалиги вазирлиги I- ўринбосари, 1965-77 йиллар ЎзССР мелиорация ва сув хўжалиги вазирлиги, 1977-78 йиллар Ўзбекистон ССР Министрлар Кенгаши раиси ўринбосари, 1978-85 йиллар Андижон вилояти партия ташкилоти биринчи котиби, 1985-89 йиллар Сурхондарё вилояти партия ташкилоти биринчи котиби, 1989-91 йиллар Тошкент вилояти партия ташкилоти биринчи котиби, 1990-91 йиллар Тошкент вилоят Кенгаши раиси лавозимларида фаолият олиб борган. Бу йиллар ютуқ ва машаққатларга тўла суронли йиллардан далолат беради. У кишининг хизматлари ва хотираларини Ўзбекистон аҳли яхши хотирлайди.

ҲАМРОЕВ НАЖИМ РАҲИМОВИЧ

01.10.1933 й.

Ҳамроев Нажим Хиш-Рау ГЭС қурилиши бош муҳандиси, қурилиш бошлиғи, Бухоро вилояти ижроия қўмитаси раиси ўринбосари, Аму-Бухоро машина канали қурилиши бошқармаси бошлиғи, ЎзССР Министрлар Совети сув

курилиши бош бошқармаси бошлиғи, Ўрта Осиё Ирригация ва Совхозлар
курилиши бош бошқармаси бошлиғи, Ўзбекистон ФА Сув муаммолари
институти директори, Қишлоқ хўжалиги илмий-ишлаб чиқариш маркази
бош директори лавозимларида ишлаган.

Нажим Ҳамроев сув ресурслари ва суғориш муаммолари бўйича йи-
рик мутахассис. Кўп йиллар мобайнида чўлларни ўзлаштириш масалала-
рида катта хизмат кўрсатган раҳбар-олим. У қишлоқ хўжалиги фанлари
доктори, профессор, академик. 160 дан зиёд илмий асарлар, 28 ихтиро, 9
монография, 70 дан зиёд маърузалар муаллифидир.

**ЖЎРАБЕКОВ
ИСМОИЛ
ҲАКИМОВИЧ**

1931.12.09

И.Жўрабеков меҳнат фаолиятини Самарқанд ви-
лоятида оддий туман сув мироблигидан бошлаб ви-
лоят сув қурилиш трести бошлиғи лавозимига кўта-
рилган. Кейинчалик ЎзССР мелиорация ва сув хўжалиги вазири 1 ўрин-
босари (1985й), вазири, ЎзССР Агросаноат комплекси бошлиғи (1985-90
йй), Республика гидротехника иншоотларини муҳофаза қилиш кўмитаси
раҳбари, ЎзССР Министрлар Кенгаши раиси биринчи ўринбосари, 2000
йил мартдан 2004 йилгача Ўзбекистон Республикаси Президентининг
давлат маслаҳатчиси (аграр масалалар бўйича) вазифаларида ишлаб кел-
ган. Республика “Шароф Рашидов” фондининг раиси.

И.Жўрабеков ўз истеъдоди ва қобилиятини Ўзбекистон равнақи ва
унинг келажаги хизматида бағишлаган йирик давлат ва хўжалик арбоби
сифатида намоён бўлди. У барча лавозимларда ўз вазифасига садокат би-
лан фидойилик намунасини ифода қилди. И Жўрабекнинг катта раҳбар-
лик маҳорати мустақиллик йилларида ҳам миллий давлатчиликни қарор
топтириш йўлида залворли ва салмоқли бўлиб келмоқда.

ТЎХТАМИШ БОЙМИРОВ

(1935й-2017й)

Тўхтамиш Боймиров чўл курилишининг барча йўллари билан муносиб босиб ўтган забардаст ўзбек халқининг фидойиси. Оддий курилиш ташкилоти усталигидан “Голодностепстрой”, “Главсредазирсовхозстрой” ташкилотларининг раҳбари бўлиб ишлаган. Шу лавозимда Ўзбекистон равнақи учун қилган катта фидойи меҳнатлари ва жасорати учун 36 ёшида Ленин мукофоти лауреати бўлди. 1978-1983 йилларда Жиззах обкомининг биринчи секретари бўлиб ишлади. Икки чакирик - СССР Олий Совети депутати бўлган. Энг охирги иш жойи Ўзводстрой» Давлат Қўмитасини бошқарган.

ВИКТОР АБРАМОВИЧ ДУХОВНЫЙ

20.04.1934

Украинада таваллуд топган.

В.А. Духовный МДХ ва Марказий Осиё давлатларида ўртасида сув хўжалиги, ер мелиорацияси, кўрик ерларни комплекс ўзлаштириш ва суғориш усуллари тadbик этган йирик мутахассис. Ўзбекистонда кўрик ерларни ўзлаштириш ишларини олиб борган йирик раҳбар сифатида танилди. У бугунда ҳам Давлатлараро ҳудудий сув хўжалигини мувофиқлаштирувчи ҳамкорлик комиссияси, Халқаро оролни қутқариш фонди, Кавказ ва Марказий Осиё глобал сув ҳамкорлиги ташкилотчиларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон чўл ерларини ўзлаштиришда улкан хизматларга эга шахс.

Духовный Виктор Абрамович, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ирригатор, Давлатлараро мувофиқлаштирувчи сув хўжалиги илмий – информатсион марказ директори, техника фанлари доктори, профессор, академик. 17 та монография, 300 дан ортиқ мақолалар ва 30 та муаллифлик

гувоҳномаси муаллифи. Ўз вақтида фидоий меҳнатлари СССР давлат ва Ўзбекистон Бегуний номидаги давлат мукофотлари билан тақдирланган.

МАЖИДОВ ЎРИШ ҲАМИДОВИЧ

1939 йил 20 май

Ўриш Мажидов – ўта масъулиятли, янгиликка серхавас, тиришқоқ, мелиорация ва сув хўжалиги асосларини пухта ўзлаштирган тоғ муҳандиси электромеханик мутахассиси сифатида иш бошлайди. У оддий ер ости электрчи вазифасидан комбинат бош энергетиги лавозимигача ишлайди. Мажидов Ўриш Ҳамидович «Голодностерстрой»да бош энергетик, сўнгра «Дўстликсовхозстрой» трести бошқарувчиси, «Джизакстепстрой» бошлиғи, Ўзбекистон мелиорация ва сув хўжалиги вазири биринчи ўринбосари, Жиззах вилояти ижроия кўмитаси раиси биринчи ўринбосари лавозимларида меҳнат қилади.

Ўриш Ҳамидович чўл ерларини ўзлаштиришдаги салмоқли хизматлари учун Давлат мукофоти лауреати, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган бинокор унвонларига сазовор бўлган. Ҳозирда у меҳнат фахрийси, тиниб-тинчимас мураббий-устоз.

ҚАЮМ МУРТАЗАЕВ

14.08. 1926 й – 1982. 25. 05.

1952 йил Фарғона вилояти ЛКСМ кўмитаси биринчи котиблигидан ВЛКСМ МК ўтказилади. 1958 йил ВЛКСМ МК котиби лавозимига сайланади, 1960 йил Ш.Рашидов тавсияси билан Тошкент шаҳар партия ташкилоти котиблигига сайланади. 1965 йил К.М Муртазаев Бухоро вилояти партия кўмитаси котиблигига сайланади. 1977 йилга келиб меҳнат ва ижтимоий таъминот вазири этиб тайинланади. Қ.Муртазаев бу вазифада 1982 йилга қадар фаолият олиб боради.

Қ.Муртазаев халқ фаровонлиги йўлида фидойилик ва садокат намунасини намоен қилган жонкуяр, ўта ғайратли, ташаббускор ва етук ташкилотчи раҳбар сифатида танилади. Ўз даврида унинг раҳбарлик қобилияти, тафаккур салоҳиятининг кенглиги, мурасасиз ишчанлиги, адолатли ва ҳалол табиати билан сафдошлари ўртасида алоҳида ҳурматга сазовор бўлган.

1976 йил. Арнасой тумани. Шароф Рашидов Х.Шоғазатов билан туман раҳбари М.Нишонов ва Юлиус Фучик номли хўжалиги раҳбари Й.Зоҳидов мактаб очилиши маросимида.

Қарши чўлини бунёдкорлик ишларига юқори малака билан раҳбарлик қилган Ҳабибулла Шоғазатов республикада таниқли қурувчи ирригатор. Ҳабибулла Шоғазатов Эски анҳор канали, Чимкўрғон, Пачкамар, Талимаржон сув омборлари қурилишида иштирок этади, раҳбарлик қилади. Ҳабибулла Шоғазатов 1931 йилда туғилган, миллати ўзбек, мутахассислиги қурувчи - гидроэнергетик. 1964-75 йиллар мобайнида Қарши чўлини ўзлаштириш ишларига раҳбарлик қилди. Унинг номи билан Қарши чўли бунёдкорлик ишлари бевосита боғлиқ. – “ «Қаршистрой» бошқармасининг бошлиғи бўлиб ишлаган Ҳабибулло Шоғазатов” деб хотирлайди Э. Ражабов - “ёлғон гапирмас, ёлғон сўзлаган одамни эса сира кечирмасди. У ўткир нигоҳини сўзловчига қадаб, гапининг рост ёки ёлғонлигини дарров илғаб оларди. Шу боисдан ишни чала-чулпа қилган, берилган топширик-

аму- ни тўлиқ бажаришга улгуролмаган айрим раҳбарлар имкони борича бо-
гаш- шликқа дуч келмасликка ҳаракат қилишарди”³⁰.

или- Х.Шоғазатов халқ хўжалигининг билимдони, забардаст етакчи сифа-
атли тида Жиззах вилояти партия қўмитаси биринчи котиби, Ўзбекистон МК
эвор котиби ва бошқа турли лавозимларда шараф билан ишлади.

Халқимизнинг яна бир забардаст фидойиси А.Таиров бюстининг
очилиш тантанаси. 1993 йил 12 октябрь Сирдарё вилоятида. Халқимиз-
нинг фидойи чўлқувари Таиров Абдулхай Ахмедович ўз даврида Мир-
зачўл райони, сўнгра Наманган вилояти партия қўмитаси биринчи котиби,
“Главсредазирсовхозстрой”нинг қишлоқ хўжалиги бошқармаси бошлиғи
лавозимларида фаолият олиб борган.

30 - Ражабов Э. Эсдаликлар. - Қарши: Қашқадарё кўзгуси оммавий ахборот воситаси. 2016. 37 б

**ТУРСУНОВ
ЭРКИН
ТУРСУНОВИЧ**

1941-2010 й.

Ўзбекистон чўлларини ўзлаштиришга катта ҳисса қўшган муносиб шахслардан бири Эркин Турсунович Турсуновдир. У киши меҳнат фаолиятини Республика сув хўжалиги вазирлигида оддий инженер лавозимидан бошлайди. Кейин 1966 йилда бўлим бошлиғи, 1967 йил бошқарма бошлиғи, 1969 йил Ўзбекистон КП МК инструктори, 1973 йил бўлим бошлиғи ўринбосари, 1975-80 йиллар “Главсредазирсовхозстрой” бошлиғи ўринбосари, “Қаршистрой” бошлиғи, “Главсредазирсовхозстрой” бошлиғи биринчи ўринбосари, 1980 йил Ўзбекистоннинг Иттифок Вазирлар кенгаши қошидаги доимий вакили, 1985 йил “Главсредазирсовхозстрой” бошлиғи, 1986 йилда “Госкомводхоз” бошлиғи, 1989 йил Жиззах область раҳбари, сўнгра “Жиззахчўлқурилиш” раҳбари лавозимларида ишлаган.

**ГИНИЯТУЛЛИН
РИМ
АБДУЛОВИЧ**

1943.18.09.

Гиниятуллин Рим Абдулович – 1965 йилда Ўз ССР “Сув хўжалиги” вазирлигида муҳандис, кейин катта муҳандис, бошқарма бошлиғи муовини, бош бошқарма бошлиғи, 1981 йилдан “Мелиорация ва сув хўжалиги” вазири ўринбосари, 1986 йилдан “Давлат режа қўмитаси” раисининг ўринбосари, 1989 йилдан “Давлат агросаноат” комплекси раисининг биринчи ўринбосари - вазир, 1989 йилдан “Мелиорация ва сув хўжалиги” вазири ва кейин Республика Вазирлар Маҳкамаси раиси ўринбосари лавозимларида фаолият кўрсатган. 1997 – 2006 йил “Оролни қутқариш” Халқаро фонднинг раиси. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаларида хизмат кўрсатган ирригатор.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ РАЎБАРЛАРИ

1924 йил октябрь ойида Ўзбекистон Республикаси МК ташкил этилган. 1925 йил февраль ойида Ўзбекистон Компартиясининг биринчи таъсис курултойи ўтказилди, унда Ўзбекистон Компартияси МК ташкил этилди. Ўзбекистон ССР ташкил этиш бўйича Революцион қўмитаси расми этиб Хўжаев Файзулла сайланади (1924-1925).

1. Туяркулов Назар (1892-1937й.), козок (1921 ноябрь - 1922 й), отилган.
2. Рахимбобоев Абдулло (1896-1938й.) ўзбек (1923 декабрь-1925й), отилган.
3. Иванов Владимир (1893-1938й.), рус (13 февраль 1925-1927), отилган.
4. Киркиж Куприан (1886-1932й.), белорус (1927-1929), автохалокатда ўлган.
5. Гикало Николай (1897-1938й.), рус (апрель-11 июнь 1929), отилган.
6. Зеленский Исаак (1890-1938й.), яхудий (июнь-декабрь. 1929), отилган.
7. Икрамов Акмал (1898-1938й.), Тошкент шах, (декабрь 1929-сентябрь 1937), отилган.
8. Туябеков Джура (5.09-21.09.1937).в.б.
9. Яковлев Павел, рус. (21-27 сентябрь 1937).
10. Юсупов Усмон (1900-66 й.), Фарғона вил., (1937-1950).
11. Ниёзов Амин (1903-73 й.), Фарғона вил., (1950-декабрь. 1955).
12. Муҳитдинов Нуритдин (1917-2008 й.), Тошкент шах., (декабрь. 1955-декабрь. 1957).
13. Камолов Собир (1910-90 й.), Тошкент шах, (декабрь. 1957-март 1959).
14. Рашидов Шараф (1917-83 й.), Жиззах вил., (15 март 1959-31 октябрь 1983).
15. Усманходжаев Иномжон (1930-2016 й), Фарғона вил., (3 ноябрь 1983-12 январь 1988).
16. Нишанов Рафик (1926 й.), Тошкент вил., (12 январь 1988-23 июнь 1989).
17. Каримов Ислон (1938-2016 й.), Самарқанд вил., (23 июнь 1989-2016).³¹
18. Мирзиёев Шавкат (1957 йил) Жиззах вил. (2016 йил декабрь).

31 - <http://karakalpak.ucoz.ru>

ЮКСАЛИШГА ҚЎЙИЛГАН ҚАДАМ!

Умумтарихий шароит ҳар қандай шахсдан кучлидир. Шу ўринда советлар ўйлаб топган ва бутун инсониятни ўз домига тортган тоталитар бошқарув тизимининг асослари ушбу тарихий шароитнинг негизи бўлиб ҳисобланади. Тузумнинг тарихий шароити эса, марказлашган маъмурий-буйруқбозлик бошқарув сиёсатига асосланади. Баъзи олимлар маъмурий-буйруқбозлик сиёсатини 80-йилларда юзага келган социал-иқтисодий инқирознинг натижаси деб қарайди. Аслида маъмурий-буйруқбозлик бошқарув тизими собиқ тузум заминидида пайдо бўлган зарпечак. У «Ҳарбий коммунизм», «Янги иқтисодий сиёсат (НЭП)», маъмурий иқтисод, бюрократия, беш йиллик ва узоқ муддатлик режалаштириш, коллективлаштириш, «халқ душманларига» қарши кураш ва ниҳоят «қайта куриш» каби тарихий-сиёсий жараёнларда ўсиб ниҳолни айланиб чирмаб олади¹.

Баъзи олимлар, Б.Ельцин, Л.Кравчук, С.Шушкевичнинг учлиги асосида СССРни тарқатиш тўғрисида қабул қилинган қарори ёхуд М.Горбачев ва унинг сафдошлари хоинлиги туфайли деб қарашади. Айримлар, постсовет маконида буларнинг барчаси чет мамлакатлар махсус разведка хизматлари ва маҳаллий миллатчилар бузғунчилик фаолиятининг натижаси деб ўйлашади.

СССРнинг қулаш сабабларини лўнда қилиб тизимлаштирсак, унда шундай қиёфа ойдинлашади:

- халқ истеъмол моллари танқислигига олиб келган режавий иқтисоднинг чалкаш характери;
- халқнинг турмуш даражасининг пасайишига олиб келган мунтазам ва ўйламасдан амалга оширилган ислоҳотлар;
- озиқ-овқат таъминотида етишмовчиликлардан фуқароларнинг нозилиги;
- капиталистик лагерь давлатлари ва СССР фуқаролари ўртасидаги турмуш даражасининг тафовути;
- миллий зиддиятларнинг кучайиши;
- марказий ҳокимиятнинг издан чиқиши;
- совет жамиятининг авторитар характери, шунингдек, қатъий цензура, диний таъқиблар ва бошқалар;

¹ - Шмелев Н., Попов В. На переломе. М. 1989 г. Экономическая перестройка в СССР. С-6.

ЮКСАЛИШГА ҚЎЙИЛГАН ҚАДАМ!

Умумтарихий шароит ҳар қандай шахсдан кучлидир. Шу ўринда советлар ўйлаб топган ва бутун инсониятни ўз домига тортган тоталитар бошқарув тизимининг асослари ушбу тарихий шароитнинг негизи бўлиб ҳисобланади. Тузумнинг тарихий шароити эса, марказлашган маъмурий-буйруқбозлик бошқарув сиёсатига асосланади. Баъзи олимлар маъмурий-буйруқбозлик сиёсатини 80-йилларда юзага келган социал-иқтисодий инқирознинг натижаси деб қарайди. Аслида маъмурий-буйруқбозлик бошқарув тизими собиқ тузум заминиди пайдо бўлган зарпечак. У «Ҳарбий коммунизм», “Янги иқтисодий сиёсат (НЭП)”, маъмурий иқтисод, бюрократия, беш йиллик ва узоқ муддатлик режалаштириш, коллективлаштириш, «халқ душманларига» қарши кураш ва ниҳоят «қайта қуриш» каби тарихий-сиёсий жараёнларда ўсиб ниҳолни айланиб чирмаб олади¹.

Баъзи олимлар, Б.Ельцин, Л.Кравчук, С.Шушкевичнинг училиги асосида СССРни тарқатиш тўғрисида қабул қилинган қарори ёхуд М.Горбачев ва унинг сафдошлари хоинлиги туфайли деб қарашади. Айримлар, постсовет маконида буларнинг барчаси чет мамлакатлар махсус разведка хизматлари ва маҳаллий миллатчилар бузғунчилик фаолиятининг натижаси деб ўйлашади.

СССРнинг қулаш сабабларини лўнда қилиб тизимлаштирсак, унда шундай қиёфа ойдинлашади:

- халқ истеъмол моллари танқислигига олиб келган режавий иқтисоднинг чалкаш характери;
- халқнинг турмуш даражасининг пасайишига олиб келган мунтазам ва ўйламасдан амалга оширилган ислохотлар;
- озиқ-овқат таъминотида етишмовчиликлардан фуқароларнинг норозилиги;
- капиталистик лагерь давлатлари ва СССР фуқаролари ўртасидаги турмуш даражасининг тафовути;
- миллий зиддиятларнинг кучайиши;
- марказий ҳокимиятнинг издан чиқиши;
- совет жамиятининг авторитар характери, шунингдек, қатъий цензура, диний таъқиблар ва бошқалар;

¹ - Шмелев Н., Попов В. На переломе. М. 1989 г. Экономическая перестройка в СССР. С-6.

- ҳокимият элитасининг деградацияси, олий партия-хўжалик раҳбариятининг кекса ёши (ўртача 75 ёш);

- қарорлар қабул қилишнинг марказлаштирилганлиги, республика манфаатларига зидлиги ва номувофиқлиги;

- Марказ ва Иттифок республикалари раҳбариятининг компетентсизлиги;

- илмий-техникавий ва иқтисодий соҳаларда орқада қолиш, саноат талабларини қониқтира олмаслик;

- халқаро можароларга тортилиш;

- ғарб давлати махсус хизматларининг қўпорувчилик фаолияти;

- жамиятда маънавий ва ғоявий қадриятларнинг таназзули.

Бироқ, аслида қўйилган бу саволга жавобни илгари ягона, бўлинмас давлат таркибига кирган халқларнинг озодлик учун кураш тарихидан, уларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш учун қилган табиий интилишидан изламоқ лозим.² Ҳар қандай ёвузлик асосида қурилган салтанат эрта-ми-кеч таназзулга юз тутди. Ҳокимият қонуниятлари шундайки, зўравонлик асосида қурилган бўлса, у таназзулга учрайди, эзгулик асосида бирлашган бўлса, юксалади.

Улкан тажовуз ва ёвузлик рамзига айланган империяни сақлаб ҳамда тутиб туриш вазифаларини ҳаётга татбиқ этишда “Марказ” ижтимоий-иқтисодий воситалардан ҳамда совет мафкураси ғояларидан мохирона фойдаланди. Натижада миллионлаб халқларни ўзлигидан маҳрум этилган манқуртларга айлантirdи. Пировардида совет давлати улкан бир миллатлар колониясини яратишга эришди. Республикалар қанчалик қашшоқ ва саводсиз бўлса, уларнинг тобелиги ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади, деб қарашди. Шу тариқа, инсоният ўз тарихида кўз очиб кўрмаган мустамлакачилик сиёсатининг замонавий ва такомиллашган моделини яратишга мувоффақ бўлди.

Мазмун жиҳатидан ўхшаш бўлган тарихий жараёнлар совет тузуми даври мобайнида такрор ва янги кўринишда намоён бўлиб келди. Аммо 70 йил ичида моҳият ўзгарган эмас. Ёвуз ва зўравон тузумнинг сиёсий-мафкуравий тизгинлари қаторида унинг иқтисодий усуллари ҳам такомиллаштириладики, у тобелик ва мутеликнинг воситасига айлантирилади. У Сталин вафотидан сўнг ҳам хўжалик юритишнинг бир-бирига боғлиқ иқтисодий усулининг кенгайиши билан давом эттирилади. Буларнинг

2 - Абдуллаев Р. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918 годы. – Т.: “Adabiyot uchqunlari” 2016. –с.6

барчаси мақсадли ташкил этилган мустамлака сиёсатнинг асосини ташкил қилган.

Шу маънода 60-80-йиллар Ўзбекистон тарихида оғир ва мураккаб даврлар бўлди. Бир томондан ўзбек халқининг машаққатли ва фидокорона меҳнатлари туфайли мамлакатда ривожланиш юз берган бўлса, иккинчи томондан маъмурий-буйруқбозлик усулининг оқибатида ижтимоий, маданий ва иқтисодий ҳаётда кенг қўламли жиддий муаммолар юзага келади. Ўшамангунинг ўзи жамиятнинг ялпи таназзулини вужудга келтиради. Инсон манфаатларидан маҳрум қилинган бошқарув тизимида бошқача ҳам бўлиши мумкин эмас. Қолаверса, совет давлати, айниқса, тобе республикаларни юксалтиришни мақсад қилиб қўймаган. Шу мақсадга қаратилган ва шу мақсадни ифода этувчи ишлаб чиқариш муносабатларининг жорий этилиши республикаларнинг истикболини эмас, уларнинг моддий неъматларидан фойдаланишни ҳамда халқни абадий тобеликда сақлаб туришни вазифа деб билганлар.

Гарчи совет давлати Ўрта Осиёда пахтачиликни ривожлантиришга асосий эътиборни қаратган бўлса ҳам, лекин республика ҳаётида саноатни ривожлантириш, ҳом ашёни қайта ишловчи корхоналарни барпо этиш, емавжуд табиий минерал бойликлардан фойдаланиш ва уни бутун Иттифоқ манфаати йўлида хизмат қилишга сарфлаш ҳам совет давлати дастуридаги асосий вазифалардан бири эди. Бу ерда аввало пахтачилик ва у билан боғлиқ бевосита тармоқларни ривожлантиришни, ишлаб чиқариш воситалари, электр энергия, ирригация тармоқларини ривожлантириш, минерал ўғитлар билан таъминлайдиган ва унинг маҳсулотларини қайта ишлаш билан шуғулланадиган корхоналар қурилишига эътибор берилди. М Саноат ишлаб чиқаришнинг 90 % қишлоқ хўжалиги хомашёсини қайта ишлашга ихтисослашганлиги сабабли республика саноати бир томонлама ривожланиш йўлига ўтган эди.³

Бундай шароитда Ш.Рашидов бошқа иттифокдош республика раҳбарлари сингари социал-иқтисодий фаолиятда мустақилликка эга бўлмаган. Ташкил топган ягона давлат ва хўжалик бошқарувида биринчи ҳал қилувчи ҳаракатлар КПСС МК, Иттифок идора ва вазирликлари томонидан белгиланган. Жойларда республикалар тобелигини ифода этувчи барча сиёсатни маъмурий-буйруқбозлик тузуми тартиботлари олиб борган. Ушбу

3 - Бурунова Н. Ўзбекистоннинг марказлашган халқ хўжалиги тизимига киритилиши ва унинг оқибатлари (саноат мисолида 1925-1940 йиллар). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. 2010. 53 б.

таш- шароитда Ўзбекистон хомашё билан таъминловчи республикага айланти-
рилади. Хомашё турлари, ҳажми, кўлами улар учун керакли сарф-хара-
аккаб жатлар ҳамиша марказ томонидан белгиланган. Сиёсий бюро аъзолигига
рона номзод, Ўзбекистон Компартияси МК биринчи котиби Ш.Рашидов ушбу
инчи масалаларни марказнинг ихтиёрисиз ҳал эта олмаган.⁴ Аммо, бунинг учун
ада- пахта саноатини жадал суръатларда олиб бориш мақсадида унга тегишли
пади. бўлган ёрдамчи саноат турларини ривожлантириш эҳтиёжи ва имконияти
атла- мавжуд эди. Бу машинасозликни, металлургия, кимё саноатларини, ёнил-
мкин ги-энергетика мажмуи тармоқларини ривожлантиришни, айникса, газ қа-
лти- зиб олишни кўпайтиришга қаратилади. Бу мақсадга Ш.Рашидов максимал
адни даражада эришиш, бир ишга беш кўшиб ташкил этиш йўлини танлайди.

Индустрияга моддий ресурсларнинг қудратли оқим бўлиб келиб тури-
рой- ши, хўжалик-бошқарув тузилмалари механизмини ислоҳ қилишга урини-
и деб шлар, шунингдек, тинкани қуритувчи социалистик мусобақалар тизими
ишга ва халқнинг зўр бериб қилган меҳнати Ўзбекистон саноати салоҳиятини
сезиларли суръатда ошириш имконини беради. Урушдан кейинги ҳар бир
саноат- беш йилликда ўрта ҳисобда 100 тагача ва ундан ҳам кўпроқ саноат объ-
кти ишга туширилди. 1985 йилга келиб Ўзбекистонда бир ярим мингдан
[тти- ортик йирик ишлаб чиқариш, илмий-ишлаб чиқариш бирлашмалари,
исту- комбинат ва корхоналар бор эди.⁵ Бу даврга келиб, саноат маҳсулотлари
ва у ишлаб чиқариш 1940 йилдагига нисбатан 20 баравардан зиёдрок ошди.
риш Фан-техника тараққиётини белгилаб берадиган, айникса пахтачилик
иш, эҳтиёжларига мўлжалланган тармоқлар жадал ривожлантирилди. 80-йил-
айта ларнинг ўрталарига келиб уларнинг умумий саноат ишлаб чиқариш ҳаж-
лди. мидаги салмоғи деярли 75% га етди. Ўзбекистон 58 мамлакатга ўз маҳ-
айта сулотларини экспорт қила бошлайди. Ўзбекистон заводлари ўрта ва яқин
ама Шарк мамлакатлари улушини кўшиб ҳисоблаганда улардан кўп кишлоқ
бар- хўжалиги машиналарини ишлаб чиқаради.⁶ Ўзбекистондан СССР респуб-
ган. ликаларига асосан металл, темир ва чўян қувурлар, кимёвий, радио ва
лув- электр ускуналари, текстил машиналар, тракторлар, кўтарма кранлар,
бел- экскаваторлар, пахта териш машиналари ва бошқалар. Ўзбекистон, шу-
сиё- нингдек, вольфрам, молибден, кобальт, кўрғошин, пўлат ва бошқа рангли
шбу металлларни Урал, Москва, Украина, Арманистон, Қозоғистон заводларига
юборган.

ли ва 4 - Ризаев С. Шароф Рашидов. Штрихи к портрету. Т., 1992 г. С- 64.

имий 5 - Народное хозяйство Узбекской ССР в 1984 г. Стат. ежегодник. 1985. — Т., иг. С-43.

6 - Народное хозяйство СССР в 1984 году. С-45.

Шароф Рашидов республика тепасида турган йиллар халқ хўжалиги 7 баробар тезлик билан ўсган. Булар республикамиз иқтисодиёти моддий базасининг мустаҳкам бўлишига, саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг кўпайишига асос бўлди. Бу йилларда саноат моллари қарийб 70 марта кўпайди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари 6 марта, темир йўлларда юк ташиш 50 марта, чакана савдо ҳажми 60 марта ўсган. Натижада саноатнинг таркиби мутлақо такомиллашиб, кўп миқдорда меҳнат қуроли ва хом ашё ишлаб чиқарадиган саноат турлари ташкил топди ва ривожланди. Булар таркибида тракторлар, самолётлар, пахта терадиган ва тўқимачилик машиналари ишлаб чиқариш ташкил этилди.

Шароф Рашидов раҳбарлик фаолияти даврида республикамиз йирик саноат марказига айланди. Чунки бу ерда мавжуд бўлган ер ости ва ер усти захиралари атрофлича ўрганилиб, улардан кенг фойдаланиш йўлга қўйилди. Саноатнинг ҳозирги замон машинасозлик, самолётсозлик, энергетика, газ, рангли металл ва олтин қазилма, кимё, тракторсозлик тармоқлари вужудга келди ва ривожланди. Республикамизда 2,5 мингтача умумий қон ва салкам юзтача турдаги хомашё қонлари бунёд этилди, 850 тадан кўпроқ турли хил қазилма қонлари топилди. Булар энг аввало, олтин, уран, табиий газ, нефть, турли нодир рангли металллар ҳамда кимёвий моддалардан иборат⁷.

-“Марказкомда ишлаб, шунга амин бўлдимки, Рашидовнинг иродаси билан “Ташсельмаш”, Тошкент трактор, агрегат, қишлоқ хўжалиги кимё машинасозлиги, “Ўзбексельмаш”, “Чирчиксельмаш”, Юқори Чирчик прицеплар заводлари, “Ўзбекхлопкомаш” бирлашмаси пахта етиштириш, пахтани дастлабки ишлаш ва толасини ажратиш олиш бўйича, “Ўзбектекстильмаш” бирлашмаси толани тайёр тўқимачилик маҳсулотга айлантиришга, “Средазсельхозмаш” бирлашмаси эса боғдорчилик, узумчилик ва сабзавотчилик учун машиналар ва технологик асбоб-ускуналар ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилди”, дейди суҳбат чоғида Муҳиддин Полвович Нарзикулов. – “Рашидов Тошкентдаги авиация, “Фотон”, Экскаватор заводларини беш-ўн баробар кенгайтириш, “Алгоритм”, “Восток”, “Совпластитал”, Жиззахдаги “Аккумулятор” каби юзлаб машинасозлик корхоналарини, ўнлаб янги пахта тозалаш заводлари, тўқимачилик, нефть ва газ ишлаб чиқариш, кимё, электроника ва электротехника, асбобсозлик саноатларини ташкил этишга бош-қош бўлганди.

7 - И. Искандаров. Шароф Рашидовнинг Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришга қўшган ҳиссаси Ўзбекистон Республикаси Академияси “Фан” наўриёти, 1992. 11-12 сон

Италия билан ҳамкорликда бунёд этилган 100 от кучига эга дизель двигателлар ишлаб чиқарувчи Тошкент мотор заводи, Трактор заводида ана шу двигателлар ўрнатиладиган тракторлар, “Ташсельмаш”да кучли моторли пахта териш машиналари, Асакада 40 минг дона прицеп, “Ўзбексельмаш”да СХУ-4 замонавий сеялкалари, “Чирчиксельмаш”да такомиллаштирилган КХУ-4 пахта культиваторлари ишлаб чиқариш қувватлари, чорвачилик машиналари чиқарадиган Хоразмдаги “Урганчкорммаш”, Қорақалпоғистондаги Манғит, Сурхондарёдаги Сариосиё, Фарғонадаги Яккатут, Намангандаги “Уйчисельмаш” ва бошқа юзлаб заводлар Биринчи котиб бевосита аралашмаганда икки дунёда ҳам қурилмасди. Лойиҳани Москвада режага киритиш ва уни қуриш учун маблағ ажратилиши, қурилиши ва фаолият кўрсатишини ташкил этишда Шароф отанинг бекиёс улкан хизматларини алоҳида эҳтиром билан эслаб ўтгим келади. Раҳбаримиз ҳар бир корхонада ишчи ва хизматчилар учун энг қулай шароитлар яратилишини, дўконлар, хизмат кўрсатиш шохобчаларини ташкил этишни, меҳнат кўрсаткичларини инобатга олиб рағбатлантириш ишларини ташкил этишни, соҳада миллий кадрларнинг улушини бир неча бор ўстиришни талаб этардилар. Ўша даврда йирик машинасозлик корхоналарига бош директор этиб тайинланган Абдумўмин Бўриев, Ўктам Исмоилов, Рафиқ Матчонов, Қудрат Парпиев, Раҳим Ражабов, Ўткир Султонов, Камолиддин Соҳибжонов, Маҳамат Тошматов, Ҳамид Ғуломов сингари маҳаллий миллат вакиллари ичидан танлаб олинган салоҳиятли инженерларнинг ҳар бири билан Шароф Рашидович вақтини аямасдан суҳбат қилар, сўнгра том маънода қўллаб-қувватларди. Натижада уларнинг корхоналари юздан ортиқ янги техникани ўзлаштириб собиқ Иттифокда машъал бўлдилар, нафақат Ўзбекистон, балки Куба, Греция, Сурия, Озарбайжон, Тожикистон, Туркменистон, Қозоғистон, Қирғизистон деҳқонларига етказиб бердилар, Ўзбекистон саноатининг доврўғини оширишга муносиб ҳисса қўшдилар, кўрсатилган ишончни оқладилар”.⁸

Ўзбекистонда пахта саноатини ривожлантириш мақсадида бошланган кенг қўламли ҳаракати индустриал саноатнинг Марказ истаганидек, айрим саноат соҳаларини ривожлантириш зарурати туғилади. Бу биринчи навбатда энергетика ва ёқилғи саноатини барпо этиш масаласидир. Шунга мувофиқ бу йилларда Шаҳрихон, иккита Наманган, иккита Бозсув, Чорвоқ ва Хўжакент ГЭСлари қурилиб ишга туширилади. Шунингдек, газда ишлайдиган Ангрен, Тахиатош, Навоий, Сирдарё ва Ангрен

ГРЭСлари курилади. Бу иншоотлар 1985 йилга келиб, уларнинг умумий қуввати 9,9 млн квт./соат електроэнергияни ташкил этади. Бу йил уларнинг умумий қуввати 47,9 млрд квт/соат електроэнергияни ташкил этди. Яъни, ўтган 40 йилга нисбатан салкам 100 баробар кўп. Натижада, саноат корхоналарини, қурилишни, транспортни, қишлоқ хўжалиги соҳаларини ва аҳолини барқарор электр энергияси билан таъминлаш имкониятлари кенгаяди. Юқорида таъкидлаб ўтилган иншоотлар бугунда мустақил Ўзбекистоннинг энергия ва ёқилғи таъминотини таъминлашга хизмат қилиб келмоқда. Аммо, ўша даврдаги энергия таъминоти Ўрта Осиёда республикалари ўртасида ягона тизимга боғлаб ташкил этилганлиги ҳозирда ҳам айрим муаммоларнинг сақланиб қолишига сабаб бўлмоқда. Ўзбекистонда энергетика тармоғининг бу даражада ривожлантирилишига сабаб Марказнинг кундан-кунга хомашёга бўлган эҳтиёжининг ортиб бориши, республика ҳудудидаги ер-ости ва ер-усти бойликларини казиб олиш, қайта ишлаш ва ташиб кетиш учун катта миқдорда электр қуввати керак бўлганлигида эди.

Ўзбекистонда газ саноати 70 йилларга келиб етакчи саноат соҳасига айланади. «Ўзбекнефтгаз кидирув» бирлашмаси томонидан 500 млрд кубометрли газ ва нефт захиралари Муборак, Ўрабулоқ, Қултоқ, Учқур, Сариатош, Қоровулбозор ҳудудларида топилади. Республикада 2 трлн кубометр газ ва 250 млн тонна нефть захирасини ташкил этган 100 ортик конлар топилади. 1960 йилларда умумий узунлиги 767 кмни ташкил этувчи Жарқоқ - Бухоро - Самарқанд - Тошкент ва Фарғона - Қўқон йўналиши бўйича газ қувурлари қуриб тугатилади. Газ қувурлари қуввати 4,5 млрд кубометрни ташкил этган. Бундан ташқари, 1965 йилга келиб 37 шаҳар, 71 туман марказлари, 20 аҳоли масканлари газлаштирилади. 320 саноат корхоналари, 3500 коммунал хўжаликлар ва 400 иситиш қувурлари газ таъминотига ўтказилади.⁹

Ўзбекистонда 1958-1980-йилларда Бухоро ва Қашқадарё вилоятида 23 млрд куб газ қувватини ташкил этувчи Тошкент - Бишкек - Алма-Ата йўналиши бўйича 5686 км қузури қуриб битказилади (3618 км Ўзбекистон ҳудудидан ўтган). 70-йилда Муборакда 10 млрд куб газни тозаловчи энг йирик завод ишга туширилади. 1970-1972-йилларда 234 км ни ташкил этувчи Қўқон-Наманган-Андижон газ қузури эксплуатацияга топширилади.

9 - <http://vek-noviy.ru/istoriya-uzbekistana-1917-1991-g/odnostoronnee-razvitie-ekonomiki-uzbekistana-v-1950-1990-godah.html>

ий
р-
и.
ат
и
и
з-
и
5-
а
з-
б
и,
и,
к
-
и
-
8
.
(
(
Хар бир оила газдан фойдаланишни орзу қилган, аммо, ўзбек халки газ конларининг хўжайини бўлмаган. Газдан фойдаланиш масаласи Марказий идораларда ҳал этилган. Газ Ўзбекистондан Урал ва СССРнинг Европа қисмига жўнатилган. Тез фурсатларда 1020 мм диаметрли 2000-км га тенг қувурлар Бухородан Уралга тортилади. Боз устига Газли газлари Челябинск вилояти корхоналари ва аҳолисига етказилади. Тасаввур қилинг-а, газ захиралари бўйича ўша даврда ҳам жаҳонда етакчи бўлган Россия Ўзбекистондан газ тортиб кетса? Модомики, битта давлат бўлган бўлса, бундайин ортиқча харажатнинг нима кераги бор эди? Унинг қурилишига сарф этилган маблағ ҳисобига Ўзбекистон қишлоқлари аҳолисини газ билан деярли тўлиқ таъминласа бўлур эди-ку!

Ёқилғи саноати борасида ҳам катта корхоналар очилади. Шарғунда юкори сифатли кўмир қазилмаси, Сурхондарёда тошкўмир конлари ташкил этилади. 60-йилда Бухоро ва Хоразм вилоятларида нефт захиралари топилади. 70-йилда Фарғона вилоятида янги нефт захираси очилади ва 1959- йилда ташкил этилган нефт маҳсулотини қайта ишлаб чиқарувчи завод қуввати оширилади. Заводда 35 хил маҳсулот: техник мой, бензин, дизел ёқилғи, парафин ва бошқалар тайёрланади.¹⁰

Республикада асосан пахтачиликка ихтисослашган машина қурилиши ва таъмирлаш ишлари олиб борилади. Шундай корхоналардан «Ташсельмаш» заводи бўлиб, 1960-йилларда 3184 дона пахта териш машиналарини чиқариш билан бошлаган бўлса, 1985 йилда уларнинг сони 9425 тага етади. Бу машиналар Болгария, Югославия, Венгрия ва яна шу каби 38 та чет мамлакатларга экспорт қилинган.

«Ташсельмаш» 1967-1971 йилларда қайта жиҳозланиб трактор ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилади ва Тошкент трактор заводи деб номланади. 1985-йилларга келиб - 26,4 минг трактор, 38,1 минг прицеп чиқаради. Унинг маҳсулотлари Эрон, Куба, Афғонистан, Покистон ва бошқа чет давлатларга экспорт қилинган. Бу соҳани такомиллаштириш мақсадида 1970 йилда «Ўзбекпахтамаш» бирлашмаси тузилади. Унга Тошкент трактор заводи (бош корхона), бош конструкторлик бюроси, Андижон заводи «Коммунар», Самарқанднинг Каттакўрғон ва Чуст заводлари қўшилиб, эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқаради. Қишлоқ хўжалигини механизациялашда «Ўзбекқишлоқмаш» муҳим роль ўйнайди. У даставвал пахта териш машиналари ва ускуналарини чиқарган, кейинчалик кўрак териш, пахта экиш агрегатларини чиқаришга ихтисослашади.

10 - Народное хозяйство Узбекской ССР в 1984 году. С- 47.

1976-йилда қишлоқ хўжалиги машиналарини чиқариш бирлашмаси тузилади. Унга қишлоқ хўжалиги машина қурилишининг «Ўзбекқишлоқ-маш», Тошкент ва Пахтакор заводлари қўшилади. Мазкур корхоналарда пахта экиш, йиғиб олиш, чанглантириш, кўрак териш, ғўзаларни кесиб олиш ва шунингдек, бошқа халқ хўжалиги истеъмол моллари ишлаб чиқарилган. Маҳсулотлар иттифок республикалари қаторида 28 чет эл давлатларига, жумладан, Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон, Греция ва бошқа давлатларга жўнатилади.¹¹

Шулар қаторида пахтани қайта ишлаш учун техник ускуналар чиқарувчи Чирчиқ қишлоқ хўжалиги машинақурилиши заводи ҳам ишга туширилади. Бу завод культиватор, тупроқни ўғитлаш, ер ковлаш, арик ва каналлар қазиги ихтисослашган ва яна 47 турдаги қишлоқ хўжалиги ускуналарини ишлаб чиқаради.

Машинасозлик комплекси соҳасида ирригация машинасозлик муҳим соҳалар қаторига киради. У янги ерларни ўзлаштириш, сув иншоотларини қуриш, каналларни тозалаш, ерни текислаш каби ирригацион ишларни амалга оширишга қаратилган машиналарни ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилади. Бундай завод 1965-йилда Андижонда қурилади. Пахтачилик билан боғлиқ бўлган яна бир машинасозлик соҳаси - бу пахта-тозалаш ва енгил саноат учун пахта машиналарини ишлаб чиқаришдир. 60- йилда Тошкент ва Андижонда завод қурилиб ишга туширилади. Тошкент текстил машинасозлик заводи 48 турда, жумладан, машҳур «ПК-100» «ПЛ-666» текстил ускуналарни ишлаб чиқаради.

Машинасозлик ва металлга ишлов бериш Ўзбекистон саноатининг энг муҳим тармоқларига айланди, улар халқ хўжалигини техника билан қайта қуроллантиришда ҳам етакчи ўрин эгалладилар. Уларнинг улушига республикадаги ялпи маҳсулотнинг ярмидан кўпроғи (57,7%), асосий ишлаб чиқариш фондларининг 1/3 қисмидан кўпроғи — 35,1% и тўғри келди. Саноат ишлаб чиқаришида банд бўлган аҳолининг 66,3% машинасозлик заводларида меҳнат қилди. Лекин республикадаги машинасозлик том маънодаги машинасозлик эмас эди. Машинасозлик учун зарур бўлган барча эҳтиёт қисмлар мамлакатнинг Европа қисмидан олиб келинар, Ўзбекистонда эса йиғилар эди. Металл ҳам Ўзбекистонга асосан Россиядан келтирилар эди.

11 - Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. “Шарк” нашриёти-матбаа конценри. Т. 2000. 523 б.

80-йилларнинг бошларида республикада эҳтиёт қисмлар олиб келиниб йиғиладиган 100 дан ортиқ, корхона фаолият кўрсатди. Улар орасида пахтачиликка мўлжалланган қудратли тракторлар ишлаб чиқарадиган Тошкент трактор заводи (ТТЗ), пахта териш машиналари чиқариладиган «Тошқишлоқмаш» заводи, бошқа қишлоқ хўжалик қуроллари ва асбоблари ишлаб чиқарадиган «Ўзбекқишлоқмаш» ва «Чирчиққишлоқмаш», Тошкент экскаватор заводлари ва бошқа кўпгина корхоналар бўлиб, уларнинг маҳсулотларига республикада ва унинг ташқарисида талаб катта эди.

Шулар қаторида республикада самолётсозлик саноати ҳам ривожлантирилади. 1941-йил Россиядан кўчирилиб келинган завод асосида авиация заводи қурилади. Даставвал ПС-84 ва ИЛ-2 самолётлари ишлаб чиқарилади, 1953-йилдан Тошкент авиация заводи ИЛ-14, 1966-йилдан турли типдаги транспорт самолётларини, шунингдек, шу йилдан бошлаб АН-22 самолётларини ишлаб чиқаради. 1972-йилда “Чкалов” номидаги Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил этилади. Унинг таркибига Тошкент авиация корхонаси, Андижон механика ва Тошкент кислород заводлари қиради. Бирлашмада самолётларни йиғиш, турли қисмларни тайёрлаш ва халқ истеъмол моллари ишлаб чиқарилган.

Ўзбекистон метрополия учун бой минерал хом ашё базаси ҳам бўлиб келаётган эди. Бу ерда кўпгина нодир фойдали қазилмалар: олтин, мис, кўрғошин, рух, вольфрам, уран, табиий газ, кўмир қонлари очилади. Ана шу қонлар негизида заводлар, нефть ва газ саноати корхоналари қурилди, янги шаҳарлар ва посёлкалар бунёд этилди. Санаб ўтилган соҳалардаги янгиликлар Ўзбекистон учун ўз даврида ҳақиқатда инновацион янгиликлар даври бўлиб ҳисобланаган. Бу ишларнинг кенглик кўламини тасаввур этиш учун унгача мавжуд бўшлиқни ҳаёлимиздан ўтказсак, Ш.Рашидов раҳбарлигида нақадар улкан юксалишлар юз берганини англаб етамиз.

Бу йилларда Ўзбекистон мутахассислари Афғонистон, Непал, Шри Ланка, Ҳиндистон, Эрон, Ироқ, Сурия, Кампучия, Лаос, Жазойир, Гвинея, Мали, Тунис ва бошқа кўплаб давлатларда завод, фабрика, гидростанциялар, ирригация иншоотлари, қон-қазиб чиқариш корхоналари, йўл ва кўприклар барпо этишда иштирок этганлар. Масалан, Афғонистонда Нагла ГЭСи қурилди, Ангола, Жазойир, Яман Араб Республикасида қишлоқ хўжалик тажриба станциялари ташкил этилди. 80 йилга келиб Ўзбекистонлик мутахассислар 46 та мамлакатда фаолият кўрсатишган.¹² Лотин Америкаси, Араб ва Африка давлатлари вакиллари ирригация ва мелио-

12 - “Звезда Востока”. 1974, № 10. С.129.

рация соҳаларидаги тажрибаларни, чўл ерларини ўзлаштириш, ижтимоий ва маиший объектлар қурилишини ўрганиш учун Ўзбекистонга келишган. Бундан ташқари, минглаб мутахассис кадрларни ўқитиб-тайёрлашда ҳам амалий ёрдам берилган. Бунга сабаб, зеро, бундай география Марказ сиёсатига зид келсада, Ш.Рашидов қисқа муддатда Ўзбекистонда бошқа республикалардан фарқли ўлароқ, халқ хўжалигини комплекс ривожлантиришнинг моддий-техник базасини яратишга, аynи пайтда, шу соҳалар бўйича илмий марказлар ташкил этиш ва саоҳиятли мутахассисларни жамлашга, “социализм ишлаб чиқариш технологиясининг” афзаллигини кўрсатишга эришган раҳбар сифатида намоён бўлади. Иттифокда нимаки янги нарсалар бўлса, уни Ўзбекистонга олиб келиш илинжида бўлган Рашидов рес- публикани замонавий ва илгор тажрибалар ўтказиш майдонига айлантиришга эришади. Мазкур натижалар ўз самарасини беради. Оқибатда, бунёдкорликлар халқаро ҳамжамиятнинг ҳам эътирофига сазовор бўладики, ютуқларнинг барчасини Рашидов “жонажон партиянинг раҳномалиги” остида ифода қилади. Бундай маҳорат Ш.Рашидовга нисбатан катта ишонч ва кенг ҳаракат майдонини вужудга келтирган.

Ўзбекистонда олтин конининг вужудга келиши

60-70-йилларда Ш.Рашидовнинг шахсан ташаббуси билан республикада йирик олтин қазиб чиқариш саноати яратилади. Олтинни қайта ишлаб чиқариш фабрикалари, олтин саралаш комбинатлари, шунингдек, мис рудасини қайта ишлаш комбинатлари фойдаланишга топширилади. Шу билан бирга, жаҳон андозаларига жавоб берадиган юқори сифатли олтин олинади. Лекин, бу бойликлар тўлалигича Марказга олиб кетилар, Ўзбекистонга эса ҳеч қандай нафи тегмас эди. Ўзбекистон ўз заминидан олинadиган бирорта бойликнинг хўжайини эмасди ва унинг неъматларидан мустақил фойдалана олмасди. Ўзбекистоннинг ҳаётий муҳим тармоклари ва йирик корхоналарининг аксарият қисми (қарийб 70%), шу жумладан, рангли металлургия корхоналари бевосита иттифок, вазирликларига бўйсунарди. Олтин, уран, рангли металлар ва бошқа фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва ташиб кетиш билан марказий органлар Ўзбекистон раҳбар органларининг розилигисиз ва уларнинг назоратисиз ўзлари шуғулланишар ва тасарруф қилишарди. Олинadиган фойданинг арзимаган озгина қисмигина номига республика бюджетига ўтказиларди.¹³

13 - Ўша манба. 525 б.

Бу борадаги мақолалардан айрим хулосалар чиқаришимиз мумкин. Масалан, кинорежиссёр М.Қаюмов Мурунговда бўлган суҳбатни эслаб - “Агар шу олтинларнинг бир фоизи ўзимизда қолгандами?!... деган Ш.Рашидовнинг сўзларини ўз мақоласида келтиради.¹⁴ Ўзбекистон МКнинг биринчи котиби Ш.Рашидов кўп воқеа ва ҳодисалардан норози бўлсада, аммо, маълум доира чегарасидан чиқа олмаган. У ўз имконияти ва ҳокимияти даражасида ҳаракат қилган, холос.

Навоий чўлларида қад кўтарган шаҳар.

Навоий шаҳри

Ўзбекистонда олтин саноатини ривожлантириш ва шакллантиришда Ш.Рашидовнинг фидойилиги алоҳида ва муҳим саҳифаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Оқ олтин ўлкасидан ҳақиқий олтин саноатига ўтиш мураккаб, қарама-қарши зиддиятлар билан кечган жараён ҳисобланади. Бугун бу ҳеч кимга сир эмас, Ўзбекистон олтин қазиб олиш бўйича етакчи

14 - “Яхшидан ном қолади”. Правда Востока. Газ. 1992 г. 30 июль.

давлатлар каторига киради. Аммо, ўша даврда Мурунговда қиска муддатларда юқори ўлчамли улкан захиранинг топилиши, ўнлаб олтин конларининг очилиши, республикада янги технологияларга асосланган индустриал соҳани вужудга келтиради. Бу улкан жасоратга татигулик ишлар эди. Айримлар айтганидек, бу ишлар тасодифан вужудга келган соҳалардан эмас, унинг тагида машаққатли мутахассисларнинг меҳнати ётади. КПСС раҳбарияти Ўзбекистонни пахта тайёрлаш ўлкаси, деб тан олган шароитда уларни янги бир технологик жараёнлар талаб этиладиган соҳага жалб этиш мураккаб бўлган бир шароитда Ш.Рашидов бунинг уддасидан чиқади. Қолаверса, олтин қазиб олишнинг кон усули бу даврда амалда бўлмаган тажрибалардан бири бўлган. Сибирь ва Узоқ Шарқда олинадиган олтинлар кумдан тозалаб олишга ихтисослашган.

Республикада олтин қазиб олиш саноатини вужудга келтирган йирик мутахассислардан бири Аброр Қаҳҳоров оддий кон ишчисидан Зарафшон шаҳри партия ташкилоти раҳбари, Навоий, Маржонбулоқ олтин кони комбинатининг директори, Жаҳон иқтисоди ва дипломатияси Университети профессори вазифаларида фаолият кўрсатган амалиётчи ва олим. У ўз эсдаликларида Ўзбекистоннинг чўл ҳудудларида индустриал саноат барпо этилишининг асосчиси ва ташаббускори сифатида Ш.Рашидовнинг улкан хизматларини хотирлайди.

Ўзбекистонлик геологлар Марказ идораларига СССРда энг йирик олтин захиралари топилганлиги тўғрисидаги маълумотларни беришига қарамасдан Москвалик раҳбарлар бунга эътибор қаратмайди. Бундай вазиятда Шароф Рашидов Ўзбекистонда олтин қазиб олиш конларини очиш аҳамиятини Давлат режа қўмитаси мутахассислари, МК масъул ходимлари, Министрлар Кенгаши, Захиралар бўйича Давлат комиссияси, Геология вазирлиги билан баҳс мунозаларга киришади, ўз фикрини асослашга, уларни ишонтиришга ҳаракат қилади. СССР рангли металллар вазирлиги раҳбари П.Ф. Ломако билан мунозаралар натижа бермагач, СССР машинасозлик вазирлиги раҳбари Славский Ефим Павловични ўз мақсадларига тортади ва унинг ташаббуси билан “Мурунгов” масаласи КПСС МК бюроси муҳокамасига киритилади. Натижада, 1967 йили МКнинг махфий Л.И.Брежнев ва А.Н.Косыгиннинг имзоси билан “Мурунгов” олтин кон корхонасини очиш тўғрисидаги қарори чиқади.

Л.И.Брежнев ва Ш.Р.Рашидов, завод ишчилари билан учрашуви

Муаллиф ўша даврда қандай тухмат ва балолар ёғилганлигини кўрсатиш мақсадида айрим танкидий фикрларни келтиради:

- Рашидов ўзига тегишли бўлмаган ишга қўл урибди.
- авваллари бундай ташаббуслар учун отишга ҳукм килинган.
- ўзбеклар олдинга чиқишни ташаббус қилаяпти.
- Мурунтов – бу ўлик туғилган бола.
- Мурунтов – бу авантюра, муаллифлар авантюристлар.
- ўзбекларда олтин захираси йўқ. Бунинг барчаси ёлғон!

Бу маломатларни йигилишларда Шараф Рашидов босиқлик билан, эхтиросга берилмай тинглар, изох ҳам беришга уринмас эдилар. Фақат бир куни “Усмон Юсуповни бир пайтлар “Фарғона” канали учун авантюрист, деб айблашган эди, энди бу канал орқали давлат қанчадан-қанча пахта олаётганлигини кўриб турибмизку”, деб айтган эдилар¹⁵.

Мана шундай жараёнлар Шароф Рашидовни “олтин” масалалари билан боглиқ ишларнинг мутахассисига айлантиради, у олтин конлари фаолияти борасида чуқур энциклопедик ва тарихий билимларга эга эканлиги билан барча Марказ раҳбарлари эътиборини қозонади. Айтишларича, Ш.Рашидов тош ва темир даврида бизнинг аجدодларимиз темир, олтин,

15 - Кахаров А. “1000 тонн золота Рашидова Ш.Р”. http://world.lib.ru/editors/a/abrol_k/abrolkaharow-3.shtml

кумуш, бронза эритиб турли куроллар ясаганликлари, Сўғдиёна ва Бактрияда заргарлик буюмлар тайёрланганлиги тўғрисидаги тарихни катта кизиқиш билан сўзлаб беришни ёқтирган экан. Нуротада одамлар урушдан олдин ва кейинги даврларда маҳаллий усулда олтин казиб олишгани сирларидан хабардор эди. Айни пайтда Ўзбекистонда олтин захиралари мавжуд ҳудудлар харитасини ҳам яхши билган. Бундан ташқари, тоғ жинслари жойлашуви, паст-баландликларнинг тарихий атамасини, дарё, ирмоқлар, булоқлар, қудуқлар, сардобалар номларини ёд билган экан.

У кишининг турли характердаги масалаларни қўйиш, камраб олиш кенглиги, муаммоларни асослаши, таҳлилий ва самарали хулосалар чиқара олиши муҳолифларни инкор этиши мумкин бўлмаган вазиятга қўйган. Боз устига, бу ишларни назокат билан, маърифий, аммо, муросасиз кураш билан амалга оширишга эришган. Бундай ғояларда унга маслакдош ва ҳайрихоҳлик бўлганлар қаторида Ўзбекистон геология вазирлиги раҳбари Х.Т. Тўлаганов, унинг муовини В.Г.Гаркавец ва академиклар Ҳ.Абдуллаев, И.Х.Ҳамрабоев ва бошқа кўплаб ёш мутахассислар елкадош бўлган.

Шундай қилиб, йилига 5 миллион тонна руда казиб чиқаришга ихтисослашган олтин кони корхонаси қурилиш ишлари бошланади. 67-69-йилларда биринчи руда, тўққиз қаватли бинолар, мактаб, боғча, маданий-маиший муассасалар, аэропорт, темир йўл қурилиши, Амударёнинг сувларининг келтирилиши ва энг юқори кўрсаткичдаги 9999 рақамли биринчи тонна олтиннинг қуйилиши одамлар ишончини оширади. 21 июль 1969 йилда “Мурунгов” олтин казиб олиш корхонаси қурилишининг тугалланганлиги тўғрисида маълумот беради.

В 1969 году геологи Узбекистана и строители страны рапортовали Родине о получении золота Мурунтау

Шу тариқа танқидчиларнинг “Мурунговда олтин захиралари йўқ”, деган башоратлари амалда исботини топмайди. Бу давр оралиғида геологлар олтин захираларини кўплигини яна бир карра исботлаб, руда олиш режасини икки бараварга – 10 млн. тоннага оширишга эришадилар. Шундай қилиб, Қизилқум чўли марказида олтин казиб олиш корхонаси вужудга келади. Бу ерда кейинчалик йилига 18 млн. тонна руда ва ундан 50

тонна олтин олишга эришилилади. Бу каби технологик корхона қуввати ва унинг тоза маҳсулоти дунёда йўқ ва бўлган ҳам эмас. Ш.Рашидовни КПСС МК минбарларида “Ўзбекистон СССРнинг валюта цехига айланган”лигини тан олиб, катта олқишлар билан қарши олишади.

Шароф Рашидов ҳаётлигида Олмалиқ корхонаси, олтин олувчи Чодак кони фабрикаси, Ангрен, Маржонбулоқ, Зармитан ва бошқа кўплаб кон ва фабрикалари очилади. Бу улкан ишлар натижасида Ўзбекистон бугун мустақиллик шаротида ҳам олтин қазиб олиш ва унинг сифати бўйича дунёда етакчи давлатлар қаторига киради. Бугун бу конлар бевосита ўзбек халқи фаровонлиги йўлида хизмат қилмоқда.

Ш.Рашидов олтин кони фаоллари йиғилишида

Мурунгов олтин кони фахрийлари

Олтин ишлаб чиқаришни республикада ташкил этишнинг ҳақиқий муаллифи Шароф Рашидовдир. Мурунгов, Учқудуқ, Зарафшон олтин конлари очилиб, юртимиз доғруғи дунёга таралди. Маржонбулоқ олтин руда комбинатининг ишга туширилиши, Олмалиқ комбинатининг хомашё базасини кучайтириш мақсадида «Қалмақир», «Олтин Топган» конларининг

реконструкция қилиниши олтин ишлаб чиқаришни янада кўпайтирди. Бу бойликлардан республикамизга ўз манфаати учун, ўша тоталитар тузум даврида фойдаланишга имкон берилмаган бўлса ҳам, лекин у келажакда мустақилликнинг моддий гарови эди. Шароф Рашидовнинг донишмандлиги ҳам худди мана шунда. Ҳозирги иқтисодий инқироздан осон ўтиб кетаётганимизнинг сабабларидан бири Шароф Рашидовнинг авлодлар учун ғамлаб кетган ранг-баранг бойликларидир¹⁶.

Ўзбекистон индустрия йўлида

Ўзбекистон иқсодиётида кимё индустрияси устивор ўринлардан бирини эгаллайди. Ўзбек кимёсининг тўнғич ташкилоти Чирчик электр-кимё комбинати бўлиб, у уруш арафасида (1940 йил) ишга туширилган эди. Урушдан кейинги йилларда Қўқон суперфосфат заводи (1947) ва Самарканд суперфосфат заводи (1955) барпо этилди ҳамда фойдаланишга топширилди, сўнгра бирин-кетин Фарғона азотли ўғитлар заводи, Навоий кимё комбинати ва Олмалиқ кимё заводи ишга туширилди.¹⁷

Республикадаги мавжуд газ, нефть, ош тузи, оҳактош, рангли металл ва пахта чиқиндилар, каноп заҳиралари кимё саноати учун муҳим хомашё бўлиб ҳисобланади. Кимё саноатида биринчи ўринни минерал ўғитлар ташкил этган. Шу мақсадда Самарканд суперфосфат заводи, 1962 йилда Фарғона азот заводи 1965 йилда Навоий, 1969 йилда Олмалиқ кимё комбинатлари қурилади. В 1985 йилга келиб бу корхоналар 7,8 млн тонна минерал ўғит ишлаб чиқаради, яъни 60-чи йилга нисбатан 7 марта кўп дегани. Республика қишлоқ хўжалиги минерал ўғитлар билан ўзини тўлиқ таъминлайди ва бошқа республикаларга ҳам жўнатилади.

Фарғонада кимёвий тола чиқарувчи, Оҳангаронда «Сантехнит» пластмасса, Жиззахда кимёвий маиший товарлар, Наманганда кимё ва Тошкент мой заводлари қурилади. Бундан ташқари республика кимё саноатида асосий ўринни кислота ва заҳарли маҳсулотлар ташкил қилган кўплаб корхоналар ишга туширилади. Аммо, пахтачиликда заҳарли моддаларнинг кенг қўлланилиши натижасида ернинг структураси издан чиқиш ҳолатлари учрайди, экологик ҳолат бузилади, одамларнинг саломатлиги ёмонлашади. Буларнинг сабаби, пахта тайёрлаш режасини бажариш учун қилинган

16 - И. Искандаров. Шароф Рашидовнинг Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришга қўшган ҳиссаси Ўзбекистон Республикаси Академияси “Фан” нашриёти, 1992. 11-12 сон
17 - Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. “Шарк” нашриёти-матбаа конценри. 526 б.

ишлар сирасига киради. Чунки, пахта тез етилиши учун бутефосдан фойдаланиш амалиёти жорий этилади.

Рангли металлургия мазкур саноатлар ичида етакчи соҳалардан бири бўлиб ҳисобланади. 50-йилларда Олмалик-Ангрен тоғ саноати ҳудудида қўрғошин, мис, рух, вольфрам, молибден ва бошқа рангли металл захиралари топилган ва Олмалик комбинати курилади. Худди шундай рангли металл топилмаси Жиззах вилояти Фориш туманидан чиқади. Учкулоч ҳудудига газ ва электр энергияси ўтказилади, янги аҳоли турар жойлари вужудга келади. Республикада 10 млрд тоннага яқин 50 дан ортик кумуш ва бошқа рангли метал, каолин (чиннигил) ва гел захиралари топилади.

Ўзбекистонда металлургия саноати ҳам жадал суъратларда ривожланади. 1970-1980 йиллар оралиғида Бекобод комбинатида электр энергияда ишлайдиган иккита пўлат қўювчи қозон курилади. Пўлат ишлаб чиқариш 1985 йилга келиб 1,2 млн тоннани ташкил қилади.

Бундай ҳолларда Ш.Рашидов Ўзбекистонга бўлган муносабатни юмшатиш ишонч ва дўстона алоқалар ўрнатиш йўли билан манфаатларни мустаҳкамлашга интилади. Қарши чиқиш, норози бўлиш, юкланган вазифаларни суъиистемол қилиш ёки Марказ манфаатига зид масалаларни эслатиш ёмон оқибатларга олиб келиши турган гап эди. Шу борада Ш.Рашидов ўта сиёсий маҳорат билан иш кўрган. У ҳеч қачон, ҳеч қаерда «мен» сўзини ишлатмаган. Аксинча, «партия» ёки «Брежнев» номи билан боғлаган. Бир томондан доимий ҳушёрлик, эътиборлилик бўлса, иккинчи томондан бундай ҳолат Ш.Рашидовнинг самимий камтар бўлганлигини ҳам англатади. Чорак аср раҳбарлик қилиб, кўплаб зафарларнинг асосчиси бўлиб, «мен» сўзини ишлатмаслигида ҳам улкан маданият бўлган.

80-йилларга келиб, Ш.Рашидов Ўзбекистонда маҳаллий хомашё асосида кўптармоқли озиқ-овқат комплексларини вужудга келтиришга эришади. Улар ичида ёғ-мой, сут, балиқ, гўшт, консерва, кондитер маҳсулотлари, ун, новвойхоналар, чой қадоқлаш, тамаки, вино ишлаб чиқариш соҳалари ривожлантирилади. 1985 йилда озиқ-овқат саноатида 271 та корхона мавжуд эди. Айни пайтда, республикамизнинг мева-сабзавот хусусиятларини инобатга олган ҳолда саноатнинг бу соҳаларини ҳам ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратади. Хусусан, Ўзбекистонда агросаноат кооперациясини ривожлантириш учун 1975-йилда «Ўзмева-сабзавот-узумсаноат» республика агросаноат бирлашмаси ташкил этилди. У мева, узум, сабзавот, картошка ва полиз экинларини етиштириш билан шуғулланади. Мазкур бирлашма негизида 1981-йилда республика

мева-сабзавот хўжаликлари вазирлиги ташкил этилди. У 275 та ихтисослаштирилган давлат хўжалигини, 18 та виночилик ва 11 та консерва заводларини бирлаштирди, уларда 190 мингдан ортиқ киши меҳнат қилади. Республика агросаноат бирлашмаси таркибига илмий-ишлаб чиқариш бўлимлари (ИИБ) ҳам кирган. 80-йилларнинг ўрталарига келиб, 15 та ишлаб чиқариш-аграр бирлашмалари (ИАБ) мавжуд бўлиб, улар 79 та боғдорчилик-узумчилик хўжаликларини, шу жумладан, 10 та совхоз - заводни, шунингдек, 7 та виночилик ва 6 та консерва заводларини ўз ичига олган¹⁸.

Республикалар иқтисоди мамлакат халқ хўжалигининг умумий ягона бир бўлаги бўлиб ташкил топади. Ушбу ташкил топган ва шаклланган умум ягона хўжалик Ўзбекистон меҳнат тақсимотида пахта етиштириш базасига айлантирилади. Албатта республикалараро меҳнат тақсимотида ҳар бир республиканинг тарихий меҳнат тажрибасидан келиб чиқилади. Ўзбекистонда азалдан пахта етиштирилган. Иқлими ва табиатининг қулайлиги мўл ҳосил олиш учун барча шароитни таъминлайди. Қолаверса пахта енгил саноатдан ташқари автомобиль, авиация, кимё, мудофаа ва оғир саноатда ҳам ўта аҳамиятлидир.

Партия қарорлари ва материалларини кузатар эканмиз, пахта ҳосилдорлигини ошириш масаласи иттифок бўйича ҳар беш йилликда қайта қурилган ҳосилдорлик 50-60 йилларда мамлакатда пахта етиштиришни 5,7-6,1 миллион тоннага ёки 58-йилга нисбатан 30-40% га ошириш кўзда тутилади. Ўзбекистон учун эса 3,4 миллиондан 3,7 миллион тонна пахта ёки умумий иттифок пахта тайёрлаш режасининг 60% мажбурияти юкланади.¹⁹ Жумладан, Ўзбекистон келгусида ҳам мамлакатнинг пахта етиштириш базасига айлантирилиши таъкидланади. Пахтачиликка улкан сармоя сарф қилиш кўзда тутилади. Айнан шу даврда пахтани жойларда қайта ишлаш, янги технология асосида интенсивлаштириш бўйича республикада йирик пахта саноати комплексини шакллантириш бошланади.

Пахтачиликни ривожлантиришда республиканинг илмий кучлари жалб этилади. Шу йиллари пахта уруғчилиги ва селекциясида сезиларли ўзгаришлар рўй беради. Ўзбекистон Фанлар Академияси биология тажриба институтида вилтга чидамли “Тошкент-1”, “Тошкент-11”, ва “Тошкент

18 - Эргашев А. Научно-технический прогресс и социально-экономическое развитие села. — Т., 1984. С.51-52.

19 - Ризаев С. Шароф Рашидов. Штрихи к портрету. Т., 1992 г. С-67.

111” навлари яратилади. Шунингдек мутахассислар томонидан янги ҳосилдор ва сифатли навлари кашф этилади.

Қишлоқ хўжалиги ва саноатнинг тез суръатларда ўсиши юзлаб янги қурилиш объектларининг пайдо бўлиши, республика пассажир ва юк ташини кўпайтиради. Натижада автотранспорт хизматлари кенгайтирилади, 60-70 йилларда 220 км Бухоро-Газли-Амударё, Тошкент -Қўриқ Чўл, Самарканд-Қарши 40 км, Нукус-Дулдул ва бошқа кўплаб автомагистрал йўллар қурилади. Шунинг айтиш кифояки, 1982 йилга келиб 1970 йилга нисбатан икки баробар яъни 69 554 км йўл қурилади.²⁰

Ўзбекистонда қурилиш материали саноати 80 йилларга келиб улкан комплексга айланади. Агар урушгача Бекободда 1926 йилда қурилган битта цемент заводи ишлаган бўлса, 70 йилларга келиб Бекобод, Қува, Ангрен, Оҳангарон, Навоий, Қумқўрғон цемент заводлари, шунингдек, Тошкент, Чирчик, Янгийўл, Ангрен, Оҳангарон, Бекобод, Жиззах, Самарканд, Андижон, Фарғона, Қарши ва Нукусда 11та йирик панел уй қурилиш ашёлари комбинатлари ишга туширилади. Айни пайтда, мазкур заводлар қошида турли хил қурилиш жиҳозлари ҳам ишлаб чиқарила бошлайди. Тошкент, Ғазалкент, Оҳангарон, Китоб, Нукусда мрамар қайта ишлаш заводлари ишга туширилади.

Ўтган давр мобайнида нафақат йирик саноат корхоналари балки йирик саноат ва маданият марказига айланган янги шаҳарлар пайдо бўлди. Шароф Рашидов халқ ва республика фаровонлиги йўлида тинимсиз хизмат қилади. Республиканинг кўплаб иншоотлари, муҳим объектлари у кишининг номлари билан боғлиқ. Энг муҳими, буларнинг барчаси нафақат шу даврга балки, келажак учун амалга оширилган. Биргина мисол: Мирзачўл, Қарши, Жиззах, Ёзёвон, Сурхон-Шеробод чўлларида миллионлаб гектар қўриқ ерлар пахта ва ғалла далаларига айлантирилди, боғлар яратилди, завод, фабрикалар қурилди, янги аҳоли турар бинолари қад кўтарди. Мамлакатимиз ривожига ва халқ ҳаёти учун муҳим аҳамият қилган ўнлаб, Навоий, Зарафшон, Янгиер, Гулистон каби шаҳарлар барпо этилди. Айтиш мумкинки, мустақиллик даврида Ўзбекистоннинг табиий бойликларини ўзлаштириш ва қайта ишлаш бўйича олиб борилган ишлар пойдевори ўша даврда қўйилган эди.²¹

20 - Ўша асар. С-69.

21 - Салимов А.У. Беседа. «Кто преданно служил стране, навсегда останется в сердце народа» Правда востока. 11 мая 2017

Маълумки, Ўзбекистонда енгил саноатни ривожлантиришнинг барча имкониятлари мавжуд эди. Пахта хомашёси ва тегишли электр, ёқилғи захираси ва текстил ускуналари енгил саноатни ривожлантириш шароитини яратади. Қолаверса, аҳолининг ўсиш суръатлари меҳнат захираси сифатида қулай эди. Аммо, мустамлакачилик шароитида енгил саноат бу имкониятлар даражасида ривожлантирилмади. Бирламчи пахтани тозалаш ишларидан ташқари Ўзбекистонда тайёр маҳсулотлар чиқаришга имконият берилмади. Маҳсулотлар асосан Россия ва бошқа иттифок республикаларига жўнатилад ва катта валюта ҳисобига чет давлатларга сотилад эди. 80-йилларда республикада хомашёни қуриштириш ва тозалашга ихтисослашган 107 пахта тозалаш заводлари ва 490 пахта тайёрлаш пунктлари мавжуд эди. Бу даврда республикада 1,5 млн тонна пахта толаси ишлаб чиқарилиб текстил саноати 10% пахта толасини тайёр маҳсулот сифатида ишлаб чиқарган, холос. 80-йилларга келиб республикада Бухоро текстил комбинати (1973), Андижон ип-йигирув комбинати (1979), Нукус ип-йигирув комбинати (1983), Жиззах ип фабрикаси ва Қўрғонтепа, Марҳамат, Янгиқўрғон, Бешарик, Риштон, Вобкент, Ғиждувон филиаллари ишга туширилади. Улар 1960 йилда 234,7 млн метр мато ишлаб чиққан бўлса, 1985 йилга келиб 395,7 млн метр мато ишлаб чиқаради. Республика саноати мавжуд бой табиий ресурсларга эга бўлишига қарамадан бошқа республикаларга нисбатан саноат паст даражада ривожлантирилган. Асосан бирёклама иқтисод республикани хомашё базасига айлантирган. Аҳоли истеъмол талаблари қондирилмайди. Ҳаттоки, маҳаллий аҳоли чит матосига муҳтож бўлиб, Россия комбинатларидан келтирилган маҳсулот билан қанотлантирилган.

Кўриб турганимиздек, республикада йирик саноат иншоотлари қурилган, аммо, мустақил равишда тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятига эга бўлмаган. Саноат ускуналари ҳам Россиядан ёки бошқа республикалардан олиб келтирилган. Бу эса, республикаларни ўз навбатида бир-бирига қарамлик ҳолатида сақлаб туришнинг мақбул усули сифатида қаралган.

Инқироз сабаблари

Саноат объектларининг вужудга келиши, қўллаб ишчи ўринларининг яратилиши ижобий силжишлардан бўлсада, маъмурий-буйруқбозлик усули мазкур ютуқларни ўз домига тортиб кетаверади. 80-йилларнинг ўрталарида асосий ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлар республика иттифокда охириги ўринлардан бирини эгаллар эди. Аҳоли жон бошига миллий да-

ромад ҳосил қилиш Ўзбекистонда ўртача иттифок, даражасига караганда икки барабар кам эди. Ўзбекистон аҳолисининг мамлакатдаги бошқа минтакаларга нисбатан моддий ва ижтимоий неъматлар билан таъминланиш даражасидаги фарқ жиддий равишда ортиб кетган эди.

Интилишлар ижобий бўлишига қарамасдан, иқтисодий самарадорлик катта бўлмайди. 1988 йилда Ўзбекистонда мавжуд 1267 та йирик саноат корхонасидан атиги 320 таси (25,3%) тўлик хўжалик ҳисоби ва ўзини-ўзи маблағ билан таъминлаш шароитида ишлар эди. Бу корхоналардаги ишлаб чиқариш ҳажми (улар республикада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг 55,7% ини тайёрлаб берарди) ўтган йилнинг аввалги давридагига нисбатан 4,7% ортди, ҳолбуки, бу кўрсаткич хўжалик ҳисобига ўтказилмаган корхоналарда 0,7% га қисқарди. Бироқ республика саноати шартнома мажбуриятлари асосида маҳсулот сотиш режасини фақат 98,6% қилиб бажарди, янги шароитда ишлаётган корхоналар эса 98,4% қилиб адо этди.²²

Кўпгина корхоналарда ички имкониятларни сафарбар қилишни, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишни рағбатлантирувчи шарт-шароитлар яратилмаган эди. Масалан, «Ўзбекрезинотехника», «Сигнал» ишлаб чиқариш бирлашмаларида, Наманган машинасозлик заводида дастлабки хўжалик ҳисобидаги ўринлар моддий ва энергетика ресурсларини ҳисобга олиш ва сақлаш учун зарур шарт-шароитларга, иш ҳақининг узок муддатга мўлжалланган барқарор норматив фондларига эга эмас эдилар. Давлат буюртмалари тўғрисидаги масала анча мураккаб эди, у расмий режалаштириш ўрнини эгаллаши лозим эди. 1988 йилда Ўзбекистонда ишлаб чиқариладиган бутун товар маҳсулотининг 39,2%и давлат буюртмаси ҳисобланарди.²³ Бироқ ишлаб чиқариш дастури ва маҳсулот етказиб беришнинг давлат буюртмалари билан қамраб олиш даражаси юқори бўлса-да, режаларни етарли даражада таъминлай олмасди. Бунга сабаб, тармоқ вазирликлари ва идоралари ҳукмрон мафкура тафаккуридан келиб чиқиб, давлат буюртмаларини расмийлаштириш вақтида кўпинча бундай буюртмалар билан корхоналарнинг барча ишлаб чиқариш қувватларини банд қилиб, асосан харидоргир бўлмаган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга мажбур қилардилар. Масалан, 1988 йилда қишлоқ хўжалик машинасозлиги корхоналари бўйича давлат буюртмалари бутун ишлаб чиқариш дастурининг 90%дан ортиғини, станоксозлик саноатида эса 85%ни эгаллади.²⁴

22 - Ўзбекистон коммунисти. // 1988, №11, 22-бет.

23 - Ўша жойда. 24 б.

24 - Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. "Шарк" нашриёти-матбаа концерни. 633 б.

Албатта тузумнинг иллатларини Ш.Рашидов зиммасига юклашнинг бошқа сабаблари бўлган. 70-йиллар охирига келиб мамлакатда иқтисодий зиддиятлар йигилади. Қишлоқ хўжалиги ва саноат ишлаб чиқариши пасаяди, таъминлаш шартномалари бажарилмайди. Республикага бошқа республикалардан озиқ-овқат маҳсулотлари етказилмайди. Чунки юқорида қайд этганимиздек, бошқа республикаларда ҳам иқтисодий аҳвол бир хил бўлган. Нарх-наво орқали хўжалик юритиш механизми издан чиқади, республикалар аҳоли даражаси ва талаблари ҳисобга олинмайди. Маъмурий-бўйруқбозликнинг тақсимлаш усули республикалар манфаатига зид келади. Товар пул муомаласи суиистеъмол қилинади.

Бутун иттифок бўйлаб ишлаб-чиқариш муносабатлари ўртасида зиддиятлар кучаяди. Маъмурий хўжалик юритиш эндиликда иқтисоднинг янги интенсив равишда ривожланишига жавоб бермай қолади. Одамлар маъмурий расмийчилик, дабдабабоз шиорларга ишонмай қўяди. Жамиятнинг маънавий руҳияти пасаяди. Талаб ва эҳтиёжлар буткул издан чиқади.

1970-1980-йилларга келиб собиқ иттифокнинг иқтисодий ижтимоий ҳаётида, ривожда салбий ҳолатлар юзага келганлиги кузатилади. Ривожланишда бир жойда депсиниб қолиш даври бошланган бўлиб, бу йиллар тарихда турғунлик йиллар деган ном олди. Натижада барча республикалар қатори бизнинг республикамизда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш секинлашди, ички муаммоларни субъектив ва волюнтарист тарзда ҳал этилиши зиддиятларни янада кучайтирди ва тангликка олиб кела бошлади.

Ислом Каримов бу даврнинг оғир ва аянчли ижтимоий-сиёсий манзарасига шундай баҳо беради: «Шу нарса шак-шубҳасиз ва очик-ойдиндирки, республика барча асосий иқтисодий ва ижтимоий кўрсаткичлар бўйича Иттифокдаги ўртача даражадан ҳам анча орқада бўлиб, мамлакатда охирги ўринлардан бирида турибди. Биз бу рақамларни илгари ҳам неча марталаб айтганмиз, аммо бугун уларни яна бир бор идрок этмоқ керак. Ўзбекистон ҳар киши бошига ялпи ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича мамлакатда 12-ўринда турибди, аҳоли жон бошига миллий даромад ишлаб чиқариш бўйича кўрсаткич эса Иттифокдаги ўртача даражадан икки баробар паст.

Саноатдаги меҳнат унумдорлиги жиҳатидан республика мамлакатдан 40 фоиз, қишлоқ хўжалигидаги меҳнат унумдорлиги жиҳатидан эса икки баробар орқада қолмоқда. Республикада аҳоли жон бошига халқ истеъмо-

ли моллари ишлаб чиқариш ўртача Иттифок даражасининг атиги 40 фоизини ташкил этади. Биз даромад даражаси, асосий турдаги маҳсулотларни истеъмол қилиш жиҳатидан иттифокдош республикалар орасида энг охирги ўринлардан бирида турибмиз. Ўзбекистон аҳолиси ўрта ҳисобда гўшт маҳсулотларини, сут ва сут маҳсулотларини, тухумни, умуман мамлакат аҳолисига нисбатан икки баробар кам истеъмол қилмоқда. Ойига ўрта ҳисобда 50 сўмдан камроқ ялпи даромад оладиган аҳолининг улуши мамлакатда 12 фоиздан сал кўпроқ бўлса, бизнинг республикамизда 45 фоизга боради. Бир миллионга яқин киши ижтимоий ишлаб чиқаришда ўзининг қўлидан келадиган ишни топа олмаяпти.

Ижтимоий инфраструктура тармоқлари: соғлиқни сақлаш, халқ таълими, мактабгача болалар муассасалари жуда оғир аҳволга тушиб қолган. Мактаб ва касалхоналарнинг 60 фоизи нобоп биноларда жойлаштирилганини айтишнинг ўзи кифоя. Жуда ўткир иқтисодий ва ижтимоий муаммолар рўйхатини яна давом эттириш мумкин. Буни аввало шундан кўrsa бўладики, инсоннинг ҳар томонлама уйғун камол топиши, унинг шахс сифатида маънавий ривожланиши у ёқда турсин, кўпинча яшаш учун керак бўлган энг оддий нарсалар ҳам етишмаяпти.

Бундай аҳвол вужудга келганининг боиси нимада? Шу қадар катта бойликларга, ишлаб чиқариш ва фан-техника имкониятларига, қулай табиий-иқлим шароитларига, ишлаб чиқариш корхоналарига эга бўлган республикамиз асосий иқтисодий ва ижтимоий кўрсаткичлар бўйича мамлакатда охирги ўринлардан бирига ҳақли равишда инкироз ҳолати, деб аталган аҳволга тушиб қолганининг сабаби нимада? Республиканинг тақдири, унинг келажаги учун қайғураётган, ёш авлод тақдири учун куюнаётган соғлом фикрли ҳар бир киши ҳозир ўзига ўзи шу саволни бермоқда.

30-йилларнинг бошларида иқтисодиётга раҳбарлик қилишнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллари «ғалаба» қозониб, Ўзбекистонни, унинг ишлаб чиқарувчи кучларини ривожлантиришга яроқсиз ёндашувлар тобора қарор топиб борди. Хўш, бу иллатлар нималарда намоён бўлди? Аввало шундаки, бизнинг республикамиз асосан хом ашё базаси, деб ҳисобланар эди. Ўлканинг маҳаллий, ижтимоий-иқтисодий хусусиятларига баъзан етарлича, баъзан мутлақо баҳо берилмади, баъзан эса бу хусусиятлар писанд ҳам қилинмади. Иқтисодий ва ижтимоий соҳани комплекс, жадал ривожлантиришнинг, умумиттифок меҳнат тақсимоотида Ўзбекистон

ССРнинг мавқеи ва ўрнини ўзгартиришнинг муқобил йўллари эътиборга олинмади».²⁵

Ўзбекистоннинг саноатлаштирилишидан кўзланган асосий мақсад унда мавжуд кўплаб табиий бойликлар ва қимматбаҳо ресурсларни ташиб кетиш учун зарур шароитларни яратиш эди. Дарҳақиқат, дастлабки йилларда кўплаб саноат корхоналарининг кўчириб келтирилиши, республикага катта маблағларнинг ажратилиши, янги саноат соҳаларининг юзага келиши, ишчилар синфининг шакллантирилиши ўзининг ижобий ютуқларини бера бошлади. Саноат корхоналари тўла қувват билан иш бошлагач, ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг тақдири аксарият Иттифок томонидан ҳал этилди. Шу жиҳатдан саноатлаштириш тарихида собиқ партиянинг раҳбарлик роли ошиб, кўп жиҳатдан ижтимоий муносабатларга, иқтисодий муносабатларнинг бузилиши ва аҳолининг моддий аҳволидаги ўзгаришларга таъсир этганлиги республика саноат салоҳиятининг тикланиши ва бир қадар мустақамланиши ҳудуддаги иқтисодий аҳволга, мавжуд ижтимоий муаммоларни ҳал этишга ижобий таъсир кўрсатди, бироқ иқтисодни тиклаш учун қўлланилган барча чора-тадбирлар асос-эътибори билан Иттифокқа ҳамда ҳукмрон доиралар манфаатларига бўйсундирилди.

Юборилган барча саноат асбоб-ускуналари ҳам, пахта тозалаш ва бошқа саноат корхоналарини барпо этиш бўйича кўрилган чора-тадбирлар ҳам аслида хомашёни марказий минтақаларга юборишга мўлжаллаб амалга оширилди. Бу сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда компартиянинг ягона раҳбарлик роли оширилди. Бу йилларда Ўзбекистон ўзининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жиҳатлари билан бошқа республикалардан фарқ қилувчи хусусиятларга эга эди. Аммо бу хусусиятларни Иттифок ҳукумати инобатга олмади. Марказнинг иқтисодий сиёсати маълум маънода “зарбдорлик”, “стахановчилик” каби усулларда амалга оширилди.

Марказнинг хомашё ресурсларидан мисли кўрилмаган даражада аёвсиз фойдаланиши республиканинг озиқ-овқат соҳасидаги қарамлиги ошишига, ҳалокатли экологик вазиятнинг юзага келишига, ижтимоий кескинликнинг ортишига сабаб бўлди. Оғир ва енгил саноат корхоналарини қуриш, қайта таъмирлаш ва янги замонавий ускуналар билан таъминлаш масаласидаги камчиликлар - корхоналарнинг тўлиқ ишлаб чиқариш

25 - Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. Т.: “Ўзбекистон”, 2011. 3-4 бетлар

орга
сад
та-
бки
уб-
инг
бий
ош-
; то-
тар-
рга,
даги
кла-
лав-
рок
бо-
иди-
ош-
хам
лга
гия-
инг
ака-
Ит-
лум
дил-
сада
иги
кес-
ари-
ин-
иш

куватини оширишга тўсқинлик қилди. Саноат корхоналаридаги маъмурий-буйруқбозликка асосланган иш услуги меҳнат унумдорлигини оширишга имкон бермади. Оғир ва енгил саноат корхоналари маҳсулот ишлаб чиқариши маҳаллий хомашёга мослаштирилган бўлиб, уларда фақат бирламчи маҳсулотлар ишлаб чиқарилар эди. Ишчи ва хизматчиларни ишлаб чиқаришга жалб этиш, маҳсулот сифатини яхшилаш, янги турларини яратишга бўлган ташаббуси инобатга олинмади.²⁶ Боз устига ташкил этилган саноат корхонларига аксарият ҳолларда Россиядан киритилган ишчи-мутахассислар иш билан таъминланган. Маҳаллий аҳоли бу корхоналарда хизматчи даражасида 5-10% ташкил этган, холос. Бундай сиёсат ҳам Марказнинг узоқни кўзлаб амалга оширилган сиёсатларидан бири бўлган.

Аммо, Ўзбекистон ҳам 1959-1983 йиллар мобайнида собиқ СССРнинг пахта етказиб берувчи хомашё базаси бўлиб қолиши билан бирга, йирик индустриал республикага айланди, юртимизга саноатнинг кириб келиши натижасида ўзбек фанининг тез суръатларда ривожланишига замин яратилди. Худди ана шу жиҳатдан олиб қараганда Ш.Рашидов фаолияти имконияти чекланган раҳбарларнинг энг тадбиркори, сиёсат бобида энг моҳири сифатида намоён бўлади.

Ш.Рашидов республика раҳбари сифатида мавжуд муаммоларни ва улар келтириб чиқараётган иллатларни яхши билган. Имконияти даражасида бартараф қилиш, юмшатиш чораларини кўрган. Аммо шиддат билан кучайган ижтимоий муносабатларнинг инкирозига қарши чиқа олмаган. Бу муносабатлар шахс қурби ва қудратидан ташқарида бўлиб, унгача қанчадан-қанча одамларни ўз домига тортиб кетган. Қолаверса маъмурий-буйруқбозлик тузумининг сўнгги «қайта қуриш» тадбирлари ҳам ижтимоий муносабатларни тартибга солишга ожизлик қилади. - «Шахснинг хусусиятлари қандай бўлишига қарамасдан агар ишлаб-чиқариш кучлари мавжуд ҳолатга мос бўлмаса, у иқтисодий муносабатларни ўзгартира олмайди. Лекин, шахснинг индивидуал хусусиятлари ушбу иқтисодий муносабатлар негизида ўсиб келаётган ижтимоий талабларни бажаришга яроқли қилиши мумкин...» - дейди Г.В.Плеханов. Ш.Рашидов айнан ана шундай тарихий қонуният доирасида фаолият кўрсатган арбоб бўлиб етишиб чиқади. Ўзининг кўп йиллик самарали меҳнати билан халқ ва миллат раўнақига салмоқли ҳисса қўшишга эришади.

26 - Бурунова Н. Ўзбекистоннинг марказлашган халқ хўжалиги тизимига киритилиши ва унинг оқибатлари (саноат мисолида 1925-1940 йиллар). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. 2010. 144 б.

Халққа раҳнамолик қилиш ўзига хос бошқарув санъатни талаб этади. Бошқарув санъати авваламбор шахсга берилган илоҳий қудрат ҳисобланиб, йиллар мобайнида шаклланади, давр синовларида мустаҳкамланади. Ҳар бир давр, ижтимоий-сиёсий вазият ўз шахсларини бизга номаълум бўлган салоҳият қудратлари билан олиб келади. Унинг аҳамияти ижтимоий-сиёсий тараққиёт босиб ўтилган тарихни хулоса қилганда маълум ва намоён бўлади. Истиқлол эса, бизга ана шундай тарихий шахсларга холисона баҳо бериш, тарихий адолатни тиклаш, инсоннинг қадр-қимматини жойига қўя оладиган имконият берганлиги учун ҳам қадрли ва аҳамиятлидир.

Навоий шаҳрининг замонавий кўриниши

Ш.РАШИДОВ – ИЛМ-МАЪРИФАТ ҲОМИЙСИ

Шароф Рашидов табиатан ижодкор, маърифат ва маданиятга ошуфта қалб соҳиби бўлганлиги ҳаммамизга аён. Ижодининг марказида, аниқроғи ижод илҳомчиси инсон ва унинг уммон каби сирли туйғулари ётган. Ундаги инсонларга бўлган муҳаббати “аъло одам” образини яратиш иштиёқи билан йўғрилган бўлса, ажаб эмас. Шу сабабдан, у одамларни фазилат ва иллатлари билан том маънода яхши кўрган. Халқ дарди ва кувончларини юракдан самимий ҳис этган. Ушбу муносабатларда унда юзакичилик ва расмийчилик бўлмаган. Гарчи собик тузум маънавий негизида инсон шаънини ҳурмат қилиш иккинчи даражали бўлиб, унинг маънавий дунёсини менсимаслик каби иллатлар ҳукмрон бўлсада, Ш.Рашидов табиатан инсонпарварликни, адолат ва эзгуликни улуғлаган шахс сифатида намоён бўлади. У кишиларда ишонч, ташаббус, бунёдкорлик ғайратини уйғота олган. Бугунги тил билан айтганда, улар замонавий менежерлар деб юритилади. Лекин, бу ўхшатиш Ш.Рашидов камраб олган фаолият кўлами, салоҳият имкониятлари, ирода ва матонатиди олдида кичик бир мутахассислик мезонларидан бўлак нарса эмас, албатта.

У билан учрашиш ёки суҳбатлашишга муяссар бўлган олимлар, ёзувчилар, журналистлар, сиёсий арбоблар ва ҳамкасблари унинг янги ва қадимий тарихнинг, замонавий адабиётнинг чуқур билимдони бўлганидан, хайратга соладиган суҳбатларидан лол қолар эдилар. Рашидов чиндан ҳам қомусий билимларга эга одам эди. Ўша пайтда унинг ҳамкасблари партия ҳужжатларидан ташқари, айтарли бошқа ҳеч нима ўқишмаган вақтда Рашидов доимо қўшимча равишда ҳар хил бадиий ва тарихий адабиётларни синчиклаб ўрганган, жуда кўп шеърларни ёддан билган. Аксарият санъат ва адабиёт намояндаларига бадиий-адабий ғоялар берган, руҳлантирган, рағбатлантирган. Ундан ташқари унинг ўзи ҳам жаҳон адабиётида машҳур адибларнинг асарларини жумладан, Алишер Навоий, Умар Ҳайём, А. Пушкин, Н.Толстой ва бошқаларнинг асарларини севиб ўқиган.

Ш.Рашидов одамларнинг касби-коридан қатъи назар тезда дўстлашиб кетишдек, ноёб истиснод эгаси бўлиб, буни унинг одамохунлиги, кенг дунёқараши ва ҳар қандай суҳбат мавзусини қўллаб туриши, яна унинг туғма сезгирлиги, хушмуомалалиги ҳамда суҳбатдошига нисбатан самимий

хурматида кўриш мумкин. Ҳар қандай аудиторияда Ш.Рашидов ўзини қи
сувдаги балиқ сингари ҳис қилган. Республика раҳбари бўлсада, унинг ў
аудиториясида деҳқонлар, чорвадор, ишчилар, хуллас оддий одамларни да
кўплаб учратиш мумкин эди. У жуда ҳам аъло хотира эгаси бўлиб, деҳқон, у
санъаткор, ижодкор, врач, ўқитувчи, сувчи, миришкор – учрашганлари- у
нинг деярли барчасининг исмини ёд билган ва мурожаатда “жон” кўшиб з
мулоқот қилган. а

Ш.Рашидов фаолияти – бу унинг ижод маҳсули. Яратувчанлик, бун- х
ёдкорлик, одамлар бахти-ризалигидан завқ олиш туйғуси, одамлар ҳа- м
ёти ва тақдиридаги мамнуният унинг кўнглига малҳам ва озуқа берган. у
Агар йирик менежерлар мақсадни дастурланган режа манфаатларига со
бўйсундирсалар, Ш.Рашидов огир бир қатағон мафкура шароитида ин-
сон манфаатларини устувор деб қарашга ва уни амалда ифода этишга ч
интилган шахсдир. Бундай улуглик, камтарин илтифот ва лутфу қарам э
давлат арбобларида жуда кам учрайдиган ноёб сифатлар ҳисобланади. и
Кўплаб сафдошларининг айтишича, ўзбек халқининг бахти ҳам шунда п
бўлган экан. л

Ш.Рашидов бир пайтнинг ўзида болаларча самимийлик билан, айна м
пайтда, юксак донишманд фалсафий тафаккур билан санъат ва маданият м
инсон салоҳиятини улуғловчи ва юксалтирувчи маърифий восита экан- л
лигига ишонган ва амалда бу воситалардан маҳорат билан фойдаланган. э
Санъат ва адабиётда социалистик реализм асосида ишчи ва деҳқонлар ў
жасоратини тараннум этиш, улардан идеал қаҳрамон сиймолар яратиш
шу даврнинг руҳига, унинг мафкурасига асосланган умумий сиёсатнинг а
ўзига хос маънавий оқимини яратишга эришади. Бунда, у “Ўзбек санъати х
ва маданияти”, деган тушунчаларнинг кенг халқаро кўламда ёйилишига к
замин яратади ва тадбиқ этишга эришади. я

“Маънавий қадриятларни тиклашда, маданий ва тарихий меросимиз- ф
ни эъзозлашда, Шароф Рашидович кўрсатган ибрат бетакрор. Буюк алло- б
маларнинг шон-шуҳрати тикланди. Республикада илм-фан илдам қадам- б
лар билан ривож топди. к

Ўша йиллари Ўзбекистон йирик илмий анжуманлар муттасил ўткази-
ладиган марказга айланди. Биринчи котибнинг шахсан ташаббуси ва раҳ- н
барлиги билан бир қатор янги замонавий институтлар ташкил этилди. Кўп к
миллатли республикамиз аҳолисининг тинч-тотув яшашини таъминлашда
ҳам Шароф аканинг хизмати каттадир. Бунинг учун йирик амалий ва на-
зарий анжуманлар ўтказилиб, халқлар байналмилаллик руҳида тарбия
1
2

килинди. Бошқа минтақаларда ҳавас қилинаётган ҳозирги тинч ҳаётимиз ўша меҳнатларнинг ҳам меваси эмасми?!”, деб хотирлайди сафдошларидан бири Г. П. Саркисянц¹.

Ҳокимият, сиёсат, давлат бошқаруви фалсафаси барча даврларда ҳам умуминсоний қадриятларга асослана олмаслиги ва улар ўртасида маълум зиддият борлиги тарихда кўп бор намоён бўлган. Давлат сиёсатининг ахлоқий қоидаларига кўра “инсон давлат учун эмас, давлат инсон учун” хизмат қилиши лозим. Лекин социализм бутун бир халқларни давлат мафкурасига тобе қилади. Эркинликдан маҳрум қилиб, шахсни, ўзликни, унинг маданиятини оёқости қилади, барча халқлар учун умумий бўлган социалистик маданият яратишга интилади.

Ш.Рашидов ўзбек халқи меҳнатини, кадр-кимматини кўтариш, зулмчангалини юмшатишда санъат ва маданиятнинг кучи сиёсатдан устун эканлигини англаган арбоб сифатидаги фазилатларини кузатамиз. Ш.Рашидов ташаббуси ва шахсан ташкилотчилиги туфайли республикада кўплаб халқаро конференциялар, кинофестиваллар, симпозиумлар, декадалар, хўжалик соҳасида катта йиғин ва тажриба алмашиш анжуманлари мунтазам равишда ташкил этиб турилган. Ўзбек фани, маданияти, ижтимоий ютуқлари турли анжуманлар воситасида тарғибот ва ташвиқот қилинган. Гарчи Марказ учун бундай “эрк ва мустақилликнинг” аҳамияти эътиборсиз қолдирилмасда Ш.Рашидов айнан Марказнинг қўли билан Ўзбекистон маданиятини жаҳонга танитишга эришади.

Шу сабабдан, айрим сиёсатчи-тахлилчилар томонидан бу даврларни асоссиз равишда ўзбек маданияти учун тўлиқ тушкунлик даври дейиш хато бўлур эди. Чунки бу даврда мафкуравий тазйиклар, қолипга солишлар кучайган бўлса-да, маданият маълум даражада ривожланди. Бу йилларда яратилган ижобий ишлар, омма орасида олиб борилган маданий-маърифий тадбирлар ўта сиёсийлашган ва мустабид тузум учун хизмат қилган бўлса ҳам, у барибир ўзбек халқининг шу даврдаги, миллий маданияти бўлиб қолди, халқнинг маданий-маърифий савиясини оширишга хизмат қилди².

Айниқса, бу фаолият Ўзбекистон билан Ҳиндистон ўртасидаги маданий ҳамкорлик алоқаларида кенг қулоч ёяди. 1954-йилнинг кузида Ўзбекистонда (Тошкентда) ҳинд киносининг биринчи фестивалида қуйидаги

1 - Г. П. Саркисянц. Шароф Рашидов хотираси. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси. “Фан” нашриёти. 1992. 11-12 сонлар.

2 - Ўзбекистоннинг янги тарихи Т.: “Шарқ” наш. 2000. 571 б.

фильмлар намоиш этилди: “Дайди”, «Тўфон», «Байжу Бавра», «Ганга». Ҳиндистон делегацияси таркибига Раж Капур (бошлик), Наргис, Балраж Саҳни, Димп Кумар ва бошқалар кирган.

1955 йил охирида унинг фаол иштирокида Ҳиндистонга таниқли ёзувчи Абдулла Қаҳҳор бошчилигидаги Ўзбекистоннинг санъат намояндалари делегацияси борган. 19 декабрда ўзбек санъаткорлари 5000 томошабинга мўлжалланган Дехлидаги Миллий стадионда ўзларининг биринчи концертини бердилар. Улар орасида мамлакат раҳбари Жавоҳарлал Неру бор эди. Ўзбек санъаткорлари Ҳиндистон пойтахтидан сўнг Бомбей, Калькутта, Мадрас ва мамлакатнинг бошқа шаҳарларида, жами 45 та концерт берганлар.

Таъкидлаш лозимки, Ҳиндистондан ташқари ўша йилларда Ўзбекистон бошқа хорижий мамлакатларга ўз эшикларини очди. Мисол учун, фақат бир ярим йил ичида (1955 - 1956 йилнинг биринчи ярми) Ўзбекистонга, Хитой, Сурия, Индонезия, Миср, Норвегия, Нидерландия, АҚШ, Англия, Уругвай, Аргентина, Шарқий Германия, Чехословакия ва бошқа мамлакатларнинг юқори давлат арбоблари ташриф буюрди. Бундан ташқари, республикани Швеция, Эрон, Шарқий Германия, Дания, Покистон, Норвегия, Шимолий Корея парламент делегациялари кўриб кетади³.

Таъкидланганидек, Ш.Рашидовнинг раҳбарлик давридаги маърифий фаолияти ниҳоятда серкирра бўлган. Ёзувчи сифатида у Тошкентда ташкил этилган Осиё ва Африка халқлари ёзувчилари Халқаро конференциясининг ташаббускори ва қатнашчиларидан бири бўлган. Унинг ўзи Москвадаги декаданинг фаол ташаббускори бўлиб, мақсади ўзбек адабиёти ва санъатининг нуфузини кенгайтириш эди ва у бу ниятларига эришди. Унинг даври ўзбек адабиёти ва санъати янги асарлар билан сермазмун маҳсулотлар бердики, бу ҳосилнинг мевасидан ҳозиргача баҳраманд бўлиб юрибмиз.

Шуни айтиш керакки, анъанага кўра, ҳар бир совет республикаси учун ўз ютуқларини тарғиб қилишда тенг имкониятли эди. Матбуот орқали (унда иттифоқ республикалари ҳақидаги маълумотлар доимий равишда чоп этилган), радио ва телевидение (Иттифоқ республикаларига бағишланган трансляциялар, кўрсатувлар, ижодий жамоаларнинг концертлари ва ҳоказо), киноматография орқали (бутун Иттифоқ бўйлаб, мунтазам 3тадан то 5 тагача бўлган Иттифоқ Республикалари фильмлари ижарада на-

3 - Раззоков Ф. Коррупция в Политбюро. Дело красного узбека. — М.: Алгоритм, 2010. С-16

инга». мойиш этилган) ҳамда адабиёт орқали республикалар ҳаёти ва маданияти
лраж намойиш этиб борилган. Республиканинг «Лазги», «Шодлик», «Баҳор»,
ёзув- «Дуторчи кизлар» каби ансамбллари мамлакат меҳнаткашларига хизмат
дала- қилишдан ташқари, Ўзбекистан санъатини хорижий мамлакатларда ҳам
лоша- тарғиб қилиб, катта обрў-эътибор қозондилар. Ўзбек рақс санъатини та-
инчи раннум этдилар.

Неру 60-80-йиллар оралиғида Ўзбекистонда матбуот, радио-телевидение
Каль- ривож шиддат билан янги поғоналарга кўтарилади. Ноширлик ривож-
нцерт лантирилади, миллионлаб китоблар нашри йўлга қўйилади, китобхонлик
ва саводхонлик муттасил ўсиб боради. Мамлакат аҳолиси ичида радио
сони 706,000 дан ошиб, матбуот - 750 000 нусхадан ортик ҳар хил турда-
гисан- ги нашрларни амалга оширган. Ўзбекистонда биринчи телевидения стан-
цияси 1956 йилда Тошкентда очилди. Фақат 1959 йилда аҳолига 39 900
телевизорлар сотилган эди. Шаҳарларда ва қишлоқ жойларда томоша-
бинларнинг театрларга иштироки йиллик сони 75 миллион (йилига киши
бошига 9 ташрифлар) ташкил этди. Буларнинг барчаси республика мада-
ний ҳаётидаги улкан ўзгаришлардан далолат берар эди.

Шўролар ҳукмронлиги давридаги ғоятда оғир шароитда ҳам халқ
иждокори деган юксак номга доғ туширмаган, миллий манфаатга хиёнат
қилмаган улуғ адиблар, ёзувчи ва шоирлар анчагина етишиб чиқади. Улар
халқимизнинг ўтмиш тарихини, анъаналари, соф севги, муҳаббат ва мил-
лий удумларини бадиий иждод воситаси ила жуда усталик билан тараннум
этганлар. Биз бу ўринда Ойбек, О. Ёқубов, Шухрат, П. Қодиров, Э. Воҳи-
дов, А. Орипов, Ш. Холмирзаев, У. Ҳошимов, А. Иброҳимов, Х. Тўхтабо-
ев, М. Бобоев, Х. Даврон, Г. Нуруллаева ва бошқа ўнлаб иждокорларни
назарда тутмоқдамиз. Уларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли 50-80-йиллар-
да бир катор тўлақонли, бадиий жиҳатдан юксак савиядаги миллий рух
ва ғурур билан суғорилган ажойиб асарлар яратилди. М. Исмоилийнинг
«Фарғона тонг отгунча», М. Шайхзоданинг «Тошкентнома» лирик поэма-
си, «Мирзо Улуғбек» трагедияси, А. Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртаклар»,
«Тобутдан товуш», О. Ёқубовнинг «Диёнат», «Улуғбек хазинаси» ва «Кўҳ-
на дунё», П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар», Х. Тўхтабоевнинг «Қасос-
корнинг олтин боши», У. Ҳошимовнинг «Баҳор қайтмайди», «Нур борки,
соя бор», Ш. Холмирзаевнинг «Қора камар», И. Султоннинг «Иймон», А.
Ориповнинг «Ҳаким ва ажал», Э. Воҳидовнинг «Олтин девор» ва бошқа
ўнлаб асарлар ана шулар жумласига киради.

Ш.Рашидовнинг адабиёт ва умуман иждод аҳлига бўлган муносабати

тўғрисидаги хотираларини устоз Ш.Ризаев қуйидагича баҳолайди. – “Шароф Рашидовни ёзувчи, шоир, санъаткор ва умуман ижодкор зиёлиларга муносабатлари масаласида ҳам турлича талқин ва мулоҳазалар бор. Аксарияти албатта жуда ижобий. Булар энг аввало муайян ижодкорлар ижодий тақдирида хайрихоҳлик кўрсатган, ҳалол ва покиза зотнинг тимсолини кўз олдингизда гавдалантиради. Неча-неча зиёлининг бошини силаган, улуғ ёшлиларининг қаддини тиклаб, ёшларини равон йўлларга солиб юборганидан салкам ривоятнамо нақллар айтилади. Эмишки, Эркин Воҳидовнинг “Ўзбегим”и хавфсизлик идораларининг алоҳида эътиборига тушганида, уни қалқон бўлиб ҳимоя қилган, Абдулла Ориповдан то Ҳалима Худойбердиевагача маънавий падарлик мурувватини аямаган, Зулфия ва Ҳамид Олимжондан тортиб, Ойбеғу Ғафур Ғуломгача барчаларига чўнг эҳтиромини муттасил намоёйиш этган ва ҳоказо ҳоказо сифатлар, фазилатлар Шароф акани энг юксак маъволарда тасаввур қилиш имконини беради. Ўйлаб қоласан киши, гарчи Абдулла Қодирий 1956 йилларда оқланиб, 1958 йилда “Ўтган кунлар” нашр этилган бўлса-да, унинг асарларини 60-70 йилларда бадий фильмларга айлантириш саъй-ҳаракатлари, Амир Темур шахсига бўлган илк қизиқишлар, Усмон Носир шеър, дostonларининг адабий эстетик оламимизга қайтиб келиши, Абдулла Авлоний, Сиддикий Ажзий, Сидкий Хондайликий, Мирмуҳсин ва Мирмулла Шермуҳаммедовлар ва бошқа шулар каби қатор жаҳид зиёлиларига оид тадқиқотлар учун йўл очилиши – булар ҳам Шароф Рашидов раҳбарлиги пайтидаги адолат эркинлари ўларок, у одам ҳақидаги тасаввурларининг яна рангин бўёқларга бўйяйди.

Ҳа, айтмоқчи, Абдулла Қаҳҳор билан муносабатларига доир ҳикояларда ҳам ҳақиқатдан кўра уйдирма кўпроқ. Хатто айтиш мумкинки, Абдулла Қаҳҳорнинг қаҳр ва аччиқ киноялари зиддига Шароф Рашидовнинг вазмин, босиқ, мулоҳазакорликлари тарози палласини босиб кетадигандек, таассурот уйғотади. Билъакс, Абдулла Қаҳҳорнинг 60 йиллик юбилейини ўтказишдан тортиб то уни қабрга узатгунча бўлган даврда Шароф ака бир меҳрибон инидек эҳтиром кўрсата билгани кўпчиликка аён ҳақиқат. Бундан қандай қилиб ёмонлик излаш мумкинлигини тасаввур қилишнинг ўзи қийин. Хуллас, демокчимизки, Шароф Рашидов Ўзбекистонни ҳам, ўзбек зиёлиларини ҳам тоза кўнгил билан суйган, ҳурматлаган ва уларга ҳамиша не бир яхшилиқни соғинган шахс бўлиб гавдаланаверади. Шунинг учун ҳам бугун бу инсонга нисбатан кўрсатилаётган катта эҳтиром табиий ва қонуний ҳол, албатта.”⁴

Интернетда мавзуга тааллуқли маълумотларни излаётиб Асқад Мухторнинг Ш.Рашидов билан бўлган мулоқотига кўзим тушиб қолди. Бу суҳбатдан ўз моҳият-мазмунини билан коммунистик ғоявий зуғум исканжасида кураш олиб бораётган зиёлиларнинг матонати кўз ўнгимда намоён бўлди.

Учрашув ва суҳбат мазмунини мафкуравий кураш жараёнини эслатади. Шу биргина кичик бир эпизод ўша даврнинг ғоявий зиддиятларини очиб берадики, Ш.Рашидов ҳомийлиги даврида ҳақиқатда ўзбек адабиётининг забардаст намоёндалари етишиб чиққанига гувоҳ бўласан. Мустамлакачилик шароитида, турли тазйиқ ва таъқиблар ҳолатида, ўзи, қолаверса, оиласи ҳаловатидан кечиб миллий меросимизни тиклашга бўлган улкан интилишлар адибларимизнинг, бугун камёб бўлиб хиралашган маънавий жасоратларидан далолат беради. Мазкур суҳбатни эътиборингизга хавола қиламиз:

— Ўша йиллари Комил Яшин Ёзувчилар уюшмасининг раиси, мен муовини эдим... Бир куни Комил Яшин мени Марказқўмга бошлаб борди. Шароф Рашидов чақиртирган экан. Гапнинг авзойидан билдимки, мақсад — «Гулистон» журнали муҳаррирлигини бўйнимга қўйиш... Унамадим. Кўнишмади.

— Йўқ, — деди Шароф Рашидов гапни вазминлик билан чўзиб, жилмайган, мулойим бир оҳангда. — Бизга йўқ, демайсиз...

Икки томон ҳам ўйловда қолдик. Оғир жимлик чўкди.

— Унда... шартларим бор, — дедим охир тилга кириб. Кўп йиллар «Шарқ юлдузи»да бош муҳаррирлик қилган, ман бу ишнинг ғалвалигини билардим. Ҳаммаси гир-гир кўз ўнгимдан ўтди...

— Айтинг... — деди Шароф Рашидов.

— Бир шартим шуки, тематик чегаралар олиб ташланади!

— Нега керак? Бу нима деганингиз?..

— «Гулистон» оммабоп бўлсин!

Шароф Рашидов узоқ ўйланиб, Комил Яшинга қаради. Сўнг менга юзланиб, «майли», демади-ю:

— Тағин? — деди.

— Журналга ходимларни ўзим танлайман, — дедим. У киши очилиб кетди.

— Ҳа, албатта-да! Ўзингиз танлайсиз!..

— Йўқ, мен партиявийлигига қараб ўтирмайман, коммунист бўлса-бўлмаса, керакли ходимни оламан, демокчиман...Энг яхши шоир, адиб, журналистлар жалб этилади!

Шароф Рашидов яйраб кулди. Комил Яшин сухбат давомида:

— Ай-яй-яй!.. — деб бош ирғаб ўтирди.

— Тагин?..

— Журнал тўрт рангли бўлиши керак!

— Ҳозир неча рангли?

— Икки рангли...

— Майли, бу осон. Ададини ҳам кўпайтириб берамиз...

— Йўқ, униси ўзимизга қолсин. Одамлар излаб ўқийдиган бўлсин. Сиз айтсангиз, мажбуриятга айланиб кетади. Шароф ака кулди. — Ўзи эплайди. Асқад ишига пухта! Кўп йиллардан буён уюшмада ҳамкорлик қиламиз, — деб ўртага тушди Комил Яшин. — Э, бу киши билан ишлашмоқни биздан сўранг! Бу гаплар бекорга бўлаётгани йўқ! — деди Шароф Рашидов. Дарҳақиқат, ўттизинчи йиллар охирида Самарқанд Давлат дорилфунунида Шароф ака билан бирга ўқиганмиз. Каттакўрғон сув омбори қурилишида биргалашиб газета чиқарганмиз. Идорамиз бозор ичида десангиз, одамлар эшак боғлаб кетишади. Уйқу қочганда, басма-бас шеър машқ қиламиз. (Шароф Рашидов кейинчалик ўша шеърларни кўп жилдлик асарлар тўпламининг учинчи жилдида чоп эттирди). У киши «Қизил Ўзбекистон»га бош муҳаррир этиб тайинланганида, кўймай мени ҳам олиб кетди. Ўзи Ёзувчилар уюшмасига раис бўлганида, мени уюшма нашри — «Шарқ юлдузи»га масъул котиб қилиб қўйди. Хуллас, тарихимиз узок. Ҳалиги баҳслар Шароф Рашидов олдида озгина эркалимим борлигидан, талаблар... ҳаддим сикканидан эди.

Сезганимдек, «Гулистон»да иш осон кўчмади. «Иброҳим Раҳим кетди!.. Энди бунисини қўлга оламиз», дейдиганларни билардим. Ажабки, дастлаб Эркин Воҳидовга қарши каттагина мақола ёзиб келтиришди. Ҳазаллари феодал руҳида, феодализмни идеаллаштирар эмиш! Ҳайрон қолдим. Ўзини даҳо билган марксчи-таржимон бўларди. Шу киши ёзбди. Ёритмадик. Жанжал кўтарди. Марказқўмнинг ўша пайтдаги мафкура котиби ҳам у томонда! Ишни катта қозонда қайнатмоқчи бўлдилар. Қатъий қарши турдим. Босди-босди қилдик... Эркин Воҳидовнинг хабари ҳам бўлган эмас.

Иккинчи ҳужум раҳматли Иброҳим Мўминовга уюштирилди. У кишининг «Амир Темурнинг Ўрта Осиё халқлари тарихида тутган ўрни» рисоласига қарши! Тухматни темурийлар ҳақида тахминан эшитиб билган москвалик бир «мутахассис» ёзиб келди. Уни Марказқўм қошидаги лекторлар гуруҳининг бошлиғи Е.Блок қўллаб қолди. Пайсалга солдим.

Қарасам, масала чукурлашяпти... Амударё билан боғлиқ «дейгиш» ходисаси эсимга тушди! Демак, москвалик «мутахассислар» аслида бошқаларни ҳам ўпириб олиб кетмоқчи эканлар! Марказқўм тагидан тезоб сув ўтар экан-да! Бу гап анча йиллардан сўнг, «ўзбеклар иши» бўлиб, юзага чикди: Марказқўмгина эмас, мамлакатнинг кўп жойларини ўпириб кетди!

Аммо «мутахассис» бўш келмади, уни кейинроқ қаердадир, юкори-роқда бостирди...

Яна бир ҳужум донишманд адабиётшунос, илмда жасоратли профессор Эргаш Рустамовга қарши уюштирилди. Бу киши шафқатсизларча топтаб турган шўроларнинг сўқир оёқлари остидан туркий шоирлар отаси Аҳмад Яссавийни байроқ қилиб кўтариб чиқмоқчи бўлдилар!..

Шу даражага етдики: «Аввал мени бош муҳаррирликдан бўшатинглар-да, сўнг бу кишига тош отинглар!» — дейишгача бордим. Чунки бу ишда мен ҳам айбдорман. «Чинор» романида Аҳмад Яссавийнинг авлиё шоир эканлигини эътироф этганман», дедим. Якин йўлатмадим. Охири жим бўлишди... Аммо ҳужумлар ўз ишини қилди: академик Иброҳим Мўминов ҳам, профессор Эргаш Рустамов ҳам шундан сўнг ўнгарилмади, тез орада оламдан ўтишди!..

Журналда генерал Жўрабек ҳақида мақола ёритдик. Журнални тўхтатишди. Марказқўмнинг янги мафкура котиби Окил Умрзокович Салимов қабулига ҳужжатларни кўтариб бордим: «Озарбойжон классик шоири, шарқшунос Мирза Фатали Охундов ҳам чор генерали бўлган, генерал Жўрабек билан бирга шарқшунослик конгрессларида қатнашган, ўзаро якин дўст бўлишган. Ҳар иккалови ҳам таржимонлик қилишган... Жўрабек халқпарвар, маърифатпарвар... Навоий кутубхонаси фонди генерал Жўрабек боғида сақланган!..» деб айтавердим, айтавердим...

Салимов кулди. — Генерал Жўрабек—бизнинг бобомиз бўладилар! — деди бир оғиз. Яна нодонлигимдан куйдим... — Журнални чиқараверинг, — деди Салимов ва журнални тўхтатмаслик ҳақида кўрсатма берди.

... Ўша даврларда ҳам дабдабазлик бор эди! Давлат қачонки дабдабага куч берса, билинги, илиги пучаяди... Таназзулга юз тутиб, кунпаякун бўлган Советлар Иттифоқи фикримизнинг яққол тимсолидир! Пахта-ни машинада териш борасидаги рекордбозлик — «минг тонначилик»ни фош этувчи, дастлаб бўшгина мақола қўлимга тушди. Валентин Тюпко деган инженер-конструктор дўстим бор эди. Пахта териш машинасини ихтиро этганлардан. Янгиерда турарди. Ўшанга юбордим. Далиллаб берсин, дедим. У, биз ихтиро этган машина шу бўлса, бир мавсумда 220 тонна,

жуда нари борса 280 тоннадан ортиқ пахта теролмайди деб боплаб исботлаб берди! Юкорида сансалорлик бўлавергач, бутун масъулиятни зимма-мизга олиб мақолани ёритдик. Минг тонначилик шов-шуви ўчди-қолди!

Экология, Орол, археологик муаммоларимизни ёритувчи мақолалар бердик. «Қайта қуриш» қаёқда эди?! Матбуот маърифий инкилоб куролидир. У жамиятни доимо ичдан ёрита билиши керак! Давлат сиёсати калтабинлик қилганда, у узокни кўра билсин! Тарих ўз фурсати билан тарози тошини жойига қўяркан, тирик гувоҳмиз! Аммо ўзим бош муҳаррирлик қилаётган журналда кимёвий заҳарланишларни фош этувчи асаримдан бир парчани босолмаган ночор кунларимиз ҳам бўлган. («Кумуш тола» деб аталадиган бу қиссам, ўн йиллардан сўнг, 1989 йилдагина босилди). Шунга қарамасдан журнал Пиримкул Қодиров, Одил Ёқубов каби кўп каламкашларнинг халқ аламини айтувчи, бу сингари мавзулардаги чиқишларига йўл очиб берган!.. Шароф Рашидовга айтганимда, фаришта омин деган экан, хусусан, ўша йиллардаги ёш ижодкорлар, журналистлар — Маҳмуд Саъдий, Мурод Хидир, Маҳкам Маҳмудов, Тоҳир Малик, Абдулла Шер, Саъдулла Аҳмад, Эмин Усмон, Эркин Аъзам, Сулаймон Раҳмон, Аҳмад Аъзам, Хайриддин Султон учун Марказқўм журналидаги мавқелари бир амал ёхуд саккиз соатлик иш эмас, уйқусиз, кеча-кундузлик маърифий кураш майдони эди: улар ўзларини шунга бағишлаган эдилар. Журнал безаги, ҳар бир сўзу жумланинг қош-кўзини жойига қўядиган тажрибали муҳаррир-журналист, катта таржимон Ваҳоб Рўзиматов, рассом Эмин Рўзибоев хизматлари бунда беназирдир.

Ал Форобий, Ал Беруний, Ибн Синога бағишланган махсус сонлар!.. Чернишевский ва Шарқ... «Гурбатда Фурқат», Машрабнинг шўролар кўзича гўё «янги топилган» ғазаллари... Адвокат Убайдулла Хўжаевнинг Лев Толстой билан ёзишмаси... Ўзбек қомусчилиги... Кино, театр санъати... «Эдип»... Халқ оғзаки ижоди... «Жуманбулбул»... Ўта миллий шoirимиз Миртемир шеърлари ила тўлиб чиққан қўша-қўша саҳифалар, янги авлод ижодкорларининг асарлари!...»⁵

Хулоса қилиш мумкинки, миллий қадриятларга бўлган эътибор унинг раҳбарлик мажбуриятидан фарқли ўлароқ, дил амри билан боғланган кучли истак ва хоҳиш туйғулари бўлган. Адабиёт, санъат ва маданиятдан олинажак неъмат унга маънавий қониқиш ва руҳий қувват берган. Шу сабабдан Шароф Рашидов санъатнинг ҳамма турларини — мусиқа, тасвирий санъат, кино санъати, халқ амалий санъати, меъморчилик ва бошқа

5 - <http://www.gglit.uz/blog/2015/08/>

Асқад Мухтор ижодкор дўстлари ва ҳамкасблари даврасида

турларини, шаклларини бутун қалби билан севган. Уларнинг равнаки учун фидокорлик қилган. Ҳар бир ижодий уюшма учун алоҳида бинолар қуриб бериш билан шу истакларни қондириб борган.

Шароф Рашидов «Ўзбекфильм»да яратилган ҳар бир фильмни кўрар, ижодий ютуқларидан хурсанд бўларди. Ҳаттоки ўзи ҳам киносценарийлар ёзишда маслаҳатлари билан фаол иштирок этар эди. Айниқса Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романлари асосидаги фильмларининг яратилиши жараёнини шахсан кузатиб борган, йўл-йўриklar ва маслаҳатлар берган эди. Бундан ташқари Тошкент шаҳрининг гўзал «келинчаги» — муҳташам «Киночилар уйи» ҳам Шароф Рашидов ғамхўрлигининг ажойиб намунасидир. Шароф Рашидов ўзбек маданиятини, тарихини ва тарихий ёдгорликларини яхши билган ва уларнинг қадрига етган буюк маданият арбоби эди.

Собик иттифок сиёсийлашган давлат бўлганлиги туфайли мафкуравий масалаларга алоҳида эътибор берилган. Кичик бир ғоявий хатолик туфайли кўплаб зиёлиларнинг боши кетган. Ана шундай қалтис вазиятда Ш.Рашидовнинг бевосита ҳомийлигида миллий тарихий руқндаги бир қанча кинолар ишлаб чиқарилади. Улар “А.Навоий”, “Улуғбек юлдузлари”, “Насриддин Афанди”, “Ўтган кунлар” ва бошқалардир. Бу асарлар ўзбек маданияти ва мутафаккирларининг ўлмас меросини тарғиб қилиш-

га бағишланган санъат асарлари сифатида албатта Марказ мафкурасига зид келган. Аммо, айнан шу даврда Латиф Файзиев ижодида юксак маънавиятли маҳсулотлар ўзбек халқига тортиқ этилади.

Ўзбек кино санъатининг 1946—1990 йиллардаги фаолияти шуни кўрсатадики, элу юртга танилган Н. Ғаниев («Насриддин саргузаштлари»), К. Ёрматов («Алишер Навоий», «Ибн Сино»), И. Аъзамов («Мафтунингман», «Фурқат»), Ш. Бошбеков, И. Эргашев («Темир хотин») ва бошқалар томошабин дидига мос фильмлар яратди. Ўзбекистонда маданий ҳаёт, жумладан, театр, мусиқа, санъати ва унинг ижодкорлари Коммунистик фирқа мафкураси ва сиёсати таъсири босими остида фаолият кўрсатишга мажбур эдилар. Саҳна асарлари ва кўшиқлар репертуарлари минг мартаб чигириклардан ўтказилар ва сўнгра халққа ҳавола қилинади. Бу чигириклар, таҳлил ва хулосалар жараёнида ҳар бир санъат асарининг «партиявийлиги», «синфийлиги», «байналмилаллиги» «ҳисобга» олинади. Ҳар қандай миллийлик «миллатчилиқ», «қолоқлик» ёхуд «миллий чекланганлик», «эскиликни қўмсаш» тарзида қораланар ва репертуардан чиқарилар эди. Аммо ҳар қанча сиқув, тазйиқ, қоралов ва ҳужумларга қарамасдан ўзбек миллий санъати йўқ бўлиб кетмади ва ўзининг тарихий анъаналарини давом эттирди. Шу йиллар давомида ўзбек театр ва мусиқа санъати довуғини бутун дунёга танитган ажойиб юлдузлар етишиб чиқди. А. Ҳидоятлов, С. Эшонтўраева, Ш. Бурхонов, М. Турғунбоева, С. Қобулова, О. Хўжаев, Н. Раҳимов, А. Бакиров, Тамарахоним, Г. Измайлова, К. Отаниёзов, Ю. Ражабий, К. Исмоилова, Р. Ҳамраев, С. Хўжаев, Б. Зокиров, Т. Қодиров, Ш. Жўраев, О. Отажонов, Ё. Аҳмедов, Э. Комилов, Т. Мўминов ва бошқалар ана шулар жумласидандир.

Шулар қаторида Ўзбекистонда театр санъати ривожланади. “Ҳамса” драматик театри жамоаси томонидан шу йилларда қатта шухрат билан Шекспирнинг «Отелло» ва «Юлий Цезарь», Уйғуннинг «Навбахор», Абдулла Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана», Н.Ҳикматнинг «Севги афсонаси», Р.Тагорнинг «Ганг дарёсининг қизи», Уйғуннинг ва И. Султоннинг «Алишер Навоий», М. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» асарлари саҳналаштирилади.

сига
маъ-

кўр-
и»),
инг-
алар
ҳаёт,
стик
гиш-
мар-
и. Бу

нинг
инар
лий
рдан
а қа-
хий
сика
чик-
обу-
юва,
оки-
лов,

Ҳам-
и би-
зор»,
иси»,
Али-
шти-

Юнус Ражабий
Халқ ҳофизи

Галия Измайлова
Халқ артисти 1956 й.

М.Ашрафий номидаги Ўзбекистон давлат консерваторияси ва респуб-
лика филармонияси мусиқавий жамоаси кўплаб композиторлар ижодини
тарғибот қилади. Т.Жалилов номидаги Ўзбекистон давлат оркестри ре-
пертуарида 1300 яқин асарлар қўйилганлиги қайд этилади. Шулар като-
рида, хореографик ансамбллар «Лазги», «Шодлик», «Гўзал», «Баҳор»
ва «Ялла» вокал – чолғу ансамбли халқ орасида катта шухратга сазовор
бўлганлар.

“Ялла” ансамблининг илк қадамлари

60-70-йилларда Ўзбекистон театр жамоалари томонидан «Номаълум
киши» И. Султон, «Қонли сароб» (С. Азимов), «Қутлуғ қон» (Ойбек),
«Қотил» (Уйғун), «Гамлет» ва «Король Лир» (В. Шекспир), «Аяжонла-

рим» (А. Қахҳор), «Келинлар кўзғолони» (С. Аҳмад), «Шошма куёш» (Ў. Умарбеков) каби асарлар томошабинлар олқишига сазовор бўлди.

Тамара Хоним
Халқ артисти

Лутфи Хоним Саримсоқова
Халқ артисти

60-80-йиллар Ўзбекистон кино санъати учун маҳсулдор даврлардан бири бўлди. Н.Ғаниев томонидан яратилган «Тохир ва Зухро», «Хўжа Насриддиннинг саргузаштлари», «Фарғона кизи», «Фарғона водийси» фильмлари катта шуҳрат қозонди. К.Ёрматов томонидан суратга олинган «Алишер Навоий» номли (1947) тарихий-биографик фильм ўзбек санъатининг дурдонасига айланди. 50 -60 йилларга келиб К.Ёрматов «Ибн Сино» (1957) «Осиё устида бўрон» (1965), «Қора консулнинг ҳалокати» (1970), Л. Файзиев «Улуғбек юлдузлари» (1965) номли тарихий фильмни ишлайди. 60-70-йилларга келиб ўзбек кино санъатига Ш.Аббасов, А. Ҳамроев, Р.Батиров, Э.Ишмуҳамедов, Х.Ахмаров каби истеъдодли режиссёрлар ва актёрлар келади. Ш. Аббасовнинг «Маҳаллада дув-дув гап» (1961), «Сен етим эмассан» (1963), «Тошкент — нон шаҳри» (1970), «Абу Райҳон Беруний» (1974), А.Хамраевнинг «Шиддат» (1971), Р. Батировнинг «Сени кутамиз, йигит» (1972), Э.Ишмуҳаммедовнинг «Нафосат» (1967), «Умид кўшиғи» (1975) фильмлари ва бошқалар ёшларнинг изланишлари ва маънавий оламини намоиш қилади. Режиссёр М.Қаюмовнинг «Баҳордан баҳоргача» (1963), «Мирзачўл» (1975), «Паранжи» (1977) фильмлари бутуниттифоқ ва чет эл кинофестивалларининг нуфузли ўринларига сазовор бўлди. 1968-йилга келиб Тошкент Осиё, Африка ва Лотин Америкаси халқаро кинофестиваллар ўтказадиган машҳур масканга айланади. Шулар каторида цирк санъати ҳам муносиб ривожланади. Қурилган янги бино шароитида Тошкенбоевлар, Зариповлар, Хўжаевлар, Мадалиевлар замо-

ёш» навий репертуарлар қўйишади. Шундай қилиб, 1946-1990-йилларга келиб республика маданий ҳаётида улкан ўзгаришлар содир бўлади.

Аммо шунга қарамасдан, муаммолар ва зиддиятлар йиғилиб боради. Бу муаммолар умуминсоний кадриятларни суиистеъмол қилишга қаратилган КПССнинг маданий сиёсатида яширин ётади. Мафкуралаштириш ва маъмурий буйруқбозлик маънавий ҳаётга катта зиён етказади. Масалан, “Наврўз” умумхалқ байрамининг ўрнига “Навбахор” байрамини ташкил этиш ёки санъат ривожига “миллатчилик”, деб тамға босиш, тарихий-бадий асарлар моҳиятига коммунистик ғояларни сингдириш каби иллатларда намоён бўлади.

Биз юқорида баён қилганимиздек, Шароф Рашидов нафақат адабиёт-санъат, балки илм-фан равнақиға ҳам катта аҳамият берган, илмнинг иқтисодиёт фаровонлигини яхшилашдаги ўрнини чуқур англаган инсон эди. Айниқса, халқимизнинг асл фарзандлари, истеъдодли илм-фан ташкилотчилари, атоқли олимларимиз, узоқ йиллар Ўзбекистон фанлар академиясига раҳбарлик қилган Ҳабиб Муҳамедович Абдуллаев ва Иброҳим Мўминович Мўминовлардек алломаларимизнинг ҳар қандай ташаббусларини қўллаб-қувватлар эди. Шароф Рашидовнинг Фанлар академиясида янги-янги илмий тадқиқот институтларини ташкил қилиш борасида, янги тармоқ ва илмий йўналишларни такомиллаштиришда ва, ниҳоят, Ўзбек Қомусини ташкил этишда жуда катта ғамхўрлик қилганиға биз гувоҳмиз. Ўша кезлар республикамизда илм-фан ривожини рағбатлантириш мақсадида фан ва техника соҳасида бериладиган мукофот таъсис этилган эди. Ўзбекистон Фанлар академияси томонидан ҳукуматға шундай мукофотни Улуғбек номида таъсис этиш таклифи тушди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси фан ва маданият бўлимида Улуғбек номидаги давлат мукофотини таъсис этиш бўйича қарор лойиҳасини тайёрлаб, Шароф Рашидов ҳузуриға олиб кирганимизда у киши лойиҳа билан танишиб, бироз ўйланиб турдиларда:

— Ука, Улуғбек Темурнинг набираси эканлигини, Темур эса ўзбек халқининг буюк фарзанди эканлигини бутун жаҳон билади. Бу мукофотни Беруний номи билан аташ мақсадға мувофиқ ва ҳаёт тақозосидир. Шунинг учун ҳам шу буюк ном билан мукофотни таъсис этиш ҳақида ҳужжат тайёрланг,— деб топшириқ бердилар. Бу баён этилган воқеалар Шароф Рашидовнинг халқимизнинг илм-маърифати ва маданияти равнақи йўлидаги ғамхўрлиги ва буюк ҳомийлигидан айрим лавҳалардир, холос.⁶

6 - Ўзбекистон Республикаси Академияси “Фан” нашриёти, 1992. 11-12 сон

Ўзбекистонда илм-фан кашфиётлари

Ўша даврнинг буюк кашфиётларидан бири саналиб келинган, ўзбек олимларининг ихтироси Ўзбекистон Республикаси Беруний номидаги Давлат мукофоти совриндори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби, ЎзР ФА академиги Содик Азимович Азимов раҳбарлигида ўтган асрнинг 70-йиллари бошларида қуёш энергиясидан фойдаланиш муаммоларига мурожаат этилади. Фанлар Академияси олимларининг гелиоматериалшуносликни ривожлантириш ва катта қуёш реактори қуриш тўғрисидаги таклифи Ш.Рашидов томонидан қўллаб-қувватланди.

1981-87 йиллар давомида Тошкент вилоятининг Паркент туманида “Қуёш” объекти қурилиши амалга оширилади. Турли сабабларга кўра, объект қурилишига қарши чиққанлар ҳам бўлди. Ўша даврда устоз: “Биз буни нима учун қураётганимизни кўпчилик тушунмаяпти. Бу XXI аср объекти”, деганди. 1986 йилда С.Азимов ташаббуси билан ЎзР ФА нинг “Физика — Қуёш” илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил этилди. Шу аснода атокли олим ташаббуси билан мамлакатимизда фан ва технологияларнинг янги йўналиши — қуёш материалшунослиги ва юқори ҳароратли қуёш энергияси технологияларига асос солинади. Ер сатҳига тушаётган Қуёш энергиясидан янада самаралироқ фойдаланиш мақсадида қуёш нурларини кўзгулар ёрдамида мужассамлаш, энергия зичлигини оширишда қўлланилувчи қурилмалар юқори ҳароратли қуёш қурилмаларидир. Қуёш қурилмалари ёрдамида материалларни эритиш, юқори физик ва механик хоссаларга эга янги материаллар синтез қилиш, электр энергияси олиш, техника қисмларининг ёруғлик оқимиغا таъсирига чидамлилигини ўрганиш каби ишлар амалга оширилади. 1987 йил Тошкент вилоятининг Паркент туманида “Катта Қуёш” қурилмаси ишга туширилди. Бу ноёб қурилма автоматлаштирилган бошқарув тизимига эга бўлиб, гелиостат майдонидан оптик ўқиға параллел келаётган қуёш нурларини ўз фокус зонасига тўплаб беради. Бундай қурилма жаҳонда атиги иккита бўлиб, биттаси Франциянинг Одеёо шаҳрида (у қурилма Паркентдаги қурилмадан икки марта кичик) барпо этилган. “Катта Қуёш” тандирида ўзига хос технология қўлланиб, яратилган функционал керамика материаллари материалшунослик соҳасида жуда катта ишларни бажаришга асос бўлади.

Мазкур ноёб технологик қурилма ижодкорларидан бири Маматкул Ҳамид ўғли Маликов бу қурилма тарихини шундай хотирлайди: - “Республика бюджетига тенг келадиган бундай ноёб қурилма лойиҳасини

тасдиқлаш ниҳоятда мураккаб иш эди. Қолаверса, 1980 йилларда келиб давлатнинг иқтисодий имкониятлари ҳам ўзига яраша бўлиб қолган эди. Бу лойиҳа 1976-йилда тайёр бўлган ва барча ташкилотларда маъқулланган бўлиб, СССР Фанлар Академияси уни ҳукуматдан ўткази олмаган. Москвадан руҳияти тушиб қайтган Ўзбекистон Фанлар Академиясининг президенти бизга қараб “ишлар дабдала” Марказ (айтишларича лойиҳа Л.Брежневга кирган ва бундай нархни кўриб важоҳат ҳолатда отиб юборган) лойиҳани тасдиқламади, деди. Лойиҳанинг тақдири хавф остида қолиб, биз барчамиз С.Азимов бошчилигида тушкунлик кайфиятида ўтирган пайтимизда бундан хабар топган Ш.Рашидов телефон қилиб, “нима бўлди ишларинг”, деб сўраб қолдилар. У кишига вазиятни маълум қилгач, яхши бўлмабди, “менсиз олиб бормаслик керак эди”, деб қаттиқ қойиб танбеҳ бердилар ва ҳужжатларни МК га олиб келишни буюрдилар. Ўзларининг назоратида, у ерда, сал кам икки кун барча МК ходимлари иштирокида ҳужжатлар қайтадан тайёрланди.

Асосномалар тайёр бўлгач, телефон қилиб “мен кетяпман”, деди Шароф ака – “сизлар кутиб туринглар, ҳаммаси яхши бўлади” деди, ишонч билан. Эртаси куни қайтгач лойиҳа тасдиқланганлиги тўғрисидаги хабарни эшитдик. Л.И.Брежнев шахсан ўзи имзо чекиб тасдиқлаб берибди. Шундан сўнг Ш.Рашидов бизни С.Азимов бошчилигида ўзларида қабул қилиб, “Биласизларми бу қанчалик катта маблаг, (очиғи ҳозир сумма эсимга келмай турибди), бу жуда катта масъулият, Ўзбекистоннинг тақдири ва менинг бошим турибди. Агар эплай олмай қолсаларинг ёки ўғирлик қилсаларинг бошларинг кетади. Агар ҳаммасини муваффақиятли бажарсангизлар, кўкракларингизга олтин юлдузчани ўзим такаман”, - деди С.Азимовга қараб. -“Сизлар мана шу иш бўйича дунёда биринчи бўласизлар. Мен бекорга ҳаракат қилаётганим йўқ”, - деди. Шундай қилиб тарихий ишлар бошланиб кетди. Кейинчалик Ш.Рашидов тез-тез кўнғирок қилиб, қурилишлардан хабар олиб, бош-қош бўлиб турдилар. У кишининг эътиборларини оддий лаборантдан тортиб Академикларгача ҳис қилиб турар эдик. Ва биз бундай муравватдан руҳланиб фидойилик билан ишлаганмиз.

Афсуски, 1983 йилда Ш.Рашидовнинг вафоти билан ишимизда айрим муаммолар ҳам пайдо бўла бошлади. Бу ёғи, 86-йиллар, ўзингизга маълум ва машҳур даврлар бошланиб кетди. Лекин, олимларимиз томонидан яратилган ускуна, тўлиқ қувватда бўлмасада, Ўзбекистон фанининг фахри бўлиб қолди. Унга бугунда ҳам чет эл олимларининг қизиқиши катта”.⁷

7 - Маликов Маматкул ака билан суҳбат 2017 йил 25 июнь

1960-1990-йиллар оралигида Ўзбекистон Фанлар Академияси қошида кўплаб илмий-тадқиқот институтлар, илмий лаборатория ва марказлар очилади. 80-йиллар бошида Академия таркибида Қорақалпоғистон АССР филиали ва 35 та илмий-тадқиқот муассасалари мавжуд эди. Мазкур институтларда фаннинг турли соҳалари бўйича 38 минг ходимлар, шулардан 1215 фан доктори, 15664 фан номзодлари илмий-тадқиқот ишларини олиб борган.

Пахтачилик ва мелиорация соҳасида комплекс тадқиқотлар амалга оширилади. Ўзбекистоннинг экин майдонларининг классификацияси ва иқлимий тавсифлари ишлаб чиқилади. 60-йилларда академик С.И. Рыжов томонидан суғориладиган ерлар ҳосилдорлиги ва уларнинг турларининг назарияси яратилади. А.Н. Аскомчинский, В.В. Павловский, Р.А. Алимов ва бошқалар томонидан тўғонларнинг янги конструкциясини, вертикал дренаж қурилма, пахта новдаларини етиштириш технологиясини такомиллаштириш борасида қатор янгиликлар яратилади. Мазкур тадқиқотлар кўрик ерларни ўзлаштириш ва хўжалик истеъмолига киритишда муҳим аҳамият касб этди.

Академик А.С.Содиқов пахта ғўзаларининг тез фурсатда ўсишга қаратилган янги кимёвий моддаларни синтезлаштирди. Х.А.Рахматуллин, У.А.Арипов пахта уруғини толадан тозалаб ажратишнинг агрохимик ва механик усулларини кашф қилди. Селекционер олим С.М. Мираҳмедов ва бошқалар тез пишар ҳосилдор ингичка толали «Тошкент-1», «Тошкент-2», «Тошкент-3», «Тошкент-4» навларини етиштирди.

Ўзбекистон геология соҳасида аҳамиятли мувоффақиятларга эришилди. Кўплаб фойдали қазилма маъданлар топилади. Ернинг ядровий қобиғини ўрганишнинг янги концепцияси ишлаб чиқилади. Ўзбек олимлари томонидан ер қобиғи ва устки қатламини ўрганиш соҳаларида, шунингдек, ер кимирашнинг геохимик омиллари тадқиқи умумжаҳон эътирофига сазовор бўлди. Х.М.Абдуллаев, И.Х.Ҳамрабоев, И.М.Исамуҳамедов, Х.Н.Боймуҳамедов, К.Бобоев, А.М.Акрамходжаев, Х.Т.Тўлаганов, Г.М.Мавлонов ва бошқа олимлар элементларнинг геохимик таснифини, Ўрта Осиё литосферасининг геологик-геофизик моделини яратишга эришадилар. Тадқиқотлар саноат тартибида олтин, газ, нефть олишнинг имкониятларини кенгайтиради, ойна, керамика, ер ости ичимлик сувидан фойдаланиш ва бошқа материалларни топишни ҳал этишга қаратилади.

Ўзбекистонда машиналар ва механизмлар назарияси ривожига М.Т. Ўразбаев, Х.А. Рахматуллин, В.К. Қабулов, Х.Х. Усманходжаев, Г.А. Кожевников номлари билан боғлиқ. Бу борада улар пахта териш машиналарининг фойдали коэффициентини оширишда ричаг узатгич механизмларнинг янги назариясини яратадилар. 1966 йилда Кибернетика институти, академик В.К. Қабулов раҳбарлигида ишлаб чиқариш корхоналарига ҳисоб-китоб техникаси асосида бошқарувнинг автоматлаштирилган тизимини тадбиқ этишга эришади.

Академик Х.У. Усмонов раҳбарлигида кўп йиллик изланишлар натижасида пахта етишиш жараёнининг технологиясидан келиб чиқиб, машина теримининг оптимал муддатлари аниқланади. Х.У. Усмонов целлюлоза, букилмас материаллар олиш методларини, полимер дори препаратлар ишлаб чиқаришнинг ноёб технологиясини ишлаб чиқади.

Кардиолог олимлар томонидан олиб борилган қон томирлари босими касалликлари, атеросклероз, миокард инфаркти, стенокардия, ревматизм хасталикларини аниқлаш ва даволашнинг янги усулларини такомиллаштиришга эришадилар. Инфекцион ва асаб касалликларини ҳар томонлама ўрганишга эътибор қаратилади. Н.Мажидов, М.Х.Қorieв, Р.П.Пўлатова ва бошқа олимлар томонидан инсульт касалининг келиб чиқиш сабабларини ўрганиш билан шуғулланилади.

Ижтимоий фанлар борасида қатор жиддий тадқиқотлар олиб борилади. Археолог, этнограф, антрополог олимларнинг изланишлари натижасида ўзбек халқининг этник таркиби, унинг шаклланиш этногенезисига бағишланган асарлар тайёрланди. Олимлар Ўзбекистон ҳудудида 3000-2500 йил аввал шаҳарлар барпо этилганлиги исботлади. Аммо, ижтимоий фанлар марксизм-ленинизм таълимоти доирасида чекланишга мажбур бўлади⁸.

Шу ғамхўрлик натижаси сифатида миллатнинг шон-шухратини дунёга танитган забардаст олимлар халқимиз орасидан етишиб чиқди. Тарих ва ижтимоий-гуманитар фанлар соҳасида ижод қилган Я.Ғ.Ғуломов, Р.Н.Набиев, И.Мўминов, Х.Сулаймонов, О.Аминов, Э.Юсупов, И.Искандаров, М.Йўлдошев, А.Асқаров, Р.Х.Аминова, геологлар Х.М.Абдуллаев, И.Х.Ҳамробоев, Г.Мавлонов, биокимёгар Ё.Турақулов, кимёгарлар О.С.Содиқов, М.Н.Набиев, С.Ю.Юнусов, физик ва математиклар Т.Н.Кори-Ниёзий, Т.Д.Саримсоқов, У.О.Орипов, С.Сирожиддинов, С. Азимов, В.Қобулов, техника фанлари бўйича ижод қилган М.Т.Ўрозбоев, биоло-

гия ва ботаникада А.Дадабоев, А.Имомалиев, С.Йулдошев, ихтирочи физик олим М.Маликов ва бошқалар шулар жумласидандир.

Ш.Рашидовнинг, айникса, илм-маърифат соҳасида шижоатли ва баъзида мустакил ҳаракатлари бўлганлиги тўғрисида тарихий ҳужжатлар гувоҳ беради. Жумладан, Ш.Рашидов Хрущёв тазйиқига учраган рус ёзувчилардан бири Валентин Овечкин ва иккинчиси 1959 йил Москвадан бадарға этилган Константин Симоновни ўз қарамоғига олган. К. Симоновнинг 1959 йили “Шарқ юлдузи” журналида “Тириклар ва ўликлар” романи босилади. Худди шундай воқеа Валентин Овечкин билан ҳам содир бўлган. У Хрущёвнинг радикал ислохотларини фирка мажлисида кўзбўямачилик ва субъективизм сифатида очик танқид остига олади. Бу воқеа-дан хабар топган Хрущёв уни турли усуллар билан каттиқ таъкиб остига олади. Асаби дош бермаган ёзувчи ўз жонига суиқасд қилади, аммо, тасодифан тирик қолади. Ногирон бўлиб қолган ёзувчи Тошкентда яшаётган ўғлининг олдига кичик бир хужрасига келиб қўшилади. Торликдан қийналган В.Овечкин Ш.Рашидовга уй сўраб хат ёзади. Улар 50-йилларда Москвада ёзувчилар уюшмасида иш юзасидан таниш бўлган ва Ш.Рашидовнинг ижодига қизиқиш билан қараган. Лекин, нима бўлганда ҳам Хрущёв нафратига дуч бўлган одамга очикдан-очик ҳомийлик қилиш – бу жуда қалтис иш эди. Шу даражадаги раҳбарлар бундай ҳолларда ўзини четга олишни афзал билган. Шунга қарамасдан Ш.Рашидов бу мантиққа зид боради. Бироз фурсат ўтиб Тошкент ижроия қўмитаси ёзувчининг ўғлини чақириб, “Ново-Московская, 24.” манзилида тўрт хонали уйлардан бирини танлаб олишни тавсия қилади.

Ундан ташқари Ш.Рашидов В.Овечкинни республика газетаси муҳбири қилиб, ўзи билан колхоз ва совхозларда олиб юради. Боз устига, у ёзувчининг уйида ҳам бир неча маротаба бўлган, турли мавзуларда суҳбатлашган. В.Овечкин 1964 йили 60 ёшга тўлиши муносабати билан Ш.Рашидов уни Ленин орденига тавсия қилади. Аммо, бир муддат мунозаралардан сўнг матбуотда эълон қилмаслик шарти билан Марказ унга Меҳнат кизил байроқ орденини беришга қарор қилади. Бу ҳаракатлар шундан далолат берадики, Ш.Рашидов Хрущёвдан чўчимаслигини ҳам кўрсата олган. Бу маълумотларни улкан мамнуният ва ижод аҳлига кўрсатилган садокатнинг рамзи сифатида Ф.Раззоков ўз китобида фахр билан раҳбарнинг намунали фазилати сифатида эътроф этади.⁹ Шу маънода,

9 - Раззоков. Ф.Коррупция в Политбюро. Дело красного узбека. — М.: Алгоритм, 2010. С-42

фи- Ш.Рашидов «Марказ иродасининг ижрочиси бўлган», деган қараш ортик-
ча осилган ёрлиққа ўхшаб кетади. Рашидов ички маданияти, самимий ва
баъ- камтарин фазилатлари билан ўта бой илтифот ва марҳаматли инсон бўл-
тлар ганлиги туфайли баъзида шундай таассуротлар уйғотган бўлиши мумкин.
рус Аммо, масала виждон, эътиқод, ор-номус билан туташ келганда чекиниш
адан у кишининг фазилатига хос бўлмаган.

имо- Ш.Рашидов раҳбарлигининг шу каби маънавий жасоратга дахлдор
лар” мисоллар кўплаб келтиришимиз мумкин. Жумладан, О.Салимов ўз суҳ-
хам батларидан бирида шундай бир воқеани эслайди: - “Сурхондарёга келган
иси- чоғлари у киши тонг азонда албатта имом Термизий қабрини зиёрат қилар
иади. эди. Шундай зиёратларнинг биридан мени четга тортиб шундай деганлар:
таъ- «Халқимизнинг шундай буюк мутаффақкири қабрига қаранг, қандай ха-
иади, роб ҳолда унинг дафн этилган жойи. Бу жойларни ободонлаштириш ке-
нтда рак, фақат бундай ташаббус шаҳар аҳолисидан чиқиши керак», дейди.
олик- Мен ҳеч нарсани тушунмадим. Шунда у тушунтирди: «Республика раҳба-
йил- рияти томонидан тарихий жойларимизга етарлича эътибор берилмаяпти,
н ва деб марказга маҳаллий аҳоли номидан шикоят уюштир».

анда У мени текшираяптими, деб ўйладим ва қатъиятлик билан жавоб қай-
с ки- тардим. «Кечирасиз, Шараф Рашидович, буни мен қила олмайман». У мен
лар- ўйлаган нарсани тушунди шекилли кулиб, деди: «Мен сизнинг садоқатин-
ов бу гизга заррача шубҳаланмайман, лекин буни қилиш керак».

ёзув- Орадан бироз вақт ўтиб Рашидовга марказдан телефон қилишиб тан-
нали беҳ беришди: «Қандай раҳбарсиз ўртоқ Рашидов, Сурхондарё вилоятида
мух- қандайдир бир олимнинг қабри қаровсиз ётганлиги тўғрисида маҳаллий
га, у аҳолидан тинимсиз равишда шикоят келмоқда. Наҳотки, бу жойни тартиб-
суҳ- га келтириш мумкин эмас?».

илан Шу тариқа қабр жойини бир мунча тартибга келтиришга эришганмиз.
му- Дарахт, гуллар экилган. Аммо, қанчалик истамайлик ундан ортиғини қи-
унга либ бўлмаган”, дейди.¹⁰ Хулоса қиладиган бўлсак, Ш.Рашидов ўзбек эли-
тлар нинг фарзанди сифатида шу юртда яратилган маданий мерос ва миллий
ҳам кадрийатларни чуқур билган, ота-боболари руҳига ҳурмат билан қараган
ўрса- ватанпарвар, маърифатпарвар инсон бўлган.

илан Ш.Рашидов раҳбарлик фаолиятидан ташқари мураббий устоз ҳам бўл-
нода, ган. Иқтидорли ёшларга ҳар томонлама ёрдам беришни бурчи деб билган.
Мазкур хатда шу сифатларнинг нечоғли самимий бўлганлигини кўрамиз:

“Москва “Советский писатель” нашриёти.

ўрт. Н.В.Лесючевга.

Қадрли оғам Николай Васильевич!

Тошкентдан сизга оташин салом!

Мен сизга Абдулла Ориповни сафарбар этмоқдаман. Яқинда унинг ўзбек тилида “Юртим шамоли” деб номланган китоби чикди. Мен диққат билан ўқиб чиқиб, ушбу тўпламга ажойиб шеърлар кирганидан хайратда қолдим. Шуни айтишим керакки, яқин фурсатда Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидовлар Ўзбек поэзияси даражасини белгилайдилар.

Шу сабабдан сизга илтимос билан мурожат этаяпманки, ўзингиз шахсан Ориповни қабул қилиб танишинг, суҳбатлашинг. 1978 йилда унинг шеърларини москвалик энг яхши таржимонлар томонидан таржима қилиб, рус тилида чоп этилса. Мен уни сафарбар қилишимдан мақсад, айнан ўзингиз уни шеърларини энг юкори поэтик даражасида таржима қилишга ёрдам берсангиз.

Ишонинг Абдулла Ориповнинг шеърлари сизга Расул Ҳамзатов, Эдуард Межелайтес ва бошқа кўплаб қобилиятли шоирларни ижодини эслатади. Бизга сиз билан ушбу қобилият устида асосли ишлашимиз керак бўлади.

Фурсатдан фойдаланиб сизга азиз дўстим ва оғам мустаҳкам соғлик, меҳнатда муваффақият, ҳаётда катта бахт ва қувонч тилайман.

2 феврал 1977 йил.

Тошкент шаҳри.”¹¹

Бу хат аслида бежизга ёзилмаган. Унинг тагида бир қанча мақсадлар бўлган. Уларнинг (Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов) бошида кора булутлар айланиб қолганди, Эркин Воҳидовни Гётенинг «Фауст», Абдулла Ориповни Дантенинг «Илоҳий комедия» асарларини таржима қилишга даъват этганлар. Шароф Рашидовичнинг бу оқилона тадбири туфайли ҳам ёш шоирлар боло-қазолардан сақланиб қолган, ҳам ўзбек адабиёти икки шоҳ асар таржимаси билан бойиган эди.¹²

Шу хат мазмунини тайёрлаган муаллиф, кўп йиллар Ш.Рашидов билан ҳамкорликда Ўзбекистон маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган шогирдларидан бири Азиз Оппоғович Тўраев суҳбатда ижодкорларга кўрсатилган оталарча ғамхўрликнинг наъмунаси сифатида айрим лавҳалар-

11 - Ризаев С. Шароф Рашидов. Штрихи к портрету. Т., 1992 г. С-144.

12 - Салимова А.У. Беседа. «Кто преданно служил стране, навсегда останется в сердце народа» Правда Востока. 2017г. 11 май.

ни эслайди: - “ Республикада Ш.Рашидов ташаббуслари билан Ибн-Синонинг 1000 йиллигини нишонлаш кўзда тутилган эди. Шу муносабат билан Ш.Рашидов К.Яшинни олдиларига чақириб – “Ибн-Сино ҳаёти ва ижоди бўйича Абдуллажонга топширик берсак, бирон нарсга тайёрласа, нима дейсиз?”, деб шоиримизнинг соғликларини ҳам сўраб қолдилар. Мен ўшанда Абдулланинг соғлиги яхши эмас, даволанса бўлар эди, деган таклифни билдирдим. Шунда Шароф ака зудлик билан республика касалхонасига уюшмасининг шу даврдаги раҳбари Н. Маҳмудовага топширик бериб, “Қорлава-Вари” га жўнатишни тавсия бердилар. Шундай қилиб, Абдулла Орипов қайтиб келгач «Ҳаким ва ажал» достонининг қўлёзмасини Шароф ака шахсан ўқиб чиқди ва мамнуният билан “Совет Ўзбекистони”да чиқариш лозимлиги тўғрисида топширик берди. Бу республика илм ва ижод аҳли ўртасида жуда катта воқеалардан бирига айланди. Ўзим шахсан гувоҳ бўлганларимдан яна бошқалари – бу К.Ёрматовнинг “Қотираларим”, Уйғуннинг “Зебунисо” асарларини ҳам шахсан ўқиб тавсияларини берганликларини биламан.

П.Қодировнинг “Юлдузли тунлар” асари пайдо бўлишида ҳам Шароф аканинг хизматлари катта. Асар яшириб қолган фурсатларда П.Қодиров Ҳиндистонга борганми, деган савол кўтарилиб қолди. Шунда Шароф ака О.Салимовга шахсан топширик бериб назоратга олганлар. Бугун оддий туюладиган масала, ўша даврда ниҳоятда сиёсий масала сифатида мураккаб бўлган. М.Бобур тарихини ёзиш учун Ҳиндистонга ўзбек ёзувчисининг бориши қизил мафкуранинг мазмунига зид келган. Шундай нозик масаланинг ечимини О.Салимов Ўзбекистон Фанлар Академияси орқали уюштирилган илмий анжуман дастури асосида П.Қодировни ҳам делегация таркибига киритиб жўнатилади. Шундай қилиб, П.Қодиров Ҳиндистон сафаридан бугун ўзбек адабиёти меросига айланиб улгурган романни яқунлаб қайтади. Бундай ишлар, албатта, у кишининг доимо диққат марказларида турган. Мени Шароф аканинг арбобона раҳбарлик тафаккурлари доимо ҳайратга солиб келган. Яна топшириқларидан бири шундай бўлган эди. Қўнлардан бир кун мени ёнларига чақириб, Қўқонга бориб шаҳар партия қўмитаси билан ҳамкорликда шоир “Ғарибий” нинг қабрини топиб, ободонлаштириб келасиз, деб қўшимчасига – “бу киши тирикчилигида ғариб бўлиб ўтган экан, ҳозир ҳам ғариб бўлиб қолганлар”. Уни дафн қилинган жойини топинглар, дедилар. Мен ортиқча савол бермасдан бир ҳафта ичида бу топшириқни бажариб қайтдим”. Сўхбат чоғида Азиз аканинг юзларида

гурур ва мамнуният ҳис этилиб турар эди. Мен, умрингиз узок бўлсин отахон, деб у киши билан хайрлашдим.¹³

Мамлакатда ҳукм сурган қизил салтанат мустамлакачилиги, яккабошчиликдан иборат маъмурий-буйруқбозлик иш услуби, мамлакатда авж олиб кетган ошна-оғайнигарчилик, таниш-билишчилик, қариндош-уруғчилик, юлғичлик, порахўрлик, тилёгламалик, лаганбардорлик ва бошқа шу сингари ярамас иллатларга қарши ижодкор зиёлилар ҳам ошкора ва пинҳона кураш олиб бордилар, жамоатчиликни бундай иллатларга қарши курашга чорладилар. 60—80-йиллардаги халқнинг оғир қисмати ва дарду-ҳасратлари бир катор ёзувчиларнинг ижодларида ўз акс-садосини топди. Т. Қайипбергеновнинг «Кўз қорачиғи», С. Аҳмаднинг «Жимжитлик», Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор», Омон Мухторнинг «Эгилган бош», Шуккур Холмирзаевнинг «Қора камар», «Йўловчи», Шароф Бошбековнинг «Темир хотин», «Эски шаҳар», Муҳаммад Юсуфнинг «Қора куён», Абдулла Ориповнинг «Ранжом», Ўткир Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси», Эмил Амитнинг «Сўнгги имконият», Учқун Назаровнинг «Чаён йили», Пиримкул Қодировнинг «Юлдузли тунлар», «Авлодлар довони» ва бошқалар бунга мисол бўлади.

Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Шукрулло, Жамол Камол, Тоҳир Қахҳор, Рауф Парфи, Ойдин Ҳожиева, Гулчеҳра Нуруллаева, Маъруф Жалил, Миразиз Аъзам, Чўлпон Эргаш, Усмон Азимов, Хуршид Даврон, Собит Мадалиев, Шавкат Раҳмон, Абдулла Шер, Муҳаммад Али, Мирзо Кенжабоев, Йўлдош Эшбек, Тожиддин Сейтжонов, Тўлибой Қобулов, Тиловберган Жумамуродов, Пирлепес Тулаганов, Эргаш Муҳаммад, Шамси Аппазов, Назар Эшонкул, Чори Аваз ва бошқа ижодкорлар мустамлакачилик ва турғунлик даври иллатларига қарши адабий ижоднинг ҳикоя, шеър, публицистика каби усулларида фойдаландилар ва оммани бу иллатларга қарши курашга чорладилар.

Аммо, маърифий соҳада эришилган натижалар қанчалик салмоқли бўлмасин, юртимизга улкан империя тажовузи билан ўтказилган зулм кўлами ундан-да улкан эди. Совет мафкурасининг “Социалистик байналмилал” хусусиятининг хуфиёна моҳиятида аслида миллий маданиятларни тан олмаслик, уларга беписандлик билан қараш, диний қадриятларни мутлақо таъкиб қилиш, умуминсоний қадриятларга нисбатан беписандлик ётарди. Айниқса, бундай фаолият ижодкор зиёлиларга синфий нуқтаи назардан қаралиши ва улар ижодининг бўғиш билан тарихий ва адабий

13 - А.Тўраев билан суҳбат.2017.11 июль

лсин
бош-
авж
уруғ-
ошқа
ра ва
арши
арду-
опди.
Му-
бош»,
знинг
, Аб-
аси»,
или»,
бош-
Гоҳир
ъруф
врон,
фирзо
в, Ти-
ламси
качи-
шеър,
ларга
моқли
зулм
йнал-
тлар-
ларни
санд-
уктаи
дабий

меросни йўқ қилишни мақсад қилиб олганди. Шунинг таъкидлаш жоизки, Собик иттифок аввал бошдан сохта, курама эди. Унга республикалар мажбуран бирлашган эдилар. Шунинг учун ҳам улар ўз халқи миллий давлатчилиги қадриятлари, хоҳиш иродаси инобатга олинмаган, бу иттифокдан асл қалбларида норози эдилар. Аммо ундан чиқиш мураккаб эди. Шу таъкиб ва назоратларга қарамасдан, Ш.Рашидов “байналмилалчилик ва рус миллати улуғ”лигини таъкидлаш билан халқимизнинг маданий меросини кўпайтиришга, уни бутун жаҳонга тараннум этишга эришади. Айнан ўзбек халқи санъати ва маданияти тарғиботи туфайли кўплаб мамлакатлар ўзбек миллати борлигини таниб олди.

Ш.Рашидов ўз тарихи ва қадриятларини чуқур билган зиёли ва ёзувчи инсон сифатида туркий, қолаверса, жаҳон халқлари давлатчилиги тарихини яхши билганлигига шубҳа йўқ. Қолаверса, Туркистонда амалга оширилган 17 йилдаги хунрезликларни, жумладан, Жиззах кўзғолонининг тарихини билмайди ва унга нисбатан ўз шахсий қарашларига эга бўлмаган, дейишимиз қанчалик тўғри бўлади? Унинг коммунистик ғояга бўлган садоқатининг заминиди ўзбек халқининг юксалиши ва у қилган барча саъйи-ҳаракатлар миллатнинг келажак мақсадларига қаратилганлигини инкор қилиш мумкинми? Шу сабабдан, Ш.Рашидов ўз даврининг одами бўлган, деган қарашга қўшилиб бўлмайди. Зеро, миллат зиёлилари ўз давридан ўтиб кетса ва бу йўлда ўзини чинакам халқ хизматига бахшида қилса, шахсга айланади. Ўз даври тартиби ва ҳолатларига мослашган ёки унга муносиб ва кўникиб яшаган инсонлар ёхуд раҳбарлар шахс сиймосига дахлдор бўлолмайдилар. Бошқача қилиб айтганда, халқнинг дарди ва армони билан яшаган шахснинг сиддик руҳияти тириклигидаёқ келажак учун яшайди. У ўз давридан, унинг эҳтиёжларидан ўтиб истиклол мақсадларига юз тутаяди. Бу каби инсон руҳияти қудратини, икки ўт орасида азият чеккан ички оламини тушуниш учун балки 100 йил ҳам камлик қилса керак?!

СОВЕТ ҚАТАҒОНИНИНГ КОММУНИСТЧА УСУЛИ

Тарихимизнинг шўролар салтанати даври, хусусан, катагон йиллари дардли алам ва мотамсаро воқеаларга тўла, халқимизнинг миллат сифатида қадди букилган, хўрланган ва оёқости қилинган даври бўлди. Бу давр сиёсатидан келгуси авлодлар қандай сабоқлар олиши керак? Бу катагон зулмлар қандай бошқарув амалларига суянган, унинг мафкуравий асослари нималарда намоён бўлган? Бу тизим сиёсати мафкурасида шахснинг, раҳбар шахснинг, халқнинг кадр-қиммати қандай белгиланган? Ва бугун биз, совет давлатчилиги фожиалари билан боғлиқ бўлган қандай иллатлардан сабоқлар чиқармоғимиз лозим?

Мазкур масалалар ечими тоталитар тузум деб аталган коммунистик сиёсатни англашга, унда халқ ва миллий шахсларнинг тақдиридан хулосалар чиқариш имкониятини беради. Жумладан, Ш.Рашидов раҳбарлик қилган давр сиёсати ва давлат бошқаруви хусусиятларини очмасдан туриб, у кишининг кенг қамровли фаолиятига, қолаверса халқ қисматига баҳо бериш, айти пайтда, айрим тарихий воқеа-ҳодисаларни ҳолисона хулоса қилиш илмий-объектив натижаларни бермайди.

Бу даврга (60-80 йиллар) келиб, сталинча катагон сиёсати аввалгидек даҳшатли ва оммавий қирғин қилишга қаратилмаган бўлсада, унинг ёвузлик даражаси камайган эмас. Аксинча, у мафкуравий киёфа шаклини эгаллаб, аксарият ҳолларда идожкор, зиёли, фидойи ва ватанпарвар шахсларни таъқиб қилиш услубларини давом эттиради. Лекин, у, анча “маърифатлашган” сиёсатнинг янги кўринишини намоён қилади. Шу нуқтаи назардан дастлабки эътиборимизни шу даврда ҳукмрон бўлган совет сиёсатининг мақсад-муддаоларини, бошқарув-идора усулларини тафтиш қилиш билан мудҳиш тарихий фожиаларимиз сабабларини очишга қаратамиз.

Совет тоталитар тизимининг моҳияти шундан иборат эдики, унда давлат бошқаруви марказлашган ва буйруқбозлик характерига эга эди. Сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий, маърифий соҳалар устидан тўлиқ давлат назорати ўрнатилди. Фикрлар хилма хиллиги, тафаккур эркинлиги, ижобий муҳолифатчилик қатъиян ман этилди, сиёсий эркинликлар тақиқланди. Айти вақтда, демократик тартиботлар бузилди, илғор, тараққийпарвар кучлар катагонга маҳкум этилди. Ҳукмрон партиянинг ягона иродаси, ўзбошимчалиги, чегара билмас зўравонлиги авж олди. Мамлакатда то-

талитар тузумнинг қарор топиши миллий совет республикалари ҳаётига ҳам дахл қилиб, уларнинг бутун ихтиёрини Иттифок давлати тасарруфига боғлаб қўйди. Бу Ўзбекистон тимсолида ҳам кўзга яққол ташланди. Аввало, республика ҳокимияти бошқарувининг ҳамма бўғинлари тўлиқ равишда СССР органларига бўйсундирилди. Шунингдек, бу ердаги ягона раҳбар ташкилот – Ўзбекистон Компартияси ҳам ВКП(б)нинг таркибий қисми сифатида вилоят бўлими мақомига туширилди.¹ Бундай жамият тоталитар режимга асосланган давлат тузуми деб аталади.

«Тоталитаризм», - Ханна Арендтнинг фикрича, - бу инсонлар томонидан қабул қилиш мумкин бўлмаган воқеълик билан тўкнашиш асосидаги режим бўлиб, фантастик орзулар ва социал мифларда ўзларининг яққалигига қараб интиладилар. «Жаннат мавзуи» кундалик онгда соғлом фикрни сиқиб чиқарди. Омма реал воқеъликка кундалик тажрибаларнинг реаллигига, бирор-бир нарсага ишонмайди. Улар, умумий ва ташқи томондан қараганда зиддиятсиз мифлар ҳамда ҳокимият таъсирида бўлишдир. «Тоталитаризм - инсонни эркинлигидан маҳрум этишнинг олий меъёри ёки энг охирги чегараси»² деб ҳисоблашда кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрлари бир-бирига тўғри келади.

Тоталитаризм ҳокимиятнинг ташқи ричагларини эгаллаб олади. Давлат механизми ва бостириш аппаратини қўлга олиб, ҳукумат билан бошқарувчилар ўртасидаги масофани қисқартиради. Тоталитаризм - ҳокимиятнинг идора шакли сифатида деспотик режим бўлиб, ҳокимиятни тўлалигича муайян ҳукмрон гуруҳ қўлида тўплайди ва ўз иродасини жамиятга мажбуран ўтказди. Тоталитаризм - ўз навбатида инсонларнинг барча фаолиятлари сиёсий вазифаларга бўйсундириладиган ва ҳамма инсоний ўзаро муносабатлар ташкил этиладиган ва режалаштириладиган ижтимоий-сиёсий тузумнинг ўзига хос тизимидир³.

Тоталитаризм ижтимоий-сиёсий тузум сифатида у қуйидаги хусусиятлари билан белгиланади:

- а) иқтисодиёт соҳасига марказлашган раҳбарлик ва бошқарув;
- б) социал соҳада битта партиянинг раҳбарлик ролини тан олиш ва унинг диктатурасини амалга оширилиши;
- в) сиёсий соҳада битта партиянинг раҳбарлик ролини тан олиш ва унинг диктатурасини амалга оширилиши;

1 - e-tarix.uz>vatan-tarixi/478-vatan-tarixi.html

2 - Ханна Арендт. Вирус тоталитаризма.// Новое время. 11, 1991. С -17

3 - Алимардонов Т. Эркинлик руҳи. Т.: "Nishon-Noshir". 2015, 28 б.

г) маданий ҳаётда расмий ягона мафкуранинг ҳукмронлиги ва уни жамият аъзоларига мажбуран қабул қилдириш;

д) партия ва давлат ихтиёрида оммавий ахборот воситалари: матбуот, радио, кино, телевидение ва бошқаларнинг жамланиши;

е) партия ва давлат қўлида қуролли кураш барча воситаларининг йиғилиши⁴.

Инсоннинг мавжудлиги, кундалик эҳтиёжлар (бир бўлак нон, орзулар) учун ҳокимиятга маъқул бўлишга интилиш билан асосланади. Бу давлат ҳокимияти ва унинг мафкураси орқали уйғунлаштирилади, асосланади. «Ялпи фароғат жамияти» ёки «Коммунистик жамият» қуриш мақсадлари орқали инсонлар онига сингдирилади. «Тоталитар дохий» шаклланади. Жамиятдаги ҳаракатлар ва жараёнлар уни сўзи билан бошланади ва сўзи билан тугайди. Натижада сиёсатда мунтазам тараннум қилинадиган “Халқ сўзи”, “Халқнинг кўзи”, “Халқ иродаси” каби тушунчалар маҳорат билан сингдирилади, халқ ўз “бахт”ига маҳлиё бўлиб юраверади.

Тоталитар тузум сиёсатида доимо халқнинг эркинлик руҳиятини сўндиришга урғу берилганки, инсонда шахсий позиция хиралашиб, сўнгра батамом сўниб борган. Шахслари қатағон этилган жамиятда миллат ва унинг ор-номусини ҳимоя қилувчи эга қолмайди. Шахслари шахид этилган миллат жамоавийликда яширинган қулликдан паноҳ топади. Чунки, ожизлик омма ичида билинмайди, уни бало-қазолардан асрайди. Факат омма доирасидан чиқиб кетмаса бас. Янада, аниқроқ айтсак, ожиз одам реал ҳаёт муаммоларидан кўркади, ожизлик гирдобига тортган журъатсизлик, саводсизлик ва маърифатсизлик ҳақиқатни англаш имкониятидан маҳрум қилади. Ўзлигини англаган шахслар эса, ўз ҳақиқати билан реал ҳаёт дарвозасидан ташқарига улоктирилади. Бу мудҳиш сиёсий тажрибалар Ўзбекистонда социализм қурилишининг дастлабки кунлариданок бошланган амалиёт эди.

Тарихдан маълумки, айнан большевизм, нацизм одамларнинг руҳий иррационал туйғуларига таъсир ўтказиб умидсиз қалблар бўшлиғини тўлдирган ва ўз мафкураси тарафдорларига айлантирган. Айни пайтда, сиёсийлаштирилган оммавий тантана ва байрамлар одамларни ёлғизлик ва мавҳумликдан халос этган. Оммавий бирлашув уларнинг кучига-куч, ғайратига-ғайрат қўшган. Тоталитар йўл билан бошқариладиган тузумда оломон психологияси вужудга келади. Оломонда ўз табиатига кўра тўн-

4 - Демедов А.И., Федосеев А.А. основы политологии, М., «Высшая школа», 1995, С. 138.

и жа- тариш, исён қилиш, кўзғолон қилиш каби хусусиятлар устувор бўлади. Одамларнинг ўз-ўзига сингиб кетиши орқали уларда кўрқув ва бегона- тбуот, лашув ҳиссиёти йўқолади, ҳатти-ҳаракатлар кўпроқ эҳтиросларга асос- ининг ланади. Шунинг учун оломоннинг жунбўшга келиш ҳолати унинг ўзига хос хусусияти билан белгиланади. Бу хусусиятлар билан большевиклар революцияни амалга оширадilar. Оломоннинг яна бир жиҳати борки, бу зулар) тобелик, ишонувчанлик, эргашувчанлик, мулоҳазасизлик, агрессивлик давлат хусусиятларини умумлаштиради. Бу хусусиятларга асосан совет ҳокимия- нади. ти ўз бошқарувини мурасасиз амалга ошириб келди. Тоталитар жамиятда садла- оломон ўз-ўзича фаолият кўрсатмайди. Унинг вазифаси шундай белгилан- лана- ган. У оломон бўлишдан тўхтагунича уни етаклайди, йўналтиради. Зеро, ди ва омма таркибидаги инсон ҳар қандай ахлоқдан маҳрум бўлган одам сифа- диган тида ҳаракатининг моҳиятини нимагадир итоат қилишга қаратади, дейди, Ҳ.Ортега-Гассет, ўзининг “Оломон исёни” асарида⁵.

и сўн- Тоталитар жамият фуқаролари маърифатсизлиги, сиёсий маданияти- нинг торлиги бу жамият бошқаруви услубларини тушуниш ва тасаввур :ўнгра этиш имкониятидан маҳрум қилади. Масалан, тоталитар режим жамиятда лат ва диктатор, ҳарбий бошлик, гуруҳ ва шахснинг ҳокимиятни амалга оши- этил- ришдаги чексиз ваколати, етакчи якка мафкуранинг мавжудлиги, ҳокими- Ёунки, ят халқ иродаси ва назоратига бўйсундирилмаганлиги, мансабдор шахс- Фақат лар ва давлат органларининг шаклланиши сайлов тамойилларига амал з одам қилмаслиги ёки уларнинг расмийчилиги, маҳаллий органлар ваколати- урват- нинг чекланганлиги, сиёсий ҳокимиятнинг монополлашуви, жамиятда тидан реал сиёсий муҳолифат ва рақобатнинг йўқлиги, фуқароларнинг сиёсий н реал маданияти пастлиги, сиёсий партияларга нисбатан ишончсизлик туфайли криба- ёки электоратнинг йўқлиги сабаб бўлади⁶.

қ бош- Сталин даврининг характерли белгиси репрессив органлар, хусусан, рухий Давлат хавфсизлиги комитетининг (КГБ) на партия органларига, на ко- ниғини нун бўйича улар фаолияти устидан назорат ўрнатиш лозим бўлган проку- айтда, ратура органларига бўйсунмаслигида, барча куч ишлатувчи тизимлардан физлик устун туришида эди. Жамият назоратидан четда қолган ва давлатнинг бош- та-куч, қа барча ташкилотларидан устун турган совет типдаги бундай жазо ор- узумда ганларини яратиш жамиятда минг-минглаб бегуноҳ кишиларнинг ноҳақ на тўн- жазоланишига, давлатнинг, миллатнинг хавфсизлиги мақсадларида тузил- ган бундай органнинг тубанлашувига, жамиятда норозилик ҳолатлари-

1995, С- 5 - Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. —М.: АСТ, 2003. С- 45

6 - Алимардонов Т. Эркинлик рухи. Т.: “Nishon-Noshir” наш. 2015. 132 б.

нинг кучайишига олиб келди. Бундай ташкилотлар жамиятни кўрkitувчи террорчи кучга айланиб қолади.⁷

Совет давлат катагон сиёсати хронологиясига эътибор қаратадиган бўлсак, бу тузумнинг манфур ички табиатини бўйи баста билан кўрамиз:

- катагоннинг сиёсий- мафкуравий асослари (1917 йилдан бошланган);
- “Оммавий катагон” (1927й);
- “Зарар етказувчилар билан кураш” (1920-30 йиллар);
- “Кончилар” иши (Донбасс – 1928 й);
- “Ички мухолифат” билан кураш (1927- 28 йиллар);
- “Қулоқларга қарши кураш” иши (1928-35 йиллар);
- “Фанлар Академияси” иши, олимларга қарши кураш (1930-38 йиллар);
- “Партия сафларини тозалаш” иши (1934-38 йиллар);
- “Армия офицерлари” иши (1935-41 йиллар);
- “Халқлар депортацияси” иши (1940-50);
- “Учликлар” иши (1960-61 йиллар);
- “Гастроном” иши (1980- 1983 йиллар);
- “Пахта” иши (1983 йиллардан);
- “Ўзбеклар” иши (1983-85 йиллардан)

Бу катагонлик сиёсатининг ҳали тўлиқ бўлмаган рўйхати. Аммо, шундан ҳам мазкур давлатнинг қанчалик даражада зўравон мафкурага асосланган ҳолда давлат бошқарувини ташкил этганлиги тўғрисида тегишли хулосалар қилса бўлади.

Маълумки, большевиклар партиясида “лидерлик” учун кураш Ленин тириклик пайтидаёқ бошланган. “Адолат, тенглик, демократик централизм, халқ бахти саодати учун кураш” каби шиорлар билан ўзини ниқоблаб олган Компартия аслида мустамлакачиликка, тоталитаризмни, қонли ички курашларга асосланиб давлатни бошқарди. Лидерлик учун курашган ва Сталинга бирдан-бир рақиб бўла оладиган инқилобнинг улкан назариётчиси Троцкий чет элга сургун қилинади, бошқа икки рақиб Бухарин ва Рыковлар отиб ўлдирилади. Кировга суиқасд қилинади, шафқатсиз тахт талашишга дош беролмаган Оржоникидзе ўзини-ўзи осади. Партиянинг ичидаги курашлар натижасида турли айблар билан 24 миллион одам қамоқ ва сургунга юборилади. Сталин ўзига рақиб бўлиши мумкин бўлган барча кишиларни ва уларнинг издошлари сифатида миллион-миллион

7 - Эргашев Ш. Эрк истар кўнгил. Т.: “Ўзбекистон” 2017. 54 б.

гувчи дуноҳсиз одамларни ўзининг мансабини сақлаб қолиш учун қурбон қилади. Партия яқка одамнинг хоҳиш истаги билан бошқариладиган авторитар гуруҳга айланади.

амиз: Ишга туширилган жазо машинаси XX асрнинг 34-37 йиллари, сўнгра 46-49 йилларда ўтказилган партияни тозалаш тадбирлари асосан халкнинг эркин фикрли, илмли савияли, мустақил шахслардан халос қилиш операцияси бўлиб, бу операциялар партиянинг раҳбар кадрларига келиб қўшилган 40 йиллар авлодига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмасди. Тоталитаризм олдидаги кўрқув 40 йиллар авлоди руҳиятига сингиб бўлган эди. Улар ҳар доим ҳаётлари қил устида турганлигини, ҳар бир эҳтиётсиз сўз, ҳаракат ўзини қурбон қилиш билан баробар эканини яхши билардилар. Бу авлод 1937 йилги қатл ваҳми ҳали кетмаган, 1946-49 йиллардаги янги қатл жараёнлари навбат кутаётган бир пайтда партиянинг раҳбар кадрлари сафидан жой олдилар ва улар бундан ўзларини сақлаш учун эҳтиёткорликнинг барча чораларини кўришга, буйруқдан ташқари бирон ҳаракат қилмасликка, партия мафкураси ва партия сиёсатидан оғишмаслик руҳида тарбияландилар. Партиянинг қайси “лидерига” эргашса, узоққа кета олиш мумкинлиги улардан жуда катта билим, сиёсатдонлик ва узоқни кўра билишни, сиёсатга киргандан сўнг тенгма-тенг сиёсатбозлик қилишни талаб этарди.

Аммо, ВКП(б) МҚ директиваларини амалда рўёбга чиқариш жараёнида «миллатчилик»ка қарши кураш ниқоби остида 40-йиллар охири — 50-йилларнинг бошларида мустабид тузум ва унинг мафкуравий муассасалари ўзбек халқининг маданий меросига ҳужум қилишни кенг авж олдириб юбордилар. Илм-фан, адабиёт ва бошқарувда меҳнат қилган зиёлиларнинг бир қатор вакилларига қарши ваҳшийларча бедодлик қилдилар. Ана шундай, катагон сиёсатнинг меъёрий ҳўжжатларидан бири — бу (Москва, об.1947. Приказ НК (003)) 47 йўриқномаси бўлиб, унинг қисқартирилган мазмунини берамиз.

и Ле- 1. Ташкилотчилик қобилиятига эга ва халқ орасида машҳур бўлган кишиларга алоҳида эътибор бериш керак. Бундай кишиларни ёллаб олишга уриниш зарур, мабодо рад этишаркан, уларнинг юқори лавозимлар томон йўлини тўсиб қўйиш лозим бўлади.

с цен- 2. Шундай бир вазият яратиш керакки, давлат хизматчиларининг даромадлари (махсус хизмат ва ҳарбий саноатдан ташқари) жуда оз миқдорни ташкил этсин. Бу аввало соғлиқни сақлаш, суд ва мактабларга, бундан ташқари, барча раҳбар ходимларга тааллуқлидир.

3. Бошқармалар ва кўпгина корхоналар идораларидаги барча лавозимларга (жойлардаги ҳукумат органлари билан келишувсиз) махсус хизмат билан ҳамкорликда бўлган кишиларни тайинлаш зарур...

4. Ҳуқукий, иқтисодий, маъмурий буйруқлар ва қарорларда албатта ноаниқ қисмлар мавжуд бўлиши керак. (токи, уни ҳеч бир ҳодим тушуниб ололмасин. ТА.)

5. Шундай қилиш керакки, ҳар қандай масала билан бир пайтнинг ўзида бир қанча кўмиталар, муассасалар ва ташкилотлар шуғуллансин, аммо уларнинг бирортаси корхона фаолиятига ёрдам бериш имкониятига эга бўлмасин. Раҳбарларнинг хизмати фақат топшириқларни бажариш билан чегараланиши керак.

6. Корхоналарнинг раҳбарларида шу корхона ишларига мустақил таъсир ўтказа олиш ҳуқуқи чекланган бўлиши лозим. Раҳбариятнинг хизмати фақат буйруқни бажаришдан иборат қилиб қўйилсин.

7. Ҳеч бир ҳолда касаба ташкилотлари ўзини корхона раҳбариятига қарши кўя оладиган ҳуқуқларга эга бўлмаслиги керак. Уларни бошқа ишлар билан, масалан, бўш вақт ва таътиллار уюштириш, пенсия, кредит аризаларини ҳал қилиш, сайёҳлар, маданий ва кўнгилочар тадбирлар ўтказиш, камёб молларни тақсимлаш сингари юмушлар билан банд қилиб қўйиш керак. Улар сиёсий раҳбарият қарорларини ёқлаб чиқишлари ва тушунтириш ишларини олиб боришлари лозим.

8. Ўз вазифаларини тиришқоқлик билан бажарадиган, аммо муаммоларни таҳлил қила олмайдиган раҳбарларгина хизмат бўйича кўтарилишлари учун ҳаракат қилиш керак бўлади.

9. Партия, давлат ва хўжалик аппаратида ишлаётган туб ерли кишиларни шундай ҳолатга солиш керакки, уларнинг ўз қўл остидагилари кўз ўнгида обрўси тўкилиб, аввалги даврларига қайтиш учун ҳам имконлари қолмасин.

10. Бошланғич ва ўрта мактабларда, бундан ҳам аввал, ўрта ва олий ўқув юртларида ўта эътибор қозонган ўқитувчилар ишдан четлаштирилиши лозим бўлади. Уларнинг ўрнига тузум томонидан белгиланадиган кишиларни қўйиш керак. Фанлар орасидаги фарқ, текислаб юборилиши, оригинал нашрлар чекланиши, лотин ва эски грек тиллари, умумий философия, мантиқ, ва генетика фанларининг ўтилмоғи тўхтатилиши шарт. Тарих дарсларида ўтган сиёсатдонлар кимлар, ватан равнақи учун хизмат қилишгани ёки хизмат қилишга уринишгани ҳақида гапириш мумкин эмас, эътиборни фақат подшоҳлар зулми ва уларга қарши қаратилган халқ

озим-измат курашига бурмоқ лозим бўлади. Махсус мактабларда мутахассислик жуда чегаралаб ўтилиши керак.

11. Агар бир ташкилот тузилиб, бизнинг давлатимиз билан ҳамкорлик қилиб турса-ю, аммо расмий раҳбариятнинг иктисодий фаолиятини назорат қилишга интиладиган бўлса, уни зудлик билан миллатчилик ва шовинизмда айблаш зарур...

12. Сиёсий рақиблиарнинг ҳаммаси қамалган бўлиши борасида ҳам қайғуриш лозим. Маҳаллий аҳоли ихлос қўйганларини оғдириб олмоқ ёки калтакламоқ зарур. Уларни қандайдир қонунни бузганликда айблаб камаш ёки бахтсиз ҳодиса аталмиш баҳона сабаб билан йўқ қилиб юбормоқ керак.

13. Партия томонидан тайинланадиган раҳбарлар ишимизга зиён келтиришса ҳам, ўзига бўйсунадиган кишилар ўртасида норозилик уйғотса ҳам, барибир судланмаслиги керак. Ўта кўпол хатоларга йўл қўйишса, уларни мансабидан бўшатиб бошқа бир шундай мансабга ёки бундан-да баландроғига қўйиш лозим бўлади. Бунинг имкони бўлмаган пайтда уларни бирон-бир раҳбарлик лавозимига белгилаб, захирадаги кадрлар ҳисобига киритиб қўйиш керак.

14. Иш жойларида етакчи мутахассислар ишдан олинишига ҳамда уларнинг ўрнига чаламулла ва мулоҳазасиз ходимлар қўйилишига эришмоқ даркор.

15. Олий ўқув юртларига шундай кишиларни қабул қилишга эришиш керакки, улар халқнинг оми қатлаמידан бўлишсин ва уларни мутахассислик бўйича чуқур билим олиш эмас, балки фақат диплом қизиқтирсин⁸.

Кўриб турганимиздек, мазкур расмий хужжат совет давлати бошқарувининг асосий қўлланмаларидан бири бўлган. Айни пайтда, мазкур қўлланма асосида коммунистик партиянинг сиёсати шаклланган ва ҳаётга тадбиқ этилган. Албатта, ўтқир ва жозибадор мафкура билан ниқобланган кизил мафкура “инсонпарварлик” ғояларини тараннум қилиш билан оломон онгига адолат туйғуларини сингдириб турган.

Миллий зиёлилар қисмати

Мустабид тузум, мазкур қўлланмага асосан Марказдан Ўзбекистонга ўзининг кўп сонли “садоқатли вакиллари” раҳбарлик лавозимларда ишлашга узлуксиз юбориб турди. Улар ёрдамида ўлка ҳаётида кечаётган

8 - Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. “Шарк” нашриёти-матбаа концерни. Т. 2000. 510 б.

барча жараёнлар, ўзгаришлардан доимий хабардор бўлиб, маҳаллий кадрлар фаолиятини кузатиб, назорат қилиб борди.

Ўз халқи, юртининг миллий манфаатларини ҳимоя қилиб, унинг истикболини кўзлаб, ўзида куч-ирода топиб, бор ҳақиқатни айтишга журъат қилган миллат кишилари биринчи навбатда ҳукмрон Марказнинг қаҳрузаҳрига дучор бўлди. Қатағонлик зулмкорлари, уларнинг гумашталари бир имо-ишора билан бундай юрт фидойиларини орадан олиб ташлаш, фаолиятини оғмачилик, бузғунчиликда айблаш, шаънига халқ душмани, миллатчи, аксилинкилобчи, буржуа малайлари сингари асоссиз бўхтонлар билан лаънат тамғасини тиркашга доимо тайёр турардилар. Бунинг ёркин ифодасини совет мафкурачилари томонидан тўқиб чиқарилган ва ўзбек миллий кадрлари шаънини булғашга қаратилган “ўн саккизлар гуруҳи”, “иноғомовчилик”, “қосимовчилик” деган сиёсий ишлар мисолида кўришимиз мумкин. Уларнинг ягона “гуноҳи” ўз миллати дарди, ташвиши ва манфаатини кўзлаб, айрим ижтимоий муаммоларни кўтарганлиги ва уларни ҳал этишга юқорининг эътиборини жалб этганлигидир. Хўш, “ўн саккизлар гуруҳи” таркиби кимлардан иборат бўлган? Улар совет мутасаддилари олдида қандай гуноҳ қилган эдилар? Республиканинг таниқли арбобларидан ташкил топган бу гуруҳ (И.Хидиралиев, Н.Саиджонов, У.Ашуров, Р.Раҳимбобоев, Р.Рафиқов ва бошқалар)га тиркалган асоссиз айбга, уюштирилган тухмату бўхтонга кўра, гўё унинг аъзолари кўп масалаларда нотўғри йўл тутганлар. Аслида эса, улар ҳукмрон Марказнинг улуғ давлатчилик ва шовинистик сиёсатига, миллий кадрларга нисбатан беписандлик, лоқайдлик йўлига қарши чиқиб, адолат ва ҳаққонийлик тамойилларини ҳимоя қилиб чиққандилар. Шу боис расмий партия органлари томонидан мазкур гуруҳ аъзолари кескин қораландилар ва улар ўз лавозимларидан олиниб, турли партиявий жазоларга гирифтор этилдилар.

“Иноғомовчилик” гуруҳи тўғрисида гап борганда ҳам унга қўйилган барча айбларнинг тўлиқ тарзда тўқиб чиқарилганлиги аён бўлади. Маълумки, Раҳим Иноғомов ЎзКП(б) МК Матбуот бўлими мудир ва ЎзССР Маориф халқ комиссари вазифасида фаолият юритиб келган. У 1926-йилда “Ўзбекистон зиёлилари” деган рисоласини эълон қилган. Рисолада октябрь ўзгариши ўзбек халқи учун кутилмаган воқеа бўлди ва унга ўзбек меҳнаткашлари тайёр эмас, деган фикрларни ёзган. Р.Иноғомов ўзининг бир қатор нутқларида Ўзбекистон Компартиясининг мустақил фаолият юрита олмаётганлигига, Марказнинг назоратчи органларининг ўлка ҳаётидаги зўравонлигига ҳам алоҳида эътибор қаратган. Республи-

канинг бир қатор маҳаллий партия, совет органлари масъул ходимларидан Н.Мавлонбеков, И.Исамухаммедов, М.Алиев сингари ҳаммаслақлар Иноғомов қарашларини қўллаб-қувватлаб чиққандилар. Албатта, бундай муҳолифатчи чиқишлар ҳукмрон партия мутасаддиларининг қаҳрига учрамасдан, жазоланмасдан қолмасди. Шу боис 1926-1927 йилларда бу гуруҳ фаолияти партия ташкилотларида бир неча бор муҳокама қилиниб, оғмачи гуруҳбозликда айбланди. Р.Иноғомов ва унинг тарафдорлари вазифаларидан олиниб, номлари қораланди. Ўзлари эса тавба-тазарру қилишга мажбур этилдилар.

“Қосимовчилик” гуруҳи ҳам 1929–1930-йилларда совет ҳукмрон режими томонидан миллий кадрларни, зиёлиларни катағон қилиш, жазолаш мақсадида атайин уюштирилган навбатдаги уйдирма бўлган. ЎзССР Олий Судининг раиси лавозимида ишлаб келган Саъдулла Қосимов ва унинг яқин маслақдошлари деб топилган Н. Алимов, Б.Шарипов каби 7 киши 1929-йилнинг иккинчи ярмида қамоққа олинадилар. Уларнинг атайин тўқиб чиқарилган “айблов иши”га сиёсий тус берилади. Бунга кўра, улар республикадаги миллатчи ташкилотлар билан алоқа боғлаганликда айбланадилар, “босмачилик” ҳаракатига ён босганликда қораландилар. Бу гуруҳнинг 4 та аъзоси мана шундай асоссиз айблар билан айбланиб, отиб ташландилар, қолган 3 киши эса кўп йиллик қамоқ жазосига ҳукм қилиндилар.

Ўзбекистон равнақи, истиқболи учун фидойилик кўрсатган Файзулла Хўжаев, Турор Рисқулов, Абдулла Раҳимбоев, Акмал Икромов, Исроил Ортиқов, М.Чўқай, Абдулла Каримов ва бошқа ўнлаб номдор маҳаллий раҳбар кадрларнинг ҳаёт қисмати ҳам пировардида мана шундай фожиа билан якун топди. Мустабид тузум ҳукмдорлари ва улар гумашталарининг енг шимариб қилган “саъй-ҳаракатлари” натижасида 1937–1938-йилларда гўё Ўзбекистонда бир қатор йирик “аксил-инқилобий тузилма”лар борлиги тўқиб чиқарилди. Булар республика раҳбарлари А.Икромов ва Ф.Хўжаев бошчилигидаги “Буржуа-миллатчилик аксилинқилобий маркази”, Абдурауф Қориев раҳбар бўлган “Мусулмон руҳонийларнинг миллатчи-исёнчилар ташкилоти”, “Аксилинқилобий ўнг троцкийчи жосуслар ташкилоти маркази”, “Бухоро ва Туркистон бахт-саодати” номли аксилинқилобий ташкилот, И.Ортиқов бошлик “Ёшларнинг аксилинқилобий буржуа-миллатчилик ташкилоти”, “Инглиз жосуслик резидентураси”, “Япон жосуслик-қўпоровчилик резидентураси” ва бошқалар бор эди. Энг сўнгги маълумотлар, тарихий ҳужжатларни ҳар томонлама ўрганиш,

тахлил қилишлар, суриштиришлар бундай ташкилотларнинг республика ҳудудида бутунлай бўлмаганлигини тасдиқламоқда. Демак, бундай “аксинкилобий тузилма”лар қатағон тузуми буюртмаси асосида Марказ жаллодлари ва жазо органлари томонидан атайин тўқиб чиқарилган. Бунинг орқасида минг-минглаб бегуноҳ, айбсиз инсонлар шафқатсиз жазоланган, азиз умрлари хазон бўлган. Фақат 1937–1939-йилларда Ўзбекистонда ҳаммаси бўлиб 43 мингдан зиёд киши камокқа олинган. Улардан 6920 нафари отиб ташланган, 37 минг нафари эса турли муддатли камок ва сургунларга ҳукм этилган.⁹

Совет қатағон сиёсатини бежизга “компания” деб аташмаган, аслида. Бу компания мазмунан мунтазам ва изчил амалга оширилиб бориладиган тадбирларнинг бир кўриниши сифатида ўсиб чиққан ёки пайдо бўлаётган эркин тафаккурни гўдаклигидаёқ пайқаши ва йўқ қилишга қаратилганлиги билан ажралиб турган. Шу тариқа, совет тоталитаризми халқнинг энг сара фарзандларидан, етакчи зиёлиларидан маҳрум қилиб бориб, оломонлар сафини кенгайтиришга интилади. Шундай компаниялардан навбатдагиси 1949 йил 25 июнда Ўз КП(б) МКнинг бюросида Ўзбекистон ёзувчилари иши муҳокама қилинди¹⁰. Бу масаланинг махсус кўрилиши республиканинг бир қатор таниқли адабиёт намояндалари бадном қилинишига сабаб бўлди. Қарорда ёзувчи Абдулла Каҳҳор қаттиқ танқид остига олинади, у ўзининг «Қўшчинор» романида гуё «ўзбек кампири тили билан унинг келини рус бўлгани учун ғийбат қилиб камситилади». Ёзувчи Миркарим Осим «сиёсий жиҳатдан ишончсиз... миллатчилик, хато фикрларидан халос бўлмаган» киши сифатида таърифланди. МК бюроси Ойбек, Миртемир, Туйғун, Шарипов, М.Бобоев, Ў.Рашидов, Ҳамид Гулом, А.Қаюмов, М.Шайхзода асарларидаги «жиддий хатолар ва бузилишларни кўрсатиб ўтади»¹¹.

Мустабид тузум эркин фикрлайдиган ўзбек ёзувчилари ва шоирларини бадном қилиб, уларни қоралаш билангина чекланиб қолмади. Улардан бир қанчалари қатағон қилинди. Республика давлат хавфсизлиги органлари 1951-йилда «Ёзувчилар уюшмасида ва айрим матбуот органларида «уя қурган» 12 кишидан иборат «советларга қарши миллатчилар гуруҳини «фош этди». Бу гуруҳга шоир ва ёзувчилардан Шукрулло Юсупов (Шукрулло), Гулом Алимов (Шухрат), Мақсуд Шайхзода ва бошқалар,

9 - e-tarix.uz>vatan-tarixi/478-vatan-tarixi.html

10 - Ўзр ПДА, 58-фонд, 128-рўйхат, 43-йиғма жилд, 71-73-варақлар.

11 - Ўша жойда

шунингдек, журналистлардан Ёнгин Мирзаев, Абдурахмон Алимухамедов, Наби Алимухамедов, Хусанхўжаев ва бошқалар киритилган эди. Давлат хавфсизлик органлари тўқиб чиқарган «иш»га кўра Шукрулло, Шухрат, Шайхзода, адабиётшунос олим Ҳамид Сулаймон ва гуруҳнинг бошқа аъзолари қамокқа олиниб, «советларга қарши миллатчилик фаолияти»да айбланиб, 25 йилга ҳукм қилиндилар.¹²

40-йиллар охири - 50-йиллар бошлари сталинизм даврида мустабид тузум ўз халқига қарши ўтказган оммавий катағонларнинг навбатидаги босқичи бўлди. Бу катағонлар СССРда 1930 йилдан 1953 йилгача 3.778.234 кишига даҳлдор бўлди, улар ҳуқуқ, органлари томонидан «аксиланкилобчи» ва «халқ душмани» сифатида айбланган эдилар, улардан 786.098 киши отиб ташланди.¹³ Ўзбекистонда бу кўрсаткич 1937 йилдан 1953 йилгача республикада НКВД «учлиги» томонидан 100 минг киши қамокқа олинди ва турли муддатларга озодликдан маҳрум этилди, улардан 15 минг нафари отиб ташланди.¹⁴ Сталинизм қурбонлари орасида турли даражадаги раҳбар ходимлар, адабиёт ва фан арбоблари, ўқитувчилар ва журналистлар, ишчилар ва деҳқонлар, турли қатламлар ва миллатларнинг вакиллари бор эди.

Жисмоний катағон сиёсатидан фаркли ўлароқ Советлар мунтазам равишда мафкуравий жабҳаларда маънавий тубанлаштиришга қаратилган катағон сиёсатини ҳам олиб боради. Комфирканинг миллий сиёсатдаги бош мақсади рус бўлмаган бошқа миллатларни миллат сифатида йўқ қилиб юбориш — ассимиляциялашдан иборат эди. Бу жараён натижасида, хусусан, КПСС XXII съездининг «коммунизм қуриш» дастури қабули важида СССР халқларининг янги тарихий бирлиги — совет халқи пайдо бўлди. Бу бирлик: «Ягона Ватан — СССР»; «Ягона тил — рус тили»; «Ягона мақсад — коммунизм»; «Ягона мафкура — марксизм-ленинизм»га асосланади, деган ғоялардан келиб чиқиб, «Ягона халқ — совет халқи», «Ягона паспорт — «Совет паспорти»ни илгари суришгача бориб етди. Комфирка раҳбарлари ўз мақсадларини ҳеч кимдан яширган ҳам эмаслар. «Бизнинг пировард мақсадимиз равшан, — деган эди КПСС МКнинг Бош котиби Ю. В. Андропов. — Бу мақсад, В. И. Ленин сўзлари билан айтганда, «Миллатларни бир-бирига яқинлаштиришгина эмас, уларни қўшиш

12 - Сталин вафотидан сўнг уларнинг иши қайта кўрилиб, 1954—1955 йилларда озод этилдилар.

13 - «Известия». 1990, 14 феврал.

14 - «Правда Востока». 1991, 15 сентябрь.

хамдир». Бундай шовинистик ва улуғ давлатчилик сиёсати рус бўлмаган миллатларни кўрқув, ваҳима ва таҳликага солиб қўйган.

Асоссиз қатағон қилинганларни оклаш «халқлар отаси» вафотидан кейин бошланди. Натижада Ўзбекистон бўйича қатағон қилинган тириклар ва ҳалок бўлганлардан 40 мингга яқини окланди. Лекин, уларни оклаш ҳам коммунистик мафкура андозаси асосида амалга оширилди. Мустабид тузумга маъқул бўлган шахсларгина фақат фуқаро сифатида окланди, ёки қисман окланди, холос. Сталиннинг вафотидан кейин ҳам бошқача фикрловчиларга нисбатан таъқиб қилишлар тўхтаган эмас. Юқорида келтириб ўтилган йўриқномага мувофиқ қатағон сиёсатининг шакллари такомиллаштирилиб кейинчалик “Пахта иши”, “Ўзбеклар иши” номи билан давом эттириб келинди.

Занжирбанд шер

Қатағон сиёсат моҳиятида КПСС “республикалар иттифоқи” никобида чор империяси тасарруфини саклаб қолган бўлиб, ҳеч қачон империячилик ғоясидан воз кечган эмас. КПСС тарғиб қилган “байналмилалчилик” аслида барча халқларни ягона миллатга айлантириш, руслаштириш сиёсати бўлиб, ўзининг кенг тармоқли агентураси, армияси, мафкураси билан империячиликка хизмат қилган. КПСС дастуридаги “совет халқи” термини юзаки термин бўлиб, аслида бу ном остида барча халқларни руслаштириш сиёсати кетар, шу сабабли миллий қадриятларни, миллий тарихни, миллий урф-одатларни, динни сиқиб чиқаришга ҳаракат қиларди. КПСС сиёсати миллийликдан ва ўзининг одамий илдизидан узилган халқни бунёд этишдан иборат эди. Республикалар асли хомашё ва давлатни боқувчи колония бўлиб, ўзининг туб мақсадини “тенглик ва ижтимоий адолат” никоби остида асрашга мажбур эдилар.

Шу тарика, совет бошқарув турлари тоталитар тузумнинг принциплари асосида мустаҳкамланган ва ривожланган. Коммунистик жамият қурилишининг ижтимоий ва сиёсий принципларига қуйидагилар кирган:

- социалистик бошқарув тузумида коммунистик партиянинг ўрнини очувчи КПССнинг раҳбарлик роли;
- меҳнаткашларнинг ижтимоий муносабатларини бошқаришда кенг иштироки, бутун ҳокимият халқники эканлигини характерловчи социалистик-демократлаштириш;
- социалистик ҳаётийлик ва бошқаруви асосини ифодаловчи ташкилотларнинг марказлашган тобелиги;

ан - социалистик бошқарувнинг ленинча сиёсатини ифодаловчи миллат
ва халқларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва интернационал бирлиги;

ан - социалистик бошқарувнинг режа асосида ривожлантириши;

и- - СССР Конституцияси ва Совет қонунларига барча давлат ва жамоат
ташкilotлари, мансабдор шахс ва барча фуқаролари томонидан қатъий
и. талаб асосида риоя этиладиган социалистик қонунчилик;

и- - социалистик бошқарувда демократизм асосларини ифодалашда
ишкоралик ҳамда ижтимоий фикрни ҳисобга олиш.¹⁵

ис. Юқорида таъкидлаганимиздек, ушбу сиёсий принциплар социалис-
нг тик бошқарув тизими асосини ташкил этган бўлсада, аммо реал бошқа-
и” рувда, кейинчалик эътироф этилганидай марказлашган маъмурий-буй-
рукбозлик асосида амалга оширилган. Демократик централизм асослари,
миллий ҳуқуқий тенглик давлат бошқарув асосларининг халқчиллигига
1917-йилданок амал қилмаган. Ш.Рашидов раҳбарлик қилган тузумнинг
и- ўзига хос хусусиятлари ана шундай номувофиқ бошқарув зиддиятларидан
я- иборат бўлган. Маъмурий буйрукбозлик тизими ўз структурасига кўра
и- бутунлигича ягона ҳокимият иродасига бўйсунган. Бу даврда бошқарув
ш асосан директивалар, буйруқ, инструкциялар, партиявий топшириқлар ва
и бошқа кўплаб кўрсатмалар асосида юритилган. Марказдан тайёрланган
и” кўрсатмаларга амал қилиш мажбурий ва қатъий талаб ҳисобланган. Ушбу
и шароитда партия раҳбарларининг қобилият даражаси ҳам кўрсатма ва ди-
и рективаларни қанчалик амалга ошириши билан белгиланган. Шахсий та-
р шаббус ёки маълум шароитларни олдинроқ аниқлаб муносабат билдириш
и ўзбошимчалик бўлиб, раҳбар учун ташвиш туғдирувчи салбий оқибатлар-
г га олиб келган.

и Боз устига, миллий кадрларни назорат қилиш, таҳқирлаш ва камси-
тиш Марказ сиёсатида яққол устуворлик касб этган. Ўзбекистондаги
а- республика, вилоят, шаҳар ва туман фирқа ва шўро ташкilotларининг
и раҳбар ходимлари, бўлим бошлиқлари Москва «номенклатураси»да бў-
либ, КПСС Марказий Комитети томонидан тайинланар ва улар бамисо-
и ли кўғирчоқ эди. Чунки «биринчи раҳбар» фақат номигагина эди, холос.
и Асосий иш маҳаллий миллатга мансуб бўлмаган иккинчи раҳбар кўлида
и эди. Кадрлар танлашда Ўзбекистоннинг ҳеч қандай ўрни ва роли бўлма-
и ган. Аммо, Ш.Рашидов собиқ тузумнинг мураккаб тоталитар давлат ку-
и рилмасида юқори ва ўта масъулиятли вазифада чорак аср раҳбарлик қил-

15 - Атаманчук Г.В. “Особенности процессов управления в развитом социализме”. М., 1985г. С- 51.

ган. Чорак аср давр республикада раҳбарлик - бу шунчаки мурасали давр бўлган эмас. Аксинча жўшқин меҳнат самараси билан зиддиятларга тўла давр саналади.

Собиқ совет тузуми қатоғон сиёсатининг мазмунини ўрганар эканмиз, бунда раҳбар шахс фаолиятини тўрт муҳим жиҳати таҳлилига тўхталишимиз зарур. Улар;

1. Коммунистик тоталитар тузумнинг сиёсий моҳияти, вужудга келиш тарихи, бошқарув услублари мақсади ва моҳияти.

2. Шароф Рашидов раҳбарлик қилган даврда КПСС даги ички курашлар зиддияти.

3. Шу даврдаги КПССнинг маҳаллий халқ ва раҳбарларга нисбатан муносабати ва махфий кўрсатмалар.

4. Шароф Рашидов раҳбарлик қилган йилларда Ўзбекистон Коммунистик партияси ичидаги ҳуфиёна гуруҳлар кураши, тор маҳаллийчилик манфаатлар устуворлиги. Ана шу тўрт жиҳатни аниқлаб олсак, қатоғонлик сиёсати исканжасида Ш.Рашидовнинг раҳбарлик фаолиятининг ўзига хос томонларини белгилаб олиш ва ҳолис ҳулосалар чиқаришга имконият беради. Шароф Рашидов ички партиявий курашлар даврида юксак лавозимларга кўтарилди, айни пайтда, унинг паноҳида кўплаб йирик мутахассислар, олим ва ижодкорлар ҳимояга олинди, янги зиёли қатлам вакиллари вужудга келди.

Ш.Рашидов мансаб талашишлар қурбони бўлмаслиги учун ҳамиша эҳтиёткор ва бунинг устига уста, ҳушёр сиёсатчи, таҳдидлар ва сиёсий воқеликни олдиндан кўра оладиган бўлиш кераклигини яхши биларди. Унинг фаолиятидаги Москвага нисбатан ҳамду санолар, Л.И.Брежневга мактовлар ва ҳушомадлар, рус халқини улуғловчи маърузалар ана шу ўзини сақлаш оқибати бўлиб, бу мактов ва ҳамду-саноларнинг ҳар бири маълум мақсадни амалга ошириш учун амалда қўлланилган.

Ўзбекистонда ва Москвада узоқ йиллар партиянинг юксак мансабларида ишлаган Н.Муҳиддинов “Кремлда ўтган кунларим”¹⁶ китобида бу сиёсий ўйинлар, мансаб талашишларни анча маромида шарҳлаб берган. Хусусан, А.С.Хрушчёвнинг КПСС МК биринчи котиби лавозимида келиши, К.Жуковнинг четлаштирилиши, “аксилпартиявий” еттилик гуруҳининг “фош” этилиши, Хрушчёвнинг партия ва давлат мансабларидан четлаштирилиши ана шу ички мансаб талашишларнинг натижасидир. Бу ҳақда китобда батафсил ёзилган. Н.Муҳиддиновнинг ўзи ҳам аввал Сталин

16 - Муҳиддинов Н. “Кремлда ўтган кунларим”. 1994 йил, 265-бет.

авр
ўла
из,
ши-
иш
улгач, кейин “Хрущёв челлаштирилгач ана шу мансаб талашишларнинг қурбони бўлиб кетишига оз қолганини китобида таъкидлайди. Айниқса, ички ишлар вазири Берия билан келиша олмагач, Берия уни ишдан олиш тўғрисида кўрсатма беради ва бу кўрсатма бажарилади. Муҳиддиновнинг бор йўқ айби, Берияни қўлламагани эди. Оддий айб билан ишдан олиш, қатағон қилиш осон эди. Бу китоб 40-50 йиллар раҳбар кадрлар психологиясини, сиёсатининг моҳиятини яхши акс эттирган.

ку-
ган
му-
ик
он-
ига
ят
во-
ас-
та-
ша
ий
ди.
зга
зи-
ъ-
иб-
да
р-
га
у-
ан
Бу
4Н
Бундай нозик вазиятда раҳбарлик қилиш мушкул иш эди. Империя мафкураси шахсни ётлаштириш яъни ўз миллатига, ўз юртига бегонлаштириши билан республикаларни чангалида саклаб турарди. Ш.Рашидов ўзининг Москвага хушомадгўй мақола ва маърузалари билан ўз юртига ётлашаётганини биларди, бироқ бу мафкура тазйиқи остидаги ётлашишни хўжалик фаолияти оқлар ва халқ, юрт келажаги йўлида ўзлаштирилган маблағлари, хизматлари билан яна ўз миллати сафига, даврасига қайтарди. Албатта, бундай вазиятда Ш.Рашидовдан Дантенинг шижоатини талаб қилиш сиёсий калтабинликлик билан тенг бўлур эди.

Ш.Рашидовни қоралаганлар унинг фақат нутқлари, мақолаларига қараб баҳо берадилар, унинг шахси ва хўжалик фаолиятини ўрганмайдилар. Натижада ўз вақтида бу қарашлар бир ёқлама фикрлашга олиб келади. Ш.Рашидов фаолиятини бўлиб эмас, сиёсий ва хўжалик ишларини яхлит ҳолда қўшиб ўргангандагина холис баҳо бериш мумкин бўлади. Ш.Рашидов фожияси социализмдаги шахс фожиясидир. Чунки социализмда, шахсни маънан ўлдириш режалаштирилган. Бироқ Ш.Рашидов ўзининг мутлақо манқуртга айланмаслиги учун халқ, юрт келажаги йўлидаги хизматлари билан унга яқинлашган.

Ш.Рашидов раҳбарлик қилган давр сиёсатини яққол тасаввур қилиш учун Туркистон мухторияти 1918 йилдан сўнг хорижда яшаб, мустақил Туркистон учун кўп ишлар қилган Мустафо Чўқайнинг “Туркистон Совет ҳокимияти даврида”¹⁷ номли китобидаги бир неча фактлар устида тўхтаб ўтишни маъқул кўрдик. Китобда совет ҳокимияти Туркистонда ўтказган инқилобининг ёлғон қиёфасини фош қилган. Хусусан, Компартияни мусулмонлар қабул қилмаган, унинг мусулмон аъзолари нима учун партия аъзоси бўлиши кераклигини тушунмаганлар. Компартия Туркистонда куллик ва мустамлакани саклаб туриш учун тузилган эди. Энг даҳшатлиси инқилобдан сўнг Хоразм, Чирчиқ-Ангрен суғориш тизимига ҳукумат 136

17 - Мустафо Чукай “Туркистан под властью Советов”, Ёш Туркистон тарихи, 1936г, С-132.

миллион сўм сафлаган, бироқ бу пул лойиҳа бошида турганлар чўнтагига тушган, бир гектар ҳам ер ўзлаштирилмай қолган.¹⁸ Чунки кўрик ерларни ўзлаштириш бошида турганлар ерли аҳолидан эмас эди, улар чўнтагини қаппайтиргач, Москвага қочиб қолади. Бироқ шу гуруҳ ичида мусулмон миллатига мансуб Яҳё Ибрагимовни 5269 сўм 68 тийин пулни ҳужжатсиз сарфлагани учун 1928 йил отишга ҳукм қилинган, 118 млн пулни ютиб кетган гуруҳ эса Москвага қайтиб кетган. Яҳё Ибрагимов шу гуруҳдаги энг паст лавозимли киши эди. Ана шу фактнинг ўзиёқ Ш. Рашидовнинг кўрик ерларни ўзлаштиришдаги фаолияти канчалик ижтимоий аҳамият касб қилганлигини кўрсатади. Бу ҳақда Г.Сафаровнинг “Колониальная революция”, “Опыт Туркистана”¹⁹ китобида етарли маълумотлар бор.

Ш.Рашидов шу юртнинг фарзанди сифатида Марказдан пул ундириб, ҳақиқатан, маблағни кўрик ерларни ўзлаштиришга сарфлаган. Марказдагилар пахтани олиб кетиб, яна Ўзбекистон учун ажратилган пулни турли хил кўшиб ёзишларни ўйлаб топиб, шу йўл билан ўмариб кетувчи гуруҳлар, “мутахассислар” юбориб иккинчи бор талади. Доктор Тохир Шокирнинг “Туркистонда пахта хўжалиги”²⁰ китобида Москванинг Туркистонни пахта плантациясига айлантириш учун қилган барча ҳаракатлари, режалари фош қилинган. Кўриб турганингиздай, кўрик ерларни ўзлаштириш Марказга номига сиёсат учун керак эди, аслида у “Потемкин қишлоқлари” каби кўрик ерларни ўзлаштириш никоб остида ўз сиёсатини татбиқ этарди. Марказнинг бу хил муносабатини яхши билган Ш.Рашидов усталик билан пул ундирган ва кўрик ерларни ўзлаштириб олган. Марказнинг коммунистларча “қуруқ гапи”ни у Ўзбекистонда ҳақиқатга айлантиришга ҳаракат қилган. Қилган ҳар бир ҳаракати учун, хоҳлаган вақтда уни жинойтда айблашлари мумкинлигини Ш.Рашидов яхши биларди. Аммо ватан, унинг ривожини учун жонни тикиш унинг маслағи бўлди. Бу чинакам қаҳрамонлик, жасорат эди.

Ўзбекистон КП Марказий Комитетидаги ички курашлар ҳам Ш.Рашидовни ҳушёр бўлишга ва мақсад йўлида хато қилмасликка ундарди. Москва маҳаллий халқ вакилларида республика раҳбарлигига маълум кадрларни кўтарар экан, уларни уч томонлама назорат қилиб турарди. Кадрлар масаласи доимо Марказ тарафидан назоратга олинган. Республика етакчилари юқори лавозимдаги мансабдорларни албатта Марказ рух-

18 - Шу манбада. 142-бет.

19 - Г.Сафаров “Колониальная революция”, “Опыт Туркистана” Гос.изд. 1921г.

20 - Тохир Шокир “Хлопковое хозяйство Туркистана”, Берлин, 1934 г.

сати ёки тавсияси билан амалга оширишга мажбур бўлганлар. Марказ ўз десантларини партиянинг 2-котиби лавозимларига “кўз-кулок” сифатида рус мутахассисларидан тайинлаганлар, жумладан, ДХК раҳбарлари ҳам рус вакилларидан бўлган. Шу тарика, партия структурасида ўзининг ай-ғоқчилари вужудга келган. Ҳар қандай эркин ташаббуслар, айниқса кадр масалаларида назорат остига олинган. Бундан ташқари Москва республиканинг ҳарбий ва бошқа ҳуқуқ-тартибот кучларини ўз назоратида ушлаб келган.

Ўзбекистонда Давлат хавфсизлик қўмитаси раҳбарлари асосан фақат Европа миллатига мансуб кишилардан иборат эди, улар республикадаги мафкуравий соҳани назорат қилиш билан бирга ундаги раҳбарият фао-лиятини ҳам кузатиб борар, улар ҳақида маълум ахборотларни йиғиб, Москвага юбориб туришади. Бу ахборотлар республика раҳбариятининг тақдирини бир неча дақиқа ичида ҳал қилиб қўйиши мумкин эди. Шу ту-файли Ш.Рашидов ДХК маълумотларидаги ахборотлардан ўзини саклаш учун тинимсиз Москва сиёсатини маъқуллашга, мафкура соҳасида ўзини “Марказ қолипидаги кадр” қилиб кўрсатиш учун Марказ сиёсатини пуф-лаб шишириб туришга мажбур эди.

Шу тарика, Ш.Рашидов ўз раҳбарлик тактикасини шакллантиради. Бу тактика сиёсий саҳнада омон қолиш ва Ўзбекистон манфаатларини им-кон қадар кенгайтириб, ҳимоя қилиш билан белгиланади. Шу жиҳатдан Ш.Рашидов бу давлатнинг ошқора ва хуфиёна сиёсатини яхши англаган, ўзлаштирган, мослашган раҳбарга айланади. У ўзидан аввалги республи-ка раҳбарларининг бадном бўлиш тафсифини ҳам яхши билган ва ундан тегишли хулосалар қила олган. Баъзан, бу Марказга ўқилган ҳамду-сано-лар ақл бовар қилмас даражага бориб етишининг сабаблари ҳам шу ерда.

Республика КП Марказий Кенгаши иккинчи котиблари ҳам Европа миллатига мансуб кишилар бўлиб, улар республикада марказ кўрикчи-лари вазифасини бажарардилар. Иккинчи котиблар асосан республикани Москва йўл-йўриқларига солиб турарди. Ш.Рашидов ўз ёнидаги бу хил назоратчилардан ҳам ўзини эҳтиёт тутиши шарт эди. Сиёсий режим услу-би шундай эдики, Москва Ш.Рашидовсиз ҳам “котиблар билан республика тақдирини ҳал қилиши мумкин эди”. Ш.Рашидов котибларга бу хил ташаб-бусни бермаслик учун Москва олдида ўзини тез-тез кўрсатиб турар, гоҳ рус халқини улуғлаб, нутқ сўзлар, гоҳо улардан мутахассисларни чақи-рар, гоҳ КПСС МКдан миннатдорлик руҳида маърузалар қилар, марказий матбуотда мақолалар чоп этар, суҳбатлар уюштирарди. У ўз раҳбарлик

даврида Москва билан ўзини шу даражада чамбарчас қилиб кўрсатдики, Москва йўл-йўриқларини шундай оғишмай бажардики, Москвага “қотиб республикадан” қинғир иш топиб беролмай қоларди. Ўзбекистонда сўнги йиллардаги мустамлакачилик сиёсати шу тартибда амалга оширилган.

Бундан ташқари Марказ жойларда маҳаллий раҳбарлардан ўз ҳамтовоқларини ҳам тайёрлаш ишига алоҳида эътибор қаратган. Улар соғлом раҳбарлар устидан турли иғво, тухмат, ғийбат, уйдирма гапларни етказиш баробарида, ички бошқарув мувозанатини ҳам издан чиқариб, бекарор вазиятни ташкил қилиб туришда фойдаланилган. Бу борада улар республика ичидаги тарафкашлик иллатларидан устомонлик билан фойдаланган. Қанча кўп қарама-қаршилик, нотинчлик бўлса, бу Марказ бошқарувига ҳамда назорати учун қулай вазият ҳисобланган. Шу маънода, Ш.Рашидов бир томондан, ношуд одамларнинг найранги ва маккор мақсадларидан огоҳ бўлган бўлса, иккинчи тарафдан Марказ амалдорлари зуғумидан сақланган. Ана шундай бир вазиятда, боз устига республика олдида турган режавий вазифаларни ҳам олий мақомда амалга оширишга тўғри келган.

Шу маънода республикада Ўзбекистон КП МКда биринчи раҳбарлик лавозими учун зимдан ички курашлар доимо мавжуд бўлган. Бу ички курашлар гарчи Ш.Рашидов раҳбарлик даврида осойишта бўлиб кўринсада, бир дақиқа ҳам тўхтаган эмас. Ш.Рашидов биринчи раҳбар бўлиши билан унга қарши гуруҳ ишлай бошлаган. Шулардан энг йириклари Ё.Насриддинова, Р.Нишонов, Р.Ғуломов, Д.Усмоновлар билан бўлган ички курашлардир. Бу одамларнинг ҳар бири биринчиликка интилар, ҳар бир ишдан айб излашга ҳаракат қилар. Ш.Рашидов бу юзаки “дўст” қиёфасидаги душманларидан ҳам эҳтиёт бўлиши, ҳар бир қадамини ўйлаб босиши, ҳар бир сўзини ўйлаб, Москвага ёқадиган қилиб гапириши шарт эди.

Шундай зиддиятлардан бири 1969 йили Тошкент шаҳрида содир бўлган миллий тартибсизликлар билан боғлиқ кетган воқеаларда намоён бўлади. Инчунун, мазкур воқеа бугунгача тарихчилар томонидан жўяли баҳо берилган эмас, негадир? Тавсилотлари шундай: 4 апрель 1969 йил Тошкент марказий «Пахтакор» стадионида футбол бўйича СССР чемпионати Олий лига командаларининг 31-мавсумида Минскнинг “Динамо” ва ўзбекларнинг севимли «Пахтакор» жамоалари ўртасида ўйин бўлиб ўтади. Тошкентликлар биринчи тўпни рақиб дарвозасига киритадилар, аммо, ҳакам ҳисобга олмайди. Шунда минбарлардан миллатчилик билан йўғрилган чақириқлар пайдо бўлади, ишқибозлар ўртасида ҳақорат сўз-

лар ишга киришади. Мезбонлар жамоасининг 0:1 ҳисобидаги мағлубияти бу норозиликни нафратга айлантиради. Натижада тартибсизликлар Тошкент кўчаларига кўчиб ўтади. Рус ва ўзбек ёшлари гуруҳлари ўртасида уруш-жанжал бошланади. Стадионга яқин Навоий кўчаси ёпилади. Гувоҳларнинг айтишича, исёнчи-тўполончиларнинг “Ўрисларни ур” деган бақир-чақирлар бошланган. Рус миллатига мансуб бўлган одамларни ерга йикитиб, аёлу-эркак бирдай дўппосланган.

Тартибсизликлар 8 апрель “Пахтакор” ва “Спартак”, кейинчалик 12-апрелда “Торпедо” учрашувларидан сўнг ҳам қайта давом этган. Албатта бу тартибсизликлар милиция, ҳарбийлар ва махсус техникалар ёрдамида тўхтатилади. Бир қанча минг одамлар камокка олинади.

Бу воқеа нимадан келиб чиқади, деган савол туғилади? Бунинг бир қанча сабаблари бор. Жумладан, Ўзбекистонда рус ва русий забон миллатлар таркиби ҳаддан ошиб кетади. Бунга сабаб, 1966-йилдаги Тошкент zilзиласидан сўнг табиий офатни бартараф этишга келган одамларнинг аксарияти яшаш учун қолади. Улар нафақат юқори малакали мутахассислар, аксарияти, озодликдан маҳрум этилган ёки муддатини ўтаб келган жиноий элементлар, ичкиликбозлар ва шу каби ўғриларни ҳам ташкил этган. Ўз одатларини ташламаган бундай “меҳмонлар” шаҳарда жиноятчиликнинг ўсиб кетишига, ижтимоий вазиятнинг таранглашувига олиб келади. Тахминан 1969-йил март ойидан вазият русларга нисбатан анча чигаллашади. Ўзбекистондан чиқиб кетиш тўғрисидаги ғоялар ўзбек ёшлари томонидан ҳаттоки хатлар орқали юборилади. Ўзбек ва рус ёшлари ўртасида муштлашиш ҳолатлари ортиб боради. Ўзбек футбол жамоасининг мағлубияти азалдан сақланиб келган ижтимоий зиддиятнинг портлашига сабаб бўлади.

Айрим фикрларга кўра, мазкур тартибсизликлар тасодифан пайдо бўлган эмас. Бир неча кунга чўзилган оммавий чиқишларни тасодифан деб бўлмайди. Бу воқеалар орқасида кимлар турган экан? Милиция жанжалларга эътиборсиз бўлади, баъзида кўрмасликка олади. Бугун, нега республика раҳбарияти ва Ш.Рашидов ёшларнинг чиқишларини вақтида тўхтатмаган ёки бартараф эта олмаганлар, деган саволга жўяли жавоб топиш қийин. Иккинчи бир хулоса, бу Ш.Рашидов мухолифлари томонидан уюштирилган, деган қараш мавжуд бўлган. Чунки, унинг карьерасини ниҳоялаш имконияти вужудга келади, аслида. Воқеа содир бўлган вақтда Ш.Рашидов Қашқадарё вилояти партия кўмитаси пленуми йиғилишида иштирок этган. Қайтиб келгач, зудлик билан тартиб ўрнатишни талаб қи-

лади. Аммо унинг топшириғини тегишли тартибда қабул қилинмаганлигидан маълум бўладики, мухолифлар Ш.Рашидовнинг Қарши шаҳрида бўлганлигидан фойдаланиб, Москва олдида обрўсизлантиришга уринишган, шекилли? Лекин, бундай ходисалардан яхши хабардор бўлган Л.Брежнев Ўзбекистон раҳбариятига нисбатан ҳеч қандай чоралар кўрмайди.

Қолаверса, Рашидовга нисбатан унинг меҳри ўзгача бўлган. Шундай қилиб, можаро нима билан якунланади? Албатта миллий тартибсизликлар тўғрисидаги ахборот оммалаштирилмайди. Тошкентда тартиб ўрнатиш учун Москвадан махсус батальон жўнатилади. Милиция сафларида тозалаш ишлари ўтказилади. Аммо, тартибсизлик шу йилнинг 27 сентябрида “Пахтакор” ва “Крылья Советов” жамоалари ўртасида яна такрорланади. Ўзбеклар славян ирқига мансуб кишиларга пичок ва ўткир воситалар билан тажовуз қилади. Стадиондан чиққан оломон шаҳар кўчаларида оммавий транспортларда русларни тутиб дўппослайдилар. Ғалаённи бостириш учун катта милиция ва қўшин аскарлари ташланади. Ҳокимият имкон қадар миллий низоларни яширишга ҳаракат қилади, спорт ишқибозлари тўполони, деб талқин этилади. Лекин, руслар Москвага шикоят қилиб, айбдорларни жазолашни талаб қилиб, тинимсиз равишда мурожаат қилиб хатлар ёзади. Шунинг учун, 1974 йилда бош прокурор ўринбосари Гусев бошчилигида комиссия ташриф буюради. Терговчилар Ш.Рашидовнинг мухолифларини аниқлаб, уларнинг Ўзбекистон МК ва Президиум амалдорлари билан алоқадорлигини топади. Масалан, Олий суд раиси Пўлатходжаев ушланган исёнчиларга қўзғатилган ишларни тўхтатиш тўғрисида топшириқ берганлиги маълум бўлади. Суд уни айбдор топиб, 10 йилга озодликдан маҳрум қилади. Тергов ишлари МК йиғилишида кўрилганда Ўзбекистон Министрлар Кенгаши раиси Р.Қурбонов ва Республика Олий Президиуми раиси Ёдгор Насриддинова ўз қилмишларидан тавба қилади.²¹ Албатта, бу таҳминлар Ф.Раззоқовга тегишли хулосалар. Аслида бу тарихий воқеалар қандай содир бўлган, ҳақиқатда мухолифат ташаббускорлар бўлганми ёки халқимизнинг уйғонган миллий нафсонияти сабабми - бу саволга жавоб охиригача ойдинлашмаган, деб ўйлаймиз. Аммо, ҳокимият ўйинларидан фаркли ўлароқ, ўша давр ёшларининг чиқишларида озодлик ва эркинлик туйғулари уфуриб турганлиги, рост. Кимлар ва улар қайси мақсадларда фойдаланишганлари бошқа масала. Мазкур воқеаларнинг бевосита гувоҳи бўлган, шу даврда прокуратура ходими бўлиб

21 - Раззоков. Ф. Коррупция в Политбюро. Дело красного узбека. — М.: Алгоритм, 2010. С-66

ишлаган Борис Коменецкий рисоласида миллий уйғониш билан боғлиқ ихтилоф ҳодисалари тўғрисида батафсил маълумотларни беради.²²

1969 йил 4-12 апрель «Пахтакор» стадиони

Ш.Рашидовга нисбатан Республика раҳбариятининг ичида ҳам баъзида ошкора, баъзида зимдан курашлар тинган эмас. Улар вазиятга қараб ўз босимини ўзгартириб турган. Шу сабабдан, Ш.Рашидов бир томондан марказ “кўнглини” овлаб босим таъсирини пасайтирса, иккинчи томондан маҳаллий тарафкашларнинг ҳовуридан тушуриб туришга мажбур бўлган. Албатта, ҳокимият бор экан, бундай курашлар ҳам унинг табиатида доимо мавжуд. Ҳокимиятни бу зиддиятлар гирдобидан айри ҳолда кўриб ҳам бўлмайди. Лекин, масала, бу ҳокимиятнинг сиёсати нечоғли даражада халқчил эканлиги билан белгиланади.

Илмий-фалсафий таълимотларга кўра, ҳали миллий туйғуси уйғонмаган маҳаллий етакчилар ўртасида маҳаллийчилик кайфияти устувор келади. Кейинчалик десантчи кизиллар бундай миллий қусурлардан “Ўзбеклар иши”да усталик билан фойдаланадилар (А.Т). Ш. Рашидовга нисбатан шундай қаршиликлардан бири 1964 йилнинг декабрь ойида Тошкент вилояти бирлашган партия конференциясида амалга оширилади.

22 - Б. Коменецкий. Русификация и национальное возрождение в Узбекистане (конец 40-х середина 80-х годов). Тель-Авив, 1987г, 92 стр.

Бундай вазият Н.Хрущёв вазифасидан олингандан сўнг, аслида аксарият ҳолатларда янги раҳбарнинг келиши билан қуйидаги раҳбарларнинг алмашинуви юз бериши билан боғлиқ эди. Ўша даврларда Тошкент вилояти партия комитети ташкилий-назорат бўлими лавозимида ишлаб келаётган Вали Усмонов сўз олиб, ўз мақсадларини амалга оширишга киришади. Мақсад Ш.Рашидовнинг партия съездига делегат қилиб сайламаслик. Бу ҳолат Ш.Рашидовни бошқа ваколатлардан ҳам маҳрум қилиш билан баробар ҳисобланган.

В.Усмоновнинг танқидий 25 минутли маърузасида Ш.Рашидовнинг нафақат партиявий-хўжалик фаолиятини балки, шахсий сифатларини ҳам танқид остига олади. Маърузани вазифасидан озод этилган Н.Хрущёв номи билан бошлайдики, самарали чиқиши учун бу ҳам ўзига хос тактик ёндашув бўлган. Жумладан, - “Ш. Рашидов, образли қилиб айтганда, Н.Хрущёвга худога сажда қилгандек қарар, гўёки унингсиз ҳаёт йўқдек. Унинг олдида хушомадгўйлик қилар, кўкларга кўтариб мақтов сўзлар билан матбуотларда чиқишлар қиларди. Ўзбекистонда эришилган ютуқларни Н.Хрущёв номи билан боғлайди. Партия ва ҳукуматимизнинг буюк кучига тухмат қилади.

Партиямизнинг XXII съездида Ш.Рашидов Н.Хрущёвни доно, жасур ва принципал раҳбар сифатида ҳаётий жараёнларнинг чуқур билимдони деб таъриф беради. Жумладан, у шундай дейди: ” Ўзбек халқи чин юракдан Никита Сергеевични ўзининг энг яқин дўсти, меҳрибон ва азиз устози деб билади”. Менимча, Ш.Рашидовнинг ушбу сўзларига ҳеч қандай изоҳ бермаса ҳам бўлади. Биз учун, Ш.Рашидов билиб қўйсин, энг азиз ва меҳрибон устоз ўртоқ Ленин ва ташкил этган унинг партияси бўлиб қолади. Айтишим керакки, мен унинг учун уялаяпман. Унга партия қатта бир ишонч билдирсаю, у, партиянинг хизматларини Н.Хрущёв номига боғлаб юрибди.

Номуносиб бўлган айрим амалий фаолиятига эътибор қаратайлик, Ўзбекистон Компартияси МК нинг биринчи котиби бўлиб, ёзувчи сифатида “Бўрондан кучли” асари учун бир неча маротаба расмий равишда Ленин мукофоти лауреатини олиш учун ҳаракат қилган. Аммо, унга эътироз билдиришган.

Ўртоқ Ш.Рашидов қасоскор, танқидни бўғади, партия интизомига амал қилмайди, ўз ҳамтовоқларини ҳимоя қилади. Кадрларни танлашда уруғ-аймоқчиликка йўл қўяди, партия қонунларига амал қилмайди. Қуйидагилардан келиб чиқиб, ўртоқ Рашидовга Ўзбекистон МК Компартияси

биринчи котиби лавозимини ишониб бўлмайди”(матн қискартириб берилди).

Залда В.Усмоновнинг маърузаси давомли қарсаклар билан қарши олинган бўлсада, оппозиция кўзланган мақсадларига эриша олмайди. Ш.Рашидов фаолиятини ёқлаб Олий Кенгаш ходими Тошкент вилояти партия кенгаши биринчи котиби А.Қодиров, “Чўл қурилиши бош бошқармаси” раҳбари А.Саркисов ва бошқалар Ш. Рашидовнинг раҳбарлигида эришилган ютуқларни таъкидлашиб, раҳбар сифатидаги камтар, ҳалол, садоқатли, фидойи шахс фазилатларини эътироф қиладилар. Чикишларида Н.Хрушчёв билан Ш.Рашидов ўртасидаги зиддиятларни, Ўзбекистон манфаатлари юзасидан кечган тортишувларни ижобий ҳал этилишида биринчи котибнинг бевосита хизматларини санаб ўтадилар. Айни пайтда, В.Усмонов нутқида келтирилган танқидий вазиятлар объектив характерга эга эмаслиги, кўпроқ шахсий мақсадларга асосланганлиги айтиб ўтилади.

Мазкур мунозарага Ш.Рашидовнинг ўзи 20 дақиқали маърузалари билан якун ясайди. Жумладан у шандай дейди: “Бу ерда менинг фаолиятимга танқидий фикрлар айтилди ва уларга жавоб бериш бурчимдир. Дарҳақиқат, 1959 йили КПСС МК Пленумида, стенограмма ҳам қўлимда, биз пахта тайёрлаш бўйича режаларимизни бажардик. Самарканд вилояти, Қорақалпоқ автоном республикаси, Тошкент вилоятлари Ленин ордени билан мукофотланади. Мен ўртоқ Н.Хрушчёвни мактаганман. Ким уни мактамаган? Қўриқ ерларни ўзлаштиришни тўхтатиш масаласи турганда у бизга кишлок хўжалиги борасида катта ёрдам берган. Биз КПСС МК да қўриқ ерларни ўзлаштириш мамлакатга катта даромад олиб келишига, уни тўхтатиш нотўғри эканлигига ишонтирдик. Биз Н.Хрушчёв орқали КПСС МК га, Министрлар Кенгаши раисига садоқатимизни билдирганмиз. Ўзбек халқи меҳрли халқ, ўзининг муҳаббатини ҳаяжон билан билдиради. Мен В.Усмонов билан биргаликда оммавий ахборот воситалари орқали Н.Хрушчёв хизматларини мактаганмиз”.²³ Маъруза давомида Ш.Рашидов танқидий нутқи билан Н.Хрушчёв томонидан йўл қўйилган камчиликларни КПСС МК Президиуми чикишида маълум қилганлигини, Ленин мукофотида унинг розилигини сўрашмасдан беришганлари ва бошқа катор қўйилган айбларни таҳлилига бағишлайди.

Мажлис руҳи ўз якунида В.Усмоновнинг ўзига қарши қаратилиб, ҳаттоки, муҳолифатдаги К.Муртазаев, унинг ўзини танқид қилишга ўтади.

23 - Раззоков. Ф. Коррупция в Политбюро. Дело красного узбека. — М.: Алгоритм, 2010. С-46.

Албатта мажлис иштирокчилари В.Усмоновнинг чиқишлари тасодиф эмаслиги, унга маълум гуруҳлар томонидан тайёргарлик кўрилгани маълум эди. Қолаверса, мажлисда В.Усмоновнинг тарафдорлари кўпчиликни ташкил этгани боис, у партия кенгаши аъзолигида қолади. Мажлис якунида 832 делегатдан В.Усмоновни ёқлаб 744 киши овоз беради.

“Коммунизм” тор кўчаси - 70

Ҳокимият учун курашлар ҳеч бир даврда ўзгарган эмас, совет тизими тоталитар монархия кўринишига эга бўлиши билан бундай зиддият ва қарама-қаршиликлар оддий ҳолга айлантирилган эди. Н.Хрушчёв ўз вақтида яқинларини тўплай олмагани боиси ҳокимиятни олдириб қўйди, Л.Брежнев биринчи кунданок Днепрчиларни атрофида йиғишга эришди. Улардан фарқли ўлароқ, Ш.Рашидов ҳамтовок “дўст”ларни эмас, соғлом, компетентли, фидойи, жонкуяр, маърифатли мутахассисларни танлашга эришади ва халқ хизматига сафарбар этиш билан эл қалбида ўчмас из қолдирди. Ш.Рашидовнинг партия билети билан ниқобланган совет қароқчиларидан фарқи ҳам шунда эди. Бизнинг максадимиз ҳам айнан раҳбар фаолиятидаги ана шу фарқни ажратиб кўрсатишдан иборат, токи янги авлодларга аجدодларининг элга хизмат қилиш, уни камситмасдан муҳаббат, саховат билан ҳам ҳокимиятни барқарор ва самарали бошқариш мумкинлигидан сабоқ чиқаришидадир.

Ш.Рашидовни фаолият даврида ҳам, ўлиmidан сўнг ҳам танқид қилиш тўхтаган эмас. Менимча, буюк одамларнинг қисмати шундай бўлади. 1990-йили Р.Нишонов Москвада туриб мамнуният билан ёзган эди: “Ш.Рашидовнинг миллатчилик туйғусидан келиб чиқиб, Темур каби ўтмиш қонхўр босқинчиларини улуғлаштиргани, айниқса менга ёқмасди. Эсимда бор бу масалада Ш.Рашидов билан қаттиқ тортишиб қолиб, ўзимнинг позициямни Марказнинг бюросида ҳимоя қилишга ҳаракат қилдим. Ш.Рашидовнинг ғайриқонуний ҳатти-ҳаракати ҳақидаги КПСС МКини хабардор қилишни лозим топдим.”²⁴ Бу ерда гап марҳум профессор И.Мўминов томонидан 1969 йили уюштирилган “Темурийлар даври санъати” халқаро анжумани ҳақида бўляпти. Ш.Рашидов шундай анжуман ўтказишини маъқуллаган, бироқ анжуманда Темур шахси эмас, умуман, Темурийлар даври маданияти ва санъати ҳақида гап борган. Шу оддий анжуман Ш.Рашидов душманларига дастак бўлиб, уни миллатчиликда айблаб, Москвага хат ёзишига сабаб бўлган. Шу вақтнинг ўзи кўрсатиб турадики,

24 - Халқ сўзи газетаси, 1992 й, 5 ноябрь.

оди-
маъ-
икни
куни-

гизи-
дият
ёв ўз
йди,
шди.
лом,
ашга
қол-
роқ-
хбар
и ав-
ббат,
кин-

қ ки-
ўла-
эди:
ўт-
сди.
зим-
дим.
ини
Мў-
ати”
ази-
му-
жу-
лаб,
ки,

Ш.Рашидов лавозимига кўз олайтириб турганлар томонидан унинг яхши ниятда миллатни ўйлаб амалга оширмакчи бўлган ватанпарварона ҳаракатларини хиёнатга йўйиб уни миллатчи сифатида қоралаб юборилишига сабаб қилиниши ҳеч гап эмасди. Ш.Рашидов ўзини бу хил иккиюзламачи кишилардан ҳам эҳтиёт қилиши шарт эди, шу туфайли ўзини тинимсиз байналмилалчи қилиб кўрсатарди. Аслида у Москванинг “хушомадгўйи” ниқобидаги ватанпарвар эди, байналмилал ниқоби остида миллатпарвар эди. Унинг ҳеч қачон ошқора ватанпарвар бўлишга имкони бўлмаган.

Дарҳақиқат, у кишининг олийжаноб, бағрикенглиги, айни пайтда, катъиятлилиги, чуқур интизоми, талабчанлик ва масъулиятлилигига зид келмаган. Биздаги аниқ бўлмаган маълумотларга кўра, Рашидов мухолифлар билан мураса қилиш, кези келганда маърифий бартараф этиш, ҳолдан тойдириш, ҳаддидан ошганларни ваколатларидан маҳрум қилиш, сиёсий саҳнадан четлаштириш воситаларидан ҳам маҳорат билан фойдаланган. Аммо, бу “маҳорат” шахсий адоватга эмас, умумхалқ манфаатига, адолатга, инсоф ва диёнатга асосланганлиги учун аксарият мухолифларда аламзадалиқ қолмаган. У киши табиатан кечиримли, мурасали, серандишали, “эл нима дейди, шу сафар кечириб, ишонч бериш керак”, деган узокни ўйлаб қарорлар қабул қиладиган мулоҳазали раҳбар бўлган. “Сенга кўрсатиб қўяман, бундай кейин энди кўкармайсан”, деган жижғанақ ҳолатлардан анча юқори маърифатга эга эдилар. Шу сабабдан ҳамкасблари, қўл остидаги ходимлар, оддий ишчилар, пахтакор, миришкорлар у кишидан кўркишмаган, аксинча ҳурмат қилган. Истаган одам у кишининг қабулига кириб таклиф ва истакларини билдириш имкониятларига эга бўлган. Шу ғамхўрлик фазилатлари билан Ш.Рашидов элнинг раҳномасига, миллатнинг отасига айланади. Журналист Ф.Раззоқов Ш.Рашидовнинг раҳбарлик маҳоратига баҳо бериб шундай дейди: – “В ноябре 1977 года, к 60-летию Рашидова, Москва наградила его второй Звездой Героя Социалистического Труда – не только за экономические показатели руководимой им республики, но еще и за умение находить компромисс с различными группировками и кланами внутри республиканской элиты, а также за ту безграничную любовь и уважение, которую Рашидову вот уже почти два десятка лет выказывал простой народ (как мы помним, его в Узбекистане называли «отахон» – «отец нации»)²⁵

25 - Раззоков. Ф. Коррупция в Политбюро. Дело красного узбека. — М.: Алгоритм, 2010. С-88

Ш.Рашидовдек улуғ ва мураккаб шахсининг ҳақиқий баҳосини 75 йиллик юбилейида И.А.Каримов томонидан берилган эди. Биринчи Президентимиз бу ҳақида шундай дейди: - “Энг оғир шароитларда ҳам Ш.Рашидов халқига фарзандлик бурчини қўлдан келганча адо этди. Шароф Рашидов ҳақида гап кетар экан, авваламбор ўша давр зиддиятлари ҳақида гапириш керак. Бу мураккаб шахс ҳар тарафдан миллий манфаатларни ўйлашга, иккинчи тарафдан Марказдан келган туб манфаатларга зид буйруқларни ҳаётга тадбиқ этишга мажбур бўлганини унутмаслик зарур”.²⁶ Бу фикрдан шуни хулоса қилиш мумкинки, шахсга баҳо бераётганда у яшаган давр сиёсатидан келиб чиқиб баҳолаш зарур. Шу вақтгача билдирилган аксарият қарашларда ана шу жиҳатларга эътибор берилмади. Бир гуруҳ кишилар Ш.Рашидовни фақат қоралади, бошқа гуруҳ эса уни “пайғамбар” даражасига чиқариб қўйди. Биз тадқиқотимизни ана шу икки хил фикр номутаносиблиги асосида олиб боришга ҳаракат қилдик. Бу икки фикр ҳам тарихий ҳақиқатни бир ёклама ифодалаш бўлиб, ҳар икки ҳолатда шахс ўзига тўғри баҳони ололмайди. Уни қоралаганлар ҳам, унинг шахсига сиғинганлар ҳам даврга бутун қўлами билан баҳо бермаганлар. Қоралаганлар уни давридан узиб олиб, даврни мактаб шахсни қоралашга тушиб кетган бўлсалар, ҳамду сано ўқиганлар Ш.Рашидов билан бирга даврга ҳам ҳамду сано ўқиган, натижада ҳар икки ҳолатда ҳам холислик этишмаган. Шароф Рашидов ҳақида ёзилган баъзи мақолаларда “Шароф Рашидов “мустақиллик учун курашчи” кабилидаги, зўрлаб тикиштирилган мактовлар ҳам пайдо бўлди. Бу ҳам тарихни зўрлаб сохталаштиришга уриниш бўлиб, Ш.Рашидов ўз замонасининг кўплаб вакиллари каби ўз даври мафкураси ва сиёсатига хизмат қилди. Уни шу мафкура ва сиёсатдан ажратиб бўлмайди. У Коммунистик партия мафкураси ва сиёсати даврида тарбия топди ва вояга етди. Унинг ютуқлари ва камчиликлари ана шу давр сиёсатида кўринади. Шароф Рашидов кўплаб коммунистлар каби коммунизм куришга ва эркин келажакка балки ишонгандир. Бироқ, у раҳбарлик қилган даврда Ўзбекистонда амалга оширилган бунёдкорлик ишлари бугун мустақилликка бевосита хизмат қилмоқда. Назаримда, агар биз Ш.Рашидов шахсини оқлаймиз, деб уни бевосита мустақиллик учун курашганга чиқарсак, унинг фаолияти ва даврини сохталаштирган бўламиз. Аммо, шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, “коммунист” дегани бу салбий тушунча ҳам эмас. Ўз вазифасини поклик ва садоқат билан элга, унинг қорига бағишлаган, инсонпарвар ғояларга ишонч билан эътикод қилган, од-

26 - Каримов И. “Халқимизнинг оташкалб фарзанди”. 1992 й, 15 бет.

5 йил-
прези-
Ш.Ра-
Шароф
акида
тарни
буй-
р”.²⁶
нда у
илди-
Бир
“пай-
и хил
икки
и хо-
нинг
нлар.
ашга
бирга
слик
ароф
рил-
риш-
каби
сиё-
сати
лари
тлар
рок,
рлик
агар
учун
ўла-
бий
г ко-
, од-

дий коммунистлар қаторида Рашидов шу халқнинг муносиб фарзанди си-
фатида, эзгу ва нурли амаллари билан миллионлаб одамларнинг қалбида
ўчмас сиймо бўлиб қолади. Халқнинг, юртнинг шундай фарзандларидан
фахрланиш, уларни кадрлаш ва ҳаёт йўлларида ибрат олиш асосий бош
мақсад бўлмоғи муҳим. Тадқиқотимизнинг мақсад-муддаоиси ҳам шунда.

Тоталитар тузумнинг қатағон сиёсатида инсоннинг шаънини топташ,
шаҳе кадр-қимматини оёқости қилиш унинг моҳият-мазмунига хос ҳолат.
Бундай ҳодисанинг моҳиятини Ф.Кафка “Жазо колонияси” асарида жуда
ўхшатиб келтирган. Бу тузум учун кадриятнинг ўзи мавжуд эмас ва ҳоки-
мият инсон манфаати йўлида бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Жумладан,
Ленин ташкил этган тузум ҳаётининг сўнги даврларида ўзини бошқарув-
дан четлаштиради, Сталин зиёлиларни бешафқат қатағон қилишида қора-
ланади, Хрушчёвнинг Сталинга қилган муносабатларини ўзига қайтаради,
Брежневни давлат анархиясида айблашади, ўртадаги раҳбарларнинг бош-
бошдоклик касрига М.С.Горбачев улкан империяни таназзулга учратган
шаҳе номи билан қораланди. Кўриб турганимиздек, тоталитар тузум ана
шундай манфур тузумки, Шароф Рашидов раҳбарлик қилган давр хусу-
сиятларини ўрганишдан мақсад ҳам ўтмишнинг шу каби мудҳиш сиёсий
тизим тарихидан оқилона сабоқлар чиқариш орқали ҳокимият иродасини
халқ хизматида бўйсундиришга қаратишдир. Ш. Рашидовнинг раҳбарлик
маҳорати ҳам ана шундай мураккаб даврнинг манфур сиёсати билан бел-
лаша олган ва бундай фаолият мақсади халқ манфаатида асосланганлиги
билан эътирофларга сазовордир.

Совет тоталитар жамиятининг сиёсий кучи ва давлатнинг тақдири-
ни ҳал этувчи асосий куч КПСС, унинг Марказий Қўмитаси, Сиёсий
Бюроси эди. Ички ва ташқи сиёсатга оид барча масалалар, жумладан
бош масала - кадрлар танлаш ва жой-жойига қўйиш КПСС МК Сиё-
сий Бюросида ҳал бўлган. Агар бирон раҳбар ёхуд ходим КПСС сафи-
дан чиқарилса, у ўз иш вазифасидан озод этилиб, камига бирон-бир
жазо ҳам тортирилган. Қолганларга намуна бўлиш учун. Шу сабаб-
дан, шўролар тузумининг раҳбарларига сажда қилиш, ягона мафкурага
итоатда бўлиш – бу ялпи ўтказилган зуғумнинг натижасидир. Бундай
ёндашув ғайриахлоқий сиёсатни ниқоблашга қаратилган бўлсада, у
ўз навбатида жамиятнинг ичидан емирилишини тезлаштиришга олиб
келган. Юқоридагиларга Ўзбекистоннинг мустамлака ўлкаси эканли-
ги эътиборга олинса, республикада ҳам биринчи раҳбарни кўкларга
кўтариб макташ, улуғлаш, унга ҳамду санолар ўқиш кучайган. Бошқа

йўл ишончсизликни ифодалаб, ишончсизликни вужудга келтириши мумкин бўлган.

Кўриб турганимиздек, давлат бошқарув сиёсати инсон турмуши ва меҳнат шароитлари, социал кайфияти ҳақида чинакам ғамхўрлик қилиш ўрнига кўп ҳолларда сиёсий тилёғламачилик, раҳбарнинг кўнглини овлаш, лаганбардорлик каби иллатларнинг авж олишига мажбур қилган. Натижада жамиятда меҳнатга ҳақ тўлашда тенглаштириш усули кучаяди, одамлар ўртасида меҳнатидан манфаат кўриш, самарадорликка интилиш каби рағбатлар сўниб боради. Ҳамма соҳада кўшиб ёзишлар одат тусига айланади. Ошна-оғайнигарчилик, қариндош-уруғчилик, порахўрлик авжига чиқади. Ижтимоий адолат мезонлари бузилади. Оммавий суръатда унвонлар, нишонлар тарқатиш кучаяди. Одатда, бундай унвон, нишонлар одамларнинг ҳақиқий меҳнат натижаларига қараб эмас, балки уларнинг раҳбарларга «нечоғлик яқинлиги», «садоқати» эвазига берилган. Камчиликлар, раҳбарларнинг хатоларини танқид қилиш амалиётига чек қўйилади. Матбуот, радио ва телевидение Ўзбекистоннинг шўролар даврида эришган «муваффақиятлари»ни ташвиқот ва тарғибот қилиш билан банд эди. Ҳақиқий ҳаёт эса мутлақо бошқача кечади.

Шўролар ҳукмронлиги 80-йилларга келиб ижтимоий-сиёсий соҳада боши берк кўчага кириб қолади. Бу жараённинг сабаблари 70 йилдан ортиқ вақт мобайнида шўролар жамиятида амал қилиб келган Компартиянинг яккабошчиликка асосланган маъмурий-буйруқбозлик иш юритиш услуби ва давлат бошқарувидаги сиёсатнинг зуғум ўтказиш воситалари (идоралари) ҳаёт синовига бардош бера олмади. 1917-йил октябрь тўнтариши натижасида ҳокимият тепасига келган Компартия бошқа сиёсий партиялар фаолиятини чеклаб қўйди, ҳар қандай эркин фикрлашларга барҳам берилди ва пролетариат диктатураси тизимида ягона раҳбарликка даъво қилди. У энди ўзининг сиёсий партия сифатидаги киёфасини батамом йўқотиб, маъмурий органга, зўрликка таянувчи давлат машинасини ҳаракатга келтирувчи энг асосий ричаг — таъкиб ўтказиш моторига айланди.

Шунга қарамасдан, Ш.Рашидов эришган ютуқларнинг замирида Марказ ишончига сазовор бўлиш, шу билан, Ўзбекистон учун маълум эркинликни олишга эришганлигини таъкидлаш лозим. Республиканинг бошқарув ишларида, кадрлар масаласида ва бошқа кўплаб масалаларда Марказ Ш.Рашидов ихтиёрига кулоқ соладиган бўлади. У республикада ўзбошимчалик, четдан тўрачилик кайфиятига чек қўя олди. Москва Ш.Ра-

риши шидовнинг улугвор сўзлари учун эмас, аксинча унинг ташкилотчилиқ қобилиятига, доно сиёсати ва дипломатлигига тан берган. Олий бошқарув поғоналарида ҳам кейинчалик Ш.Рашидов катта обрўга эга бўлди. “Занжирбанд ҳукмдорлар” орасида сир бой бермай билимдонлик билан иш юритишда Ш.Рашидовга тенглашадиган топилмаса керак”²⁷ - дейди таърихчи олим Ҳ.Зиёев. Ҳақиқатдан Ш.Рашидов Марказ билан бўлган муносабатда маҳорат билан ишлай олди.

Ўз моҳиятига хос тарзда Собик Совет тузуми жамиятнинг барча салбий иллатларида Ш.Рашидовни андишасизларча айблади. Шу даврда Ш.Рашидов шахси зиммасига қўйилган айбларга эътибор қаратамиз:

- иқтисодни бир томонлама ривожлантириш;
- пахта монокультураси;
- яйлов, боғ, сабзавотчилик учун ерларни қисқартириш;
- ерларнинг кўп қисмини шўрланиши ва яроксиз бўлиши;
- экология ва Орол фожиаси;
- республика қишлоқ аҳолисининг қашшоқлашуви;
- рус тилининг улугланиши ва ўзбек тили аҳамиятининг пасайиши;
- қўшиб ёзиш, порахўрлик, коррупция;
- кадрлар сиёсатининг издан чиқиши, партия интизомининг бузилиши;
- ижтимоий адолатнинг бузилиши.

Албатта Ш.Рашидовни республиканинг биринчи раҳбари сифатида маълум камчилик ва нуқсонлардан буткул халос, деб айтолмаймиз. Раҳбар сифатида у ҳам республиканинг барча жабҳаларида жавобгар ва маъсул шахс ҳисобланган. Шу маънода, охириги йилларда республикада авж олган нохуш иллатлардан ҳам уни фориғ этиб бўлмайди. Аммо шахс ва жамият муносабатларига, шахснинг жамиятга таъсири даражаларига илмий, тарихий нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, бир ёқламаликдан ўлароқ бошқа бир объектив ҳолат келиб чиқишининг гувоҳи бўламиз.

Ш.Рашидов йирик давлат арбоби сифатида Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий юксалишига улкан ҳисса қўшганлиги эътироф этилмоқда. Бу эътироф эл-юрт учун узок муддат самарали ва раванкли хизмат қилиш, одамлар ҳаётини фаровонлик сари етаклаш, марказлашган маъмурий-буйруқбозлик тизимининг мураккаб ва манфур исканжасидан халқнинг манфаатларини ҳимоя этиш каби раҳбар маҳоратида намоён бўлади.

27 - Ўзбекистон адабиёти ва санъати рўзномаси. 1992 йил, октябрь.

Иккинчидан, давлатнинг бошқарув тизими адолат ва инсон манфаатлари асосига қурилмас экан, бундай тузум ҳар қандай инсонни ўз домига тортади, йўриқлари ижросига айлантиради, бўйсунмаганларни қурбон қилади. Мана шундай қатағон ва мустамлака шароитда Рашидов каторида бошқа кўплаб раҳбарлар ўз эътиқодларига қарши яшашга мажбур бўлганлар.

Тоталитар, репрессив режимлар минг афсуслар бўлсинки, бу инсон тафаккурининг маҳсули. Тоталитаризмнинг коммунистча ёхуд фашизм кўринишидаги ғояларнинг мафкурага айланишида халқнинг ҳам катта “хизматлари” бор. Бир пайтлар фашизмни Германияда халқ қўллаб чиққани ва бу ҳодиса Россияда ҳам шундай хайрихоҳлик билан қарши олинганлиги инсоният тафаккурида эзгуликдан кўра ёвузлик кайфияти устуворлиги мавжудлигидан далолат беради. Тоталитар тафаккур сиртмоғидан чиқиб кета олмаган инсон онги учун адолат туйғуси билан яшаш ва янанинг талабларини амалда таъминлаш анча оғир кечади. Ҳокимиятпарастлик, молпарастлик, зуғум, тубанлик, саводсизлик, маърифатсизлик, ҳасад ва ношудлик маънавий қашшоқликдан келиб чиқадиган ижтимоий иллат. Бошқача қилиб айтганда, жамиятда шу иллатларнинг яшовчанлигини таъминлашга хизмат қиладиган адолатсиз сиёсат ва шу сиёсатни тараннум этувчи ижтимоий институтлар фаолиятида намоён бўлади. Ижтимоий институтлар фаолиятининг адолатсизлиги туфайли шахсий иллатлар оммавий-ижтимоий даражага кўтарилади. Мазкур ёвуз иллатлар жамиятда маълум неъматларга эгалик қилиш воситасига айланади. Улар қанчалик ёвуз, беандиша бўлсалар, шунчалик юқори ижтимоий мавқега эга бўладилар. Энг ачинарлиси—бундай тенденция тўхтатиб бўлмас рақобат майдонига айланади ва айниқса янги издошларнинг кўпайишига олиб келди. Жамиятда одамларнинг бири иккинчиси устидан тухмат ва ташмачилик қилиши, боз ўстига давлат махсус органлари томонидан унинг рағбатлантирилиши, судларнинг қонунга эмас, топшириқларга биноан иш кўриши, бир парча кўрсатма билан инсон ҳуқуқларининг поймол этилиши, давлат манфаатлари важи билан ҳокимият вакиллариининг фуқаролар устидан зўравонлик қилиши, компетентсиз, лаббайчи югурдакларнинг раҳбарлик лавозимларига тавсия этилиши жамиятда адолат тамойилларини яхлит ҳолда емирилишига олиб келади. Шу маънода тоталитаризм иллатларини ўтмиш тарих деб бўлмайди. Бу иллатларни токи, инсон маърифати енгиб ўтмас экан, у бизнинг ўзимизда яшаб келаверади.

фаат- Давлат бошқаруви - бу нозик санъат, чуқур фалсафа, адолат ва эзгу-
доми- ликка суянган миллий қадриятлар мажмуи. Ш.Рашидов ана шу қадрият-
урбон ларга жило берган юксак салоҳиятли инсон эди. У аждодлари ўғитларига
орида муносиб равишда давлатни адолат билан бошқариб, зулм-ситами ўғлини
ўлган- тўсишга интилиб яшади. Бугун янги авлод бир инсон, раҳбар шахс, мил-
инсон лат фарзанди сифатида эл-юрти учун эришган ютуқларидан ва айни пайт-
да, ушалмай қолган армонларидан ҳам сабоқ чиқармоғи лозим.

ишизм

катта

иққа-

инган-

губор-

ғидан

за яна

араст-

ҳасад

иллат.

и таъ-

иннум

имой

ир ом-

иятда

чалик

бўла-

май-

селди.

илик

итлан-

иши,

, дав-

гидан

арлик

яхлит

ирини

энгиб

СЎНГГИ ТАФСИЛОТ ЁХУД СЎНГАН УМИДЛАР

Шароф Рашидов ярим асрлик меҳнат фаолияти давомида оддий ўқитувчиликдан Ўзбекистон КП МК биринчи секретари лавозимигача бўлган йўлни босиб ўтди. Халқ ва юрт равнақи йўлида сермазмун фаолият кўрсатди. Шароф Рашидов журналист, ёзувчи, педагог, давлат ва жамоат арбоби сифатида серқирра фаолият кўрсатган инсонки, унинг барча жиҳатларини бир йўналишга қаратилган мавзу билан қамраб олиб бўлмайди. Масалан, Шароф Рашидов вафотидан кейин авж олиб кетган, ул зотнинг шаъни ва пок номига турли хил асоссиз айбнома ва “рашидовчиликка қарши кураш” компаниясининг тавфсилотларига тўхталамиз.

Совет тузуми тарихидан бизга маълумки, тузум раҳбарлари ҳаётининг даврида пайғамбар даражасида улуғланиб, вафотидан сўнг қора бўёқлар чапланган. Улар фаолияти буткул нотўғри ва самарасизликда айбланган. Шахс номи таъқибга олинган, ҳақоратланган. Бугун биз ўтмишга ва тарихий шахсларга бундай муносабат ушбу тизим моҳиятида бўлганлигига амин бўлаяпмиз.

Маълумки 1983-йил КПСС МК сиёсий бюроси ва СССР Вазирлар Кенгаши Ўзбекистон КП МК бюроси хатига асосан Ш. Рашидов хотирасини абадийлаштириш тўғрисидаги таклифни маъқуллайди. Устоз домла Саидакбар Ризаев ўзининг “Шароф Рашидов портретига чизгилар” китобида хат матни ва қабул қилинган тadbир билан таништиради. Ушбу хат табиридаги қуйидаги таклифларни эслаб ўтади:

- Тошкент шаҳри “Ўзбекистон кўчаси”, Қашқадарё вилояти Нишон туманига Ш.Рашидов номи бериб ўзгартирилсин;

- Тошкент текстиль комбинатида, ҚҚАССР Қораўзак туманига, Жиззах Давлат педагогика институтига, Андижон сув омборига Ш.Рашидов номи берилсин;

- ЎзССР халқлари тарихи давлат музейида Ш.Рашидов ҳаёти ва фаолиятига бағишланган музей хонаси ташкил этилсин;

- Ш.Рашидов яшаган Тошкент шаҳри Герман Лопатин кўчаси 68-уйда, Жиззах шаҳри Наримонов номидаги мактаб биносида, таҳсил олган Самарқанд Давлат Университетида мемориал хотира доскаси ўрнатилсин;

- Ш.Рашидов қабри пойига ҳайкал ўрнатилсин;

- қурилаётган каналлардан бирига Ш.Рашидов номи берилсин;

Хат якунида И.Усмонхўжаев имзоси туради.¹

Ушбу тадбир мазмунидан кўриниб турибдики, Ш.Рашидов номини абадийлаштиришда унинг хизматлари самимий инобатга олинган ва ҳеч ким орадан уч йил ўтиб белгиланган тадбир бекор қилиш мумкин эканлигини ҳаёлига келтирмаган.

Аммо тобора кескинлашиб келаётган ижтимоий ва сиёсий зиддиятлар тузум моҳиятида мавжуд тажриба андишасизларча ўз раҳнамолари томонидан такрор қўлланилади. Объектив ва субъектив сабаблари тўғрисида кейинги сатрларда батафсил тўхталиб ўтамыз.

Ш. Рашидов хотирасини абадийлаштириш тўғрисидаги қарор худди шу тартибда яъни республика коммунистлари талабига мувофиқ бекор қилинади. Ушбу талаб Ўзбекистон КП МКнинг 1986 йил XXI съезди резолюциясида ўз аксини топади:

*“Решительно осуждая порочный стиль и методы руководства бывшего секретаря ЦК Компартии Узбекистана Ш.Рашидова, способствовавшие возникновению и распространению многих серьезных недостатков и негативных явлений, съезд поручает Центральному Комитету Компартии Узбекистана внести в ЦК КПСС предложения о пересмотре постановления об увековечении его памяти”.*²

Аслида Марказ томонидан уюштирилган бу саҳна Ўзбекистон КП МКнинг хатига асосан 1986 йил 22 майдаги №617-сонли “Шароф Рашидов хотирасини абадийлаштириш тўғрисидаги қарорни бекор қилиш” ҳақида қарор қабул қилинади.³ Ушбу қарорга мувофиқ олдин қабул қилинган қарорлар бекор қилинди ва унда шундай таъкидлаб қўйилди:

Биринчидан бу қарор моҳиятини кенгрок тарғибот қилиш мақсадида ташкилий-сиёсий тадбир ишлаб чиқилади. Белгиланган тадбирга биноан ушбу масала бўйича Ўзбекистон КП МКнинг қабул қилган қарор моҳияти ҳамда “Ш.Рашидов хотирасини абадийлаштиришни бекор қилиш” тўғрисидаги КПСС МКнинг СССР Вазирлар Кенгаши 1986 йил 22 май қарори матни республика матбуотида эълон қилинсин;

Иккинчидан, Ўзбекистон Компартияси вилоят, шаҳар, туман биринчи котибларини, бошланғич партия ташкилотларини, барча республика коммунистларини КПСС МКнинг қарори билан таништирилсин;

1 - Ризаев С. Шароф Рашидов. Штрихи к портрету. Т., 1992 йил, 186-187 бетлар.

2 - Ўзбекистон КП МК съезди пленум резолюцияси ва қарорлари.Т., 1989 йил, 4 том, 405 бет.

3 - Ўша манба

Учинчидан, Ш.Рашидов номи берилган меҳнат жамоаларининг партия фаоллари йиғилиши ўтказилсин. Ш.Рашидов хотирасини абадийлаштириш тўғрисидаги қарорни бекор қилиш сабаблари тушунтирилсин;

Тўртинчидан, 6 июлдан 7 июлга ўтар кечаси Жиззах шаҳридаги бюсти, Тошкент шаҳар Герман Лопатин кўчасидаги 68-уй, Самарканд Давлат Университетидаги, Тошкент шаҳар кўча пештахтаси, Жиззах вилояти кутубхонасидаги, Қораўзак райони совхозидан, мактабдан Ш.Рашидов номи олиб ташлансин;

Бешинчидан, МК бюроси муҳокамасига ва партия фаолларини таништириш мақсадида Ўзбекистон КП МКнинг “Ш.Рашидов тўғрисида” маълумотнома текст матни тайёрласин”.

Ушбу ҳужжатлар билан танишар эканмиз, тоталитар тузумнинг ёвуз раҳбарларининг беандиша қиёфасини кўрамиз. Агар собиқ тузумнинг тарихий воқеа ва ҳодисаларини англамоқчи бўлсак, ушбу тузумининг моҳиятидан келиб чиқмоғимиз лозим. Устоз С.Ризаев ўз китобида ана шу тузумнинг моҳиятини ва тарихий фожиаларини келтириб чиқарган сабабларни очади, уларни атрофлича таҳлил этади. Ташкил топган маъмурий-буйруқбозлик тузумининг келажаги кўринмаётганлигини шу даврда М.С.Горбачев ва бошқа марказ раҳбарлари яхши англаган.⁴

Халқни қўрқув ва ваҳимада ушлаб туриш, тобеликда бошқариш Совет тузумининг бирдан-бир воситаси бўлган. Шу сабабдан ҳам куч ишлатиш органлари фаолиятига устунлик берган. Рағбат, ташаббус, ватанпарварлик, фидойилик, садоқат, ҳалоллик бу тузум маънавияти учун расмий минбарларда ўқиладиган воизларнинг маърузасига айланган ҳолос. Амалда оддий одамлар ишонч ва умид билан коммунистик ғояларнинг қурбонига айланиб келаверган. Аксарият ҳолларда бундай қурбонлик шараф сифатида баҳоланган бўлсада, 80-йилларга келиб оддий одамлар ҳам бу тузумнинг иродасига ишонмай қўйган эди. Яъни маънавий таназзул иқтисодий ҳаётни издан чиқариши жараёнлари бошланган эди.

Мамлакат ўзининг барча иқтисодий ҳаракатларини инқироз ҳолатига олиб келди. Партия бошқарув аппарати буткул издан чиқди, давлат бошқариш қобилиятини йўқотди. Аҳоли турмуш шароити кун сайин оғирлашди, барча маҳсулот етиштиришда тақчиллик ортиб борди. Натижада порахўрлик, кўзбўямачилик, қўшиб ёзиш, талон-тарож, коррупция авж олди. Партия диктатурасини сақлаб қолиш вазифаси хавф остида қолди. Умуман олганда Коммунистик монархияга асосланган тузумда бошқача бўлиши ҳам

4 - Ризаев С. Шароф Рашидов. Штрихи к портрету. Т., 1992 г. С- 189.

г пар-
иадий-
лсин;
юсти,
давлат
ти ку-
номи

мумкин эмас эди. Тарихий эврилиш конуниятлари монархияни анархияга олиб келишини исботлаган. Монархияни эса фақат диктатура саклаб қолиши ёки унга маълум давр умр бағишлаши мумкин, холос. Ушбу тузум асосчилари Ленин, Сталин янги монархияни миллионлаб қурбонлар эвазига қурди ва ривожлантирди. Л.И.Брежнев эса уни анархияга олиб келди. Тузумнинг янги ва сўнгги раҳбарлари эса, ушбу тажрибадан оқилона йўл йўқлигини англагач СССРни парчалашга олиб келади.

ни та-
сида”

Кўпгина тарихчилар, айниқса рус тарихчилари ҳамон жамият инкирозини. Сталинга, Брежневга, Горбачевга боғлаб хулоса яшашмоқдалар. Рой Медведев мамлакатнинг инкирозида республика раҳбарларини ҳам айблаб чиқди.⁵ Тоталитар тузумнинг инкирози унинг ижтимоий ва иқтисодий негизда яшириниб келган. Собик доҳийлар эса зуғум ва зулм асосида унинг умрини узайтириб келди.

г ёвуз
нинг
нинг
на шу
н са-
аъму-
аврда

Марказ ўз режаларини амалга ошириш учун Ўзбекистонни танлайди ва бунда маълум мақсадлар кўзда тутилади. Биринчидан, йирик давлат арбоби Ш.Рашидовнинг вафоти республикани эгасиз қолдиради ва унинг ўрнига И.Усмонхўжаев тайинланади. Марказ кўрсатмаси билан тайинланган раҳбар Марказ ихтиёрини кейинчалик эса икки қарра зиёд қилиб амалга оширади.

и Со-
шла-
нпар-
сний
Амал-
урбо-
араф
ам бу
икти-

Иккинчидан, агар Ш.Рашидов ҳаёт бўлганда, бошқа Ўрта Осиё республикалари сингари бундай тажриба ўтказилмаган бўлур эди. Чунки, Ш.Рашидов республикани ихтиёрини маҳкам ушлаб турган. Ўша даврда ҳам Марказ ихтиёридаги баъзи республика раҳбарларини Ўзбекистонда «хўжайинлик» қилишига йўл қўйилмаганлиги тўғрисида далиллар мавжуд. Кунаев, Алиевлар ҳам худди шундай даражада бўлганлар.

атига
ошқа-
ашиди,
ахўр-
Пар-
ан ол-
и ҳам

Учинчидан, миллий сифатлар - ҳокимиятга бўлган ҳурмат, бўйсунувчанлик, итоаткорлик ва ички ихтилофлар каби иллатлар яхши ўрганилган.

Хулоса қилиб айтиш керакки, шу ва яна бизга номаълум бўлган бошқа сабаб ва мақсадларда Марказ ўз ниятини узоқдан, Ўзбекистон КП МКнинг XIV пленумидан бошлайди. 1984 йил 23 июнь ойида Ўзбекистон КП МКнинг пленуми бўлди. Пленумда “Партия ва давлат интизомини мустаҳкамлаш партия XXVI съезди 1984 йил февраль, апрель пленуми қарорлари ва КПСС МКнинг бош секретари К.У.Черненко кўрсатмасига биноан кадрлар билан ишни яхшилаш масалари кўрилади. Пленумда Ўзбекистон КП МКнинг биринчи секретари И.Б.Усмонхўжаев маъруза

5 - Медведев Р.”Политические портреты”Савропольское изд.1990, 254

қилган.⁶ Пленум ишида КПСС МКнинг секретари Е.К.Лигачев ва бир қатор масъул ходимлар қатнашади. Аслида пленум Лигачев бошчилигида келган бир тўда масъул ходимлар томонидан пухта тайёрланади. Пленумда кўпроқ сўнгги йиллардаги салбий, ҳолатларга батафсил тўхталинадди. Социал-иқтисодий, маданий соҳалардаги ютуқлар эътироф этилган. Ижтимоий махсулот етиштириш миллий даромаднинг 1,5 баробар ўсганлиги қайд этилди. Жумладан электроэнергетика, қораметаллургия, машинасозлик, темирни қайта ишлаш, химия ва бошқа саноат соҳалари анча ривожланганлиги таъкидланган. Медицина, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, савдо хизматлари яхшиланганлиги айтилади. Аммо билдирилган танқидий хулосалар ва салбий ҳолатлар олдида қилинган ижобий ишлар денгиздан томчи бўлади. Аввалги пленумлар дабдабали ютуқларда хулоса қилинган бўлса, бу пленумда танқид асосий моҳиятни белгилайди. Бу ҳам шу тузумнинг хусусиятларига хосдир. Умуман партиянинг ҳар қандай анжуманлари олдиндан сценарийлар асосида баланд руҳий кўтаринки мақомда тайёрланган. Яъни, атайин белгиланган кўрсатмалар асосида ўтказилган.

Пленум куйидаги нуқсон ва иллат кўринишларни фош этади:

Биринчидан, республика ҳаётида қўшиб ёзиш, хушомадгўйчилик, талон-тароғчилик, социалистик қонунчиликни бузиш, порахўрлик авж олганлиги, партия ташкилотларида шу каби кўринишларга қарши курашилмаганлиги;

Иккинчидан, раҳбар кадрлар танлаш ва жой-жойига қўйиш масаласида сиёсий ишчан сифатларга эмас, таниш-билишчиликка, қариндошчиликка, уруғчиликка асосланганлиги. Партия сиёсатида, партия ишининг услубий методларида жиддий камчиликлари таъкидланганлиги. Шунингдек партия идеология соҳасида майда буржуача кўринишларга, диний хурофотларга, социалистик ахлоққа ёт кўринишларга қарши курашни бўшаштириб юборганлиги, сиёсий меҳнат тарбиясига эътибор бермаганлиги;

Учинчидан, пленум КПСС МКнинг XXVI съезди, февраль ва апрель пленумлари /1984 йил/ қарорлари ва КПСС МКнинг бош котиби К.У. Черненко кўрсатмаларига амал қилган ҳолда республикада партиявий жанговорликни оширишга, социал иқтисодий ривожлантиришни жадаллаштиришга чақирган. Пленум қабул қилган қарорлар моҳияти шулардан иборат бўлиб, пленум қарорига асосан «партиявий тозалаш» компанияси

6 - Ўзбекистон КП съезда плениум резолюциялари ва қарорлари . Т.,1989, 265 бет.

а бир
илиги-
. Пле-
лина-
илган.
ўсган-
маши-
ганча
г кўр-
илган
шлар
хуло-
ди. Бу
қан-
арин-
осида

бошлаб берилади. Пленумда Ш.Рашидов шахси тилга олинмайди аммо, пленум қатнашчилари мавзу ким ҳақида эканлигини яхши англаганлар. Аммо кейинчалик ушбу анжуман катағонлик компаниясига айланиб кетиши, бизнинг назаримизда, ҳеч ким кутмаган. Пленумда сўзга чиққанлар вужудга келган иқтисодий танглик, хўжалик юритишдаги нуқсонлар маъмурий-буйруқбозлик иллатлари, умуман принципиал ишчан муносабатни кузатиш мумкин. Самарқанд вилояти партияси биринчи котиби С.Ашуралиев шундай дейди: - «Режалар илмий, моддий-техникавий ресурсларга асосланган, хўжаликларнинг тупроқ-табiiй шароитларини ҳисобга олган ҳолда реал бўлиши керак. Ахир ҳар қандай йўл билан режани бажариш усули партиямиз томонидан қораланадику. Режаларни қуйидан меҳнат коллективларидан шакллантириш керак. Улар имконият ва ресурсларни реал инобатга олиши керак. Экин майдонларида, фермаларда, узоқда кабинетларда ёзилган эркин рақамлар қуйи хўжаликларга жорий этилади. Натижада режалар мумкин бўлмаган йўллар билан, сифатга таъсир этиб бажарилади. Бу ўз ўрнида қўшиб ёзишга замин яратган.⁷

илик,
ж ол-
шил-
исала-
дош-
иши-
лиги.
арга,
и ку-
бер-
трель
К.У.
явий
адал-
рдан
ияси

Сўзга чиққан бошқа нотиклар, маърузасида ҳам вужудга келган вазиятларнинг объектив ва субъектив сабаблари таҳлил қилинади, иллатларнинг моҳияти очилади. Пленум қарорларида билдирилган фикр ва мулоҳазалар инобатга олинмайди. Аксинча “кучайтирилсин”, “юклатилсин”, “назорат килинсин”, “жавобгарликка тортилсин” деган хулосаларга келинади. Ижтимоий ишлаб-чиқариш муносабатларини тубдан ўзгартириш лозимлиги ҳақида ҳеч қандай тадбир белгиланмаган. Хулоса қилиб айтганда Ўзбекистон МКнинг XVI Пленуми мафкуравий курашнинг бошланиши XXI съезд хулосаларига олиб келувчи восита бўлиб хизмат қилган.

- “Ўша пайтда, деб эслайди, В Духовный, - барча республиканинг вилоят ва туманлари қўшиб ёзиш билан захарланган деган муносабат шакллантирилади. Мен бу қараш билан мутлақо қўшила олмайман – бутун обком, райком котибларини чиғирикдан ўтказган Гдлян комиссияси на Марасуловдан, Қудрат Аҳмедовдан, на Виктор Хайдуrowдан ва яна бошқа раҳбарлар фаолиятдан ҳеч нарса топиша олмаганлигини яхши биламан. Тўғри, айрим хўжаликларда бундай амалиёт йўқ эмас эди. Бу иллатлар Л.И.Брежнев раҳнамолиги давридаги раҳбарларнинг иши. Ҳамма билиб турарди, заҳиралар етишмайди, таранг бир ҳолатда КПСС нинг талаблари ижросини таъминлашга кўр-кўрона интилиш оқибатида қуйи ташкилотлар ҳаммаси шу ишга ўтиб олишга мажбур қилинган.

7 - Ўзбекистон КП МК XVI пленуми. 1984 йил. 23 июнь.

Биз ўз даврида, кўриқ ерларда пахта масаласини қаттиқ назоратга олганмиз ва бу иллатларнинг олдини олишга, тўлиқ бўлмасида, эришганмиз”.⁸ Шунга қарамасдан “иллатлар” аниқланди, “айбдорлар” фош этилди. Аммо ижтимоий тараққиёт инқирозий ҳолати олди олинган эмас, аксинча иктисодий-социал ва сиёсий омиллар тобора кескинлашиб боради. Марказнинг мақсадлари, биров вақт ўтиб, мутлақо бошқача бўлганлигига амин бўламиз.

Л.И.Брежневнинг вафоти билан ва Ю.Андроповнинг (1983-йил 12 ноябрда) КПСС МК Бош қотиби лавозимига келиши билан совет бошқарув тизими ўз анъаналарига содиқ қолган ҳолда “поклаш” сиёсатини давом эттиришга киришади. 30-50 йилларда бу тушунчалар “тозалаш” деб қабул қилган. 85-90 йилга келиб “Перестройка” билан Қизил империя ҳукмронлигига хотима ясалади.

Тизим хизматкори, “Олий ҳукмдор”га айланган Ю.Андропов ўз рақибларининг рўйхатини шакллантиришдан бошлайди. Рўйхатга кўра, Л.Брежневнинг яқин дўсти, СССР ички ишлар вазирини Н.Шчелоковни вазифасидан озод қилади ва унинг ўрнига КГБда бир пайтлар ўзига муовин бўлиб ишлаган В.Федорчукни тайинлайди. Янги вазир Н.Шчелоковнинг одамларидан “тозалаш” важида ички ишлардан 90 минг одамни ишдан бўшатади. Вақти келиб М.Горбачев В.Федорчукни худди шу тартибда вазифасидан озод қилади.

Ҳокимиятга келган Ю.Андропов шу тизимнинг қалқони сифатида 15 ойлик раҳбарлик мобайнида 18 нафар иттифок вазирлари, 37 нафар иттифокдош республикалар, ўлка ва область партия комитетларининг биринчи секретарларини ишдан бўшатади.⁹

Эндиги қадам республикалардаги вазиятни тартибга солишга қаратилади ва шубҳасиз биринчи навбатда Ўзбекистон Ю.Андроповнинг диққат марказида бўлган. Айрим муаллифлар Марказ томонидан жиноий операциянинг Ўзбекистонни танланишини турлича изоҳлайди. Жумладан, Ш.Рашидов билан Ю.Андроповнинг ўртасида шахсий хусусумати бор, деб қарашса, бошқалари Болтик бўйи ёки Кавказ республикаларига нисбатан мўминлик сифати билан яшаб келаётган Ўрта Осиё республикаларини танлаш афзал билинган дейишади. Айримлар Ўзбекистондаги коррупцион вазиятнинг юқори бўлганлигини вақт қиладилар. Барча вақтларда маълум бир ҳақиқат борлигини инкор этмаган ҳолда масаланинг

8 - Духовный В.А. Вода течет, вода зовет... Ташкент, 2012. С-54

9 - Эргашев Ш. Эрк истар кўнгил. Т.: Ўзбекистон. 2017. 159 б.

асл сабабларини тузумнинг бағридан, уни химоясига шай турган конхўр инкилобчи, босқинчи ворисларнинг хиёнатидан, глобал “ўйинчилар” ниятидан изламоқ керак.

Жазо колониясига айланган жамият ва унинг коррупцион муҳити СССРнинг якка ҳукмронликка асосланган монопол бошқарувида, ишлаб чиқариш муносабатларининг маъмурий-буйруқбозлик асослари замирида ётади. Ўғирлик, талончилик, порахўрлик, қўшиб ёзиш, фириб, иккиюзламачилик, таниш-билишчилик, товламачилик, боқимандалик, лоқайдлик, бефарқлик каби иллатлар шу тузум табиатидан келиб чиққан хусусиятлардир. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Одамлар шу иллат “сифатлари” билан ўз яшовчанлигини сақлаб келишга мажбур бўлганлари каби тузум ҳам шундай жирканч сиёсатдан қувват олган, янгиланган. Бошқача қилиб айтганда, босқинчиликка қурилган давлатнинг озукаси тажовуз ўтказиш, ваҳима ва қўрқув солиш, исён, ғалаён кўтариш ва душман ясаш, сўнгра фош қилиш, инкор этиш таг замини билан кўпориш ва қайта қуришдан иборат бўлган.

- “Аслида қўшиб ёзишни ўзбеклар кашф этган эмас. Бу совет режали иктисодининг ва ютуқларни бўрттириб кўрсатишга, камчиликларни хаспўшлашга қаратилган коммунистик ташвиқотнинг маҳсули эди. Қўшиб ёзиш совет иктисодиётининг биринчи беш йиллик даврида қўлланилган бўлиб, Л.Брежнев ҳукмронлигининг сўнгги йилларида айниқса авж олди. Ўзбекистонда қўшиб ёзиш, кўпчиликнинг тан олишича, асосан, 1980 – йилларнинг бошларига келиб авж олган.”¹⁰ дейди тарихчи олим Ш.Эргашев.

80-йилларга келиб, вазият танг бир ҳолатга келганда тан олинган десак, яна ҳам тўғрироқ бўлади. Шу сабабдан тузумни, унинг раҳномаси партия ноқобиллигини тан олишдан кўра одамларни айбдор қилиб, бадном қилиш анча қулай шароитни вужудга келтирган. Ваҳоланки, тоталитар тузум архитекторлари одамларни онгли равишда жинойтга ундаётганликларини англаган ҳолда амалга оширган. Давлат миқёсидаги коррупцион пуртана оддий жинойтчилик сифатида талкин қилинган, холос. Шу сабабдан давлат коррупциясига қарши кураш деган ҳукукий тушунчалар жамиятда мавжуд бўлмаган. Бу тизим машинаси олиш-беришсиз юрмаган, аслида. Коррупция давлат даражасидаги расмий тан олинмаган, аммо, мақбул деб топилган хуфиёна партократларнинг (олигархларнинг) “севимли” машғулотига айланган. Шундай қилиб, тузумнинг ҳаётбахшлиги

10 - Эргашев Ш. Эрк истар кўнгил. Т.: Ўзбекистон. 2017. 165 б.

коррупция билан таъминланадиган даражага келади. Буни барча партия да раҳбарияти жуда яхши билган ва ундан амалда фойдаланганлар.

- “Бу ҳолатдан Москва ҳам хабардор, аммо иккита мақсадни: бирин- кал- чидан, СССРнинг пахта рекордлари билан бутун дунё олдида ўзини кўз- ма- кўз қилиш, иккинчидан, йилдан йилга очкўз, тўймас бўлиб бораётган ўз- бюрократиясини боқишни мақсад қилгани учун кўзини юмарди.”¹¹, деб Си- юмшоқлик билан таъкидлайди муаллиф. Бу нима дегани? СССР пахта би- маҳсулотларини етиштириш бўйича етакчи давлатга айланиб, бу борада ол- ги бозорни арзон пахта нархлари билан қолган рақибларни синдириб ке- ди- лаётган доминант иштирокчига айланади. Пахтадан олинаётган даромад, ху- олтин, нефть, уран каби бойликлар стратегик аҳамият касб қила бошлай- ти- ди. Бежизга пахта оқ олтинга айланмайди. Рекордлар ортида ўзбек халқи- та- нинг бола-чақаси билан етиштирган машаққатли меҳнати эвазига катта ил- даромад манбаи келар эди. Қолаверса, СССРнинг ғарбий қисми текстил ча- саноати учун миллионлаб ишчи ўринларининг ташкил этилишига асос ян- бўлиб хизмат қилган. Ўзимизга қайтарилиб сотилган тайёр маҳсулотлар ҳа- ҳисобига олинган даромадлардан катта-катта шаҳарлар қад кўтарган. ни- Туркистон даврларидек текстил магнатлари вужудга келган. Энди фақат га- тадбиркорларнинг ўрнига партократия олигархияси (йирик капитал ва- ла- киллари) вужудга келади. Бир пайтлар В.Ленин ўзининг “Империализм су- капитализмнинг сўнги босқичи” асарида саноат ва молия капиталининг эк- бирлашуви натижасида олигархия қатлами вужудга келади. Бу қатлам аҳо- ке- лининг даромадини ўзлаштириш оқибатида кучли ижтимоий тенгсизлик- те- ни келтириб чиқаради ва оқибатда пролетариат кўзғолонига олиб келади. ла- Шу тариқа империализм ўз ривожига таназзулга учраши муқаррар, деб бў- тўғри баҳо беради. Аммо, бу қонуният таъсиридан социализм қафолат- ланган, деган тушунчада у қаттиқ адашади. Ўз вақтида бундай қонуни- ж- ятнинг моҳият-таъсирини ҳис қилган ва коммунизм таҳдидини вужудга ун- келтираётган омилларни англаган Н.Хрушчёвнинг тахтдан маҳрум бўли- бу- шининг асл сабаблари шунда ётади. Шу сабабдан Л.Брежнев социализм ре- ва совет олигархия муносабатларини мувозанатга олиб келган “отахон”га бў- айланадики, унинг хизматларини улкан ва қулоқга сиғмас шон-шарафлар- кў- га буркаш билан муносиб тақдирлайдилар. қи

Ю.Андропов даврига келиб анча қулоқ ёзиб, қувватга тўлган совет олигархияси энди Сталин давридагидек ожиз, ёлғиз ва ҳимоясиз эмас. де- Шунинг учун Ю.Андропов партия сафларини тозалаш ишларини аввалги

11 - Эргашев Ш. Эрк истар кўнгил. Т.: Ўзбекистон. 2017. 140 б.

тартия даврлардагидек оммавий равишда эмас, якка ва кўргазмали тартибда ўтказишни афзал билади. Зеро, коррупция Кавказ ва Болтиқбўйи республикаларида барча кўрсаткичлари бўйича юқори ўринларда бўлганлигини манбалар тасдиқлайди.

Аммо, негадир Ўзбекистон “тажриба майдони” сифатида танланади.¹¹, деб Сиёсий бюрода бешта (Рашидов, Кунаев, Алиев, Шеварнадзе, ва Шерпахт бицкий) республикалар партия ташкилотлари раҳбари киришини ҳисобга олганда нега Андропов ва унинг одамлари Рашидовга нисбатан ғайирландилар? Бу саволларга жавоб топиш мақсадида айрим тадқиқотчиларнинг хулосаларини мушоҳада қиламиз. Чунончи, Ф.Раззоқов ўз ҳаётининг интиҳосида Брежнев айнан Марказий Осиё республикалари мусулмон элиталари орасида ҳайрихоҳларни излашида эмасмикан, деган тахминларни илгари суради. Ўлимининг олдидан Бош котиб Ўзбекистонга келиб барча Марказий Осиё ҳудудлари раҳбарлари билан учрашади. Кейинчалик яна бир мусулмон республикаси Озарбойжонга боради. Бу ҳаракатлар ҳаётининг сўнгида аввалги Кавказ-Европа глобалистлари ўрнига кучлар нисбатини мусулмон республикалари марказига кўчириш истаги туғилган бўлиши мумкин, деб хулоса беради. Ёхуд совет давлатини мустаҳкамлашнинг галдаги вазифаси кекса Бош котиб мусулмон республикаларига суянишда, деб тушунадимикан? Бир пайтлар Александр Невский айтган экан: “Мудофани Ғарбда кучайтирмоқ, дўстларни эса Шарқдан изламоқ керак”. Яна бошқа бир фикрлар ҳам бўлган. Масалан, бир пайтлар Туркистон епархиясини бошқарган архиепископ Дмитрий (Абашидзе), таъкидлаган экан: «Мусулмонлар доимо Россия давлатининг содиқ фуқаролари», деб

юлат-нуни-жудга бўли-лизм он”га флар-Афсуски, Брежневнинг хуфиёна фикрлари мавҳум қолиб, бирон-бир жиддий нарсага айланган эмас. Натижада Кремль иерархиясида кавказ ва украиналикларнинг кучли позицияси сақланиб қолди. Мусулмонларнинг бундай кучли ҳимоячилари йўқ эди. Шу сабабдан, Ўрта Осиё ҳудудлари республикаларидан Кунаевга нисбатан вазифа даражаси бир поғона паст бўлган Рашидов (Сиёсий бюроси аъзолигига номзод) танланади. Аммо, кўп ўтмай Горбачев даврида Алиев ва Кунаевнинг бошига ҳам шундай қисмат тушади.

Хулоса қилинганда, Кремль глобалистлари (муаллиф глобалистлар деб вужудга келган ғарбона қарашлардаги янги совет олигархларини назарда

12 - Раззоқов Ф. Коррупция в Политбюро. Дело красного узбека. — М.: Алгоритм, 2010. С-110

зарда тутади) “Ўзбеклар ишини” Ўзбекистонни капиталлаштириш режасини амалга оширишни мақсад қилади. Кейинчалик бутун Марказий Осиё давлатларини капиталлаштириш режаси тузилади. Улар аллақачон коррупциялашган ва “Кремль глобалистлари иттифоқчиларига” айланган Кавказorti республикаларида мазкур мақсадларни режалаштиришмайди-лар. Бу даврга келиб буни Андропов ҳам тан олади, Марказий бирон-бир идора йўқки, унда грузин, арман вакиллари эгалламаган бўлса. Шундай қилиб, қурбонлик учун Осиё ҳудудидаги етакчи республикалардан бирига айланган, 90% аҳолиси мусулмонлардан ташкил топган Ўзбекистонни танлайдилар.

“Кремль глобалистлари” нафақат совет элитасини ўзгартиришни мақсад қиладилар балки, 10 йил олдин капиталистларга айланиб улгурган Кавказorti республикаларидаги каби ўзбек байналмилалчиларини ҳам капиталистларга айлантиришни, айна пайтда, арзон меҳнат ресурсларига эгаллик қилиш мақсадларини қўйган. Ш.Рашидов «Кремль глобалистлар»ини аллақачон қитиқ-патига тегиб юрган. Сабаби биринчидан, Ш.Рашидов жуда маҳоратли уста сиёсатчи бўлган, иккинчидан, майда-чўйда ишлар билан республиканинг обрўйини алмаштириш мақсади ҳам бўлмаган. Қолаверса, хуфёна ўйинларни ёки кимнингдир “командасида” бўлиш унинг маданиятига хос бўлмаган. Боз устига, унинг Афғонистондаги урушга қарши фаол позицияси қатъий бўлган. Қолаверса, бу уруш мусулмон республикалари учун катта муаммоларни келтириб чиқаришини бошдан аввал яхши билган. Можаролар миллий реакцион гуруҳларнинг фаоллашувига, наркотрафиканинг авж олишига сабаб бўлиши тўғрисида огоҳлантирган. Шу қарашлари билан Ш.Рашидов тез орада Кремлнинг янги раҳномалари олдида “Ола қарғага” айланади ва натижада «Андропов десантчи»ларининг Ўзбекистонга кириб келиши эҳтимолини оширади.

Афғонистон можароси Америка “ўйин”ларининг бошланиши, янги бозорнинг шаклланиши эди. Бу важларни негадир аксарият тадқиқотчилар ҳисобга олмай келмоқдалар. Айнан совет глобалистлари шу катта ўйин орқасидаги катта маблағ тақсимотига шериклик қилади ва шу тариқа Америка истаганидек СССР урушга тортилади.

Ўзбекистонга нисбатан уюштирилган ҳужум КПСС МК ва ДХҚ (КГБ) идораларида бир қанча ойлар ичида махфий тайёрланган. Бу режа ҳақида албатта тўлиқ ҳақиқатни билиш мушкул. Шубҳасиз, Ўзбекистонда айрим олий партия элитаси орасида коррупция анча илдиз отгани бор гап. Гуруч курмаксиз бўлмайди. Аммо, Грузия, Арманистон Украина ёки Болтиқбўйи

режа- республикалари каби сепаратизм бўлмаган. СССРни саклаб қолиш учун
казий даставвал сепаратизм билан курашиш лозим эмасмиди? “Дарахтнинг бў-
качон шини курт ейди”, деганларидек, Андропов Ўзбекистонни танлайди ва
анган бунда ўзбек элитасининг тарқоклигидан ҳам фойдаланади. Айни пайтда,
айди- “Ўзбеклар Россиянинг бўйнида ўтирибди деган” рус шовинистларининг
н-бир хам қўллаб-қувватлашларига эришади.

ундай Маълумотларга кўра, Грузия совет республикалари ичида сепара-
бири- тив кайфиятлари юқори бўлган миллатлардан ҳисобланган. Шунга қара-
тонни масдан, “коммунист” аъзолари кўп миллатлардан бири бўлган: 1982 йил
и мак- 10 минг грузиндан 826 киши коммунист бўлиб, руслар ва белорусларни
н Кав- кувиб ўтган, туркман, тожик, молдованларни ортида қолдирган. Бу ни-
капи- мадан далолат берган? Бу барча совет республикаларида партия билети
а эга- бозорда товарга айланганлигини билдиради. Грузияда бундай эҳтиёж энг
р»ини юқори бўлган. Шунга мувофиқ коррупция ҳам юқори бўлган. Андропов
пидов буни билмаган дейиш мумкинми? Албатта билган, аммо грузинларга те-
ишлар гинмасликка қарор қилади. Андропов десантчилари Ўзбекистонда 1983
н. Қо- йилнинг баҳоридан ўз фаолиятини бошлайди.¹³

унинг Ш.Рашидов вафотидан сўнг (1983 йил 31 октябрь) сал вақт ўтмай 1984
а кар- йилнинг февраль ойида кўпдан бери бетоб юрган Ю. Андропов оламдан
спуб- ўтади. Бу вақтга келиб, етакчисидан маҳрум бўлган республикада де-
аввал сантчилар учун барча чироқлар янада очилади. Марказнинг “Тозалаш”
увига, ишлари анча кенг қулоқ ёйди. Бу ишларга маҳаллий раҳбарлар ҳам анча
рган. “хайрихоҳлик” билан ёрдам беришади. Ҳокимиятга келган К.Черненко
алари Ўзбекистонда бошланган ишларни давом эттиради.

ларини- Дастлабки қадамлар Бухорода очилган жиноий ишлар билан бошла-
яниги нади. Мазкур компания муаллифларининг мақсадларига кўра, маҳаллий
отчи- аҳоли кўз ўнгида Ўзбекистон “бутуниттифок жиноятчилик маркази” си-
катта фатида ифода қилинади. Яъни, бу компанияга жамоатчилик фикри ҳам
лу та- жалб этилади. Қизикарли томони шундаки, зеро, бу давргача Ўзбекистон
(КГБ) иттифок республикалари ичида жиноятчилик паст бўлган ҳудуд ҳисобла-
ақида ниб келинган бўлсада, “Андропов десантчи”ларининг кириб келиши би-
йрим лан бу кўрсаткич анча юқорига чиқиб олади. Бунга сабаб ҳуқуқни ҳимоя
Гуруч қилувчи органларга нисбатан ДХҚ ходимларининг босими бўлиб, улар-
қбўйи нинг фаолият ваколатлари доирасини, қолаверса, бурч ва вазифаларини
ҳам амалга оширишни назорат остига олади. Арзимаган камчиликлар

13 - Раззоков Ф. Коррупция в Политбюро. Дело красного узбека. — М.: Алгоритм, 2010. С-108

учун хизмат вазифаларидан озод қила бошлайди. Натижада милиция органлари ходимлари ўртасида парокандалик, лоқайдлик вужудга келадики, бу салбий таъсир жамиятдаги криминоген ҳолатнинг ортишига олиб келади. Республикада босқинчилик, талончилик, ўғирлик даражаси 1984 йилга келиб, Ўзбекистон қидирув органлари томонидан 308 та қуролли босқинчилик, 1406 та талончилик ва 5101 та квартира ўғирлиги содир этилган¹⁴. Боз устига маҳаллий раҳбар кадрлар ишдан олиниб Марказдан “муносиб” милиция кадрлари билан тўлдириш сиёсати олиб борилади. Бировдан сўраб-суриштирмай 1984-89 йиллар оралиғида республика ички ишлар вазирлигига 150 нафар ходим турли раҳбарлик лавозимларига киритилади.¹⁵ Республика ички ишлар вазирлигида 27 бошқарма ва бўлимлардан бор-йўғи иккитасинигина ўзбек миллатига мансуб кишилар бошқарган. У ҳам бўлса, хўжалик ва тиббиёт бошқармалари эди.

Республика прокуратураси соҳасида ҳам шундай “тозалаш”лар ўтказилади. 1983-1989 йилларда Ўзбекистон прокуратураси тизимидаги барча раҳбарлик лавозимларига – туман прокуроридан тўғри республика даражасидаги прокуроргача “десантчи”ларнинг вакиллари тайинланади. Ўзбекистон ССР прокурори ва унинг уч нафар ўринбосарлари, бошқарма бошлиқлари марказдан келган ходимларга алмаштирилади. Шунингдек,

- Бухоро вилояти прокурори - Матюшев Г.Н;
- Самарқанд вилояти прокурори – Еременко В.И;
- Хоразм вилояти прокурори – Титоренко А.Д;
- Навоий вилояти прокурори - Сухарев А.П;
- Сурхондарё вилояти прокурори – Желков В.М;
- Қорақалпоғистон АССР прокурори - Донцов В.В;
- Тошкент шаҳар прокурори – Филиппенков Г.П.¹⁶

Мазкур маълумотлардан кўриниб турибдики, Москва аслида Ўзбекистонни иккинчи бор тасарруф қилган. Маҳаллий кадрларни оммавий тартибда “десантчи”чилар билан алмаштириш сиёсати бошқа соҳаларда ҳам амалга оширилган.

14 - Раззоков Ф. Коррупция в Политбюро. Дело красного узбека. — М.: Алгоритм, 2010. С-110

15 - Азизхўжаев А. Чин ўзбек иши.-Т.2011.266 б.

16 - Қобилов Ш.Р. Пахта яккахокимлиги ва унинг ҳалокатли оқибатлари. Т. 2015, 72 б .

Махсус терговчилар Гдлян ва Иванов

Т. Гдлян ва унинг жамоаси жиноий тўдаларнинг етакчилари билан шуғулланмаган, уни кўпроқ райком, обком котиблари қизиқтирган. Улар орқали республиканинг юқори лавозим вакиллари терговга тортиш мақсад қилиб олинган. Ҳақиқий жиноий олам вакиллари бундай шароитда анча майда балиқ сифатида қаралади. Қолаверса, унинг юқорида белгилаб берган мақсадлари ҳам бошқа бўлган, албатта. Шундай қилиб, Ўзбекистонни дискриминация қилиш барча соҳаларда амалга ошириш жараёни бошланади.

Яна дастлабки саволимизга қайтамиз. Нега айнан Ўзбекистон танланади? Ш.Рашидов табиатан байналмилал шахс сифатида, аслида, шу давлат ғояларига содиқ эди ва СССРни тарқатиш ёки яна қандайдир унга зарар етказиш мақсадлари билан яшамаган. Чет элдан “дўстлар” ҳам ортирмаган ёки хуфиёна режалар тузмаган. Шу маънода глобалистларга раҳномалик қилиб келган, Андропов, Горбачев, Шеварднадзе ва унинг ҳамтовоқларига Ш.Рашидов содиқ коммунист сифатида ва иттифок микёсида катта обрўга эга шахс сифатида ҳам халакит бериб келгани тўғрисида маълумотлар бор. Бекорга Брежнев Марказий Осиё республикаларига суянишга интилмаган.

СССРнинг Европа қисми етакчи-элиталарида 80-йиллардан бошлаб Ғарбга сажда қилиш руҳияти кучайиб боради, Кавказ олигархлари ўргимчак тўри сифатида иттифокни сиқиб олганди. Иттифок бўйича талончилик ва маънавий тубанлик авжига чиққан бир пайтда Ўзбекистонда социализм ўзининг ютуқ ва муаммолари билан Рашидов сиймосида давом этиб келаётган эди. Шу сабабдан, ҳақиқий “жиноятчи-хоинлар” ўз фаолиятларида бамайлихотир ва эркин бўлишлари учун Рашидовдан “Иттифок мафиясининг раҳномасини” ясашади. Бутун ижтимоий фикрни чалғитиш билан нигоҳни Ўзбекистонга оқизадилар. Шунинг учун масалани Ўзбекистон доирасида эмас, унга кенгроқ, социализмни таъқиб қилиб келаётган глобал кучлар таъсиридан излашга қарасак, халқаро майдондаги “ўйинлар” жилвасини, унга соя ташлаб турган Ш.Рашидовнинг арбоблик даражасини англашимиз мумкин бўлади. Биз эса, ҳанузгача, Ўзбекистонда «ундай бўлмаган, бундай бўлган», деб ўзимизни оқлашга уриниб юрибмиз. “Десантчи”ларни қўшиб ёзган колхоз раиси ёки 10 минг сўм пора олган ОБХСС ходими эмас, давлатни чирмаб олган глобал мафия гуруҳлари манфаатлари доирасига кирган Ўзбекистон ва унинг хомашёси захиралари қизиқтирган. Яна бир бора қайтараман, бу ишларда Ш.Рашидов билан келишиб бўлмас эди. Бу даврга келиб Ш.Рашидов, русларда “порядочный человек”, деган бир тушунча бор, шу маънода у киши ҳам ички, ҳам ташқи сиёсий муносабатларда мурасасиз, ҳалол инсон эдилар.

Ўзбекистонда, кейинчалик бошқа республикаларда ҳам вужудга келган парокандалик ва ҳокимият иродасизлиги тахтга келган Горбачев томонидан “қайта қуриш” амалда “қайта бузиш” мақсади билан бошланган лойиҳанинг кўриниши эди. Ижтимоий илинжсиз қолган улкан давлат аҳолиси ҳар қандай янги, жозибадор ғарб ғояларига интиладиган бўлиб қолади. Тузумнинг маънавий-мафкуравий асослари емирилиб тамом бўлади. Вазиятни ўзгартиришга қодир аниқ воситаларсиз эълон қилинган “ошкоралик, демократия” ҳовлидан далага қочган хотиннинг фарёдига ўхшаб бўшлиқни вужудга келтиради. Яъни ижтимоий парокандалик, мавҳумлик, жиноятчиликнинг ўсиши, аҳоли турмуш даражасининг тушиб кетиши, аслида шу давр ҳокимиятига жуда мақбул йўл эди. Бундай ҳолатда аҳолини хоҳлаган йўсинда идора этиш мумкин бўлади ва шундай бўлди ҳам.

Барча соҳаларда парокандалик вужудга келиб, СССРни қулатишни мақсад қилиб олган М.Горбачев сўзидан айтилган маълумотни Ф.Раз-

зоков ўз китобида манба сифатида келтиради. Жумладан, у (Горбачев) шундай дейди: “Бутун ҳаётимнинг мақсади коммунизмни тор-мор қилиш эди. Шу мақсадни рўёбга чиқариш учун мен давлат ва партиядаги ваколатимдан фойдаландим. Мен Ғарб билан шахсан танишганимдан сўнг, бу йўлдан қайтмаслигимни англаб етдим. Шу мақсадни амалга ошириш учун СССР ва КПСС шунингдек, республика коммунистик партия раҳбариятини тўлиқ алмаштириб чиқишим лозим эди. Менинг у даврдаги мақсадим социал-демократлар давлати йўли бўлиб, режавий иқтисод эса социалистик лагерлар салоҳиятини амалга ошириш имкониятини бермаган. Шу мақсадни амалга оширишда ҳайрихоҳларни топдим. Уларнинг ичида муҳим роль ўйнаган Александр Яковлев ва Эдуард Шеварднадзелар хизмати бебаҳо эди”¹⁷. Албатта, бу маълумотларнинг асосланганлигига шубҳа қилиш мумкин. Баъзида журналистлар маълум сўз жумлаларини ўзи истаган мақомга яқинлаштиради ҳам. Лекин М.Горбачев партия ва унинг етук кадрларини бадном қилиш орқали СССРни таназзулга олиб келган омилларни М.Соломенцев ўз хотираларида далиллар билан исботлашга эришган.¹⁸

М.Горбачев ва А.Яковлев

17 - Раззоков Ф. Коррупция в Политбюро. Дело красного узбека. — М.: Алгоритм, 2010. С-120

18 - “Зачистка в Политбюро”. Как М.Горбачёв убирал “врагов перестройки”. М.: “Алгоритм”. 2011, С-124.

Шундай қилиб, М.Горбачев ва унинг яқин сафдошлари қайта куриш важида бошқариладиган парокандалик ҳолатида мамлакатни таназзулга олиб келади. Бу парокандалик мамлакатда “янги тартибларни” ўрнатиш имкониятини беради. Мафкуравий психологик таъсир - бошбошдоклик одамларни ҳолдан тойдиради, сўзсиз итоатга олиб келади. Ёлғондан ҳафсаласи пир бўлган, кайфият ва руҳияти тушган одамлар барча айтилган шиорларга ишонувчан фуқароларга айланади. Бу давр “пушти ранг” технологияларнинг дастлабки тажрибавий кўринишларининг амалда жорий этилиши эди, аслида. Давлат раҳбарияти “қайта-куриш” никоби билан амалда давлатни парчалаш билан шуғулланадилар.

Ўзбекистонда коррупцияга қарши кураш компанияси давлат ва жамоат органлари раҳбарларини мақсадли равишда йўқ қилиш йўлига ўтилади. Яъни, республикани Рашидов даврида тарбияланган ва вояга етган забардаст сафдошларидан, йирик етакчи мутахассислардан тозаланади, аксарияти турли муҳлатларга камалади, кўпчилик раҳбарлар ўз жонларига суиқасд қилишади. Айниқса, ички ишлар буткул парокандалик ва бошбошдоклик ҳолатига олиб келинади. Бу ҳолатда Ўзбекистон воқеалари билан вужудга келтирилган ижтимоий фикрдан фойдаланган глобалистлар бутун Москва бошқарувини Кавказ мафиоз олғичлари томонидан эгаллаб, тақсимлаб олишларига ёрдам берадилар.

Горбачев ҳокимиятга келгач Ўзбекистонда бу даврда парокандалик ҳолатини чуқурлаштириш билан машғул бўлган Гдлян ва Ивановларнинг гуруҳига 200 киши келиб қўшилади ва уларнинг жами сони 4 минг кишига етади. Гдляннинг ваколатлари шундай кенгайиб борадики, амалда у Москванинг республикадаги ноибига айланади. У ҳоҳлаган раҳбарни ҳоҳлаган кўйига солиш ҳуқуқи билан тергов ишларини олиб боради. Тергов ишлари энг жирканч, 37-йилдан қолишмайдиган услубларда олиб борилади. Тергов гуруҳи фаолияти тафсилотлари, ўзбек халқи устидан олиб борилган ҳақорат ва ваҳшийликлар вақти келиб ҳали тарихчилар томонидан чуқурроқ ўрганилади. Аммо, ўша даврда биздаги амалдорларнинг аксарияти, ҳар доимгидек, (Чор истилоси даврида ҳам шундай бўлган) итоаткорлик билан жонларини омон сақлаш илинжида дуч келган ҳамкасбларини сотишдан нарига ўта олмайдилар. Элнинг нонини еб амалдор бўлганлар, вақти келиб шу элни хавф-хатарлардан ҳимоя қилишни ҳам билишлари керак экан.

Эндигина ҳарбий хизматдан қайтиб келган пайтларим эди, талабаман. Отам Турди Алимардонов туман ички ишлар раҳбари бўлиб ишлаганла-

ри учун кўп нарсадан хабардор эдим. Ҳар эҳтимолга қарши отамни ҳам ишдан бўшатишган. Вилоят раҳбарлари акасарияти руслардан тайинланган, ҳамма жойда қама-қама, ваҳима. Шунда отамга савол берганман: – “Иккита одам келиб, шунча бузғунчилик билан бизни ҳақорат қилишса-ю, сизлар қараб ўтираверасизларми, уларни тўхтатса бўлмайдими? Бир пайтлар шамолидан одамлар ҳайиқадиган Ғойиповлар қаерда?”. Шунда отам, – “Эй болам биз бир-биримизни сотиш билан овора бўлиб юрибмиз, бош кўтариш қаёқда дейсан! Москвадан ким ва қандай раҳбар келса, биз уларни авлиё деб ҳисоблаганмиз. Тобелик ва итоат руҳиятимизга шунчалик даражада кириб кетган эканки, кимни сўрашса, ўшани устидан ёзиб бераверганмиз”. Юрт том маънода эгасиз бўлиб қолганлиги менга жуда аён сезилган. Шундан сўнг, отам ҳам икки марта Москвага бориб тергов беради ва айб кўйиша олмагач қайтиб илгариги вазифасида ишини давом эттиради. Аммо, ҳар сафар охирги мартадек, “сен бош фарзандимсан”, деб кетар эдилар. Бу даврнинг мудҳиш воқеалари менинг кўз ўнгимда содир бўлганлиги туфайли ёшлигимдаёқ бу ҳодисалар менда чуқур нафрат ҳиссини туғдирган.

1986 йил ёзига келиб, Ўзбекистонда жиноий жавобгарликка тортилганлар сони 22 минг кишига етади. 172 киши ўз вазифаларидан олинади. Амалда 1813-та Ўзбекистон КП МК номенклатурасига мансуб лавозимлар бўлиб, улардан 52 таси вилоят партия ташкилоти котиблари, 408 таси туман, шаҳар партия ташкилотлари раҳбарлари ҳисобланган. Уларнинг ўрнига янги одамлар келади, улардан кўпчилиги тажрибага эга бўлмаган, мураккаб вазиятда мустақил қарор қабул қила олмайдиган шахслар эди.

80-йилларда Ўзбекистон КП МК 2-котиби бўлиб тайинланган В.Лобко шундай хотирлайди: “ “Пахта иши” бўйича менинг шахсий позициям расмий олиб борилган манбалардан тубдан фарқ қилади. Албатта, бу ишлар давлат ишларини порахўрлик, талончиликка асосланганлигини кўрсатади. Лекин, мен бу ҳодисани бошқа республикалардан ортиқ деб ҳисобламайман. Яширмайман, мен у ерга фронтга боргандай келганман. Озроқ вақт яшаб, реал ҳолат бошқача эканлигини ва “Пахта иши” сиёсатга таъсир кўрсатадиган иш эмаслигини билдим. Ўйлайманки, бу Совет иттифоқини ягона давлат сифатида таназзулга олиб келишга қаратилган биринчи қадамлар эди”¹⁹.

19 - Раззоков Ф. Коррупция в Политбюро. Дело красного узбека. — М.: Алгоритм, 2010. С-124

Тозалаш ишларига мафкуравий ранг бериш авжига чиқади. 1987 йилга келиб, нуфузли “Литературная газетаси”да И. Беляевнинг “Ислам” номли мақоласи чиқади. Мақоланинг мазмуни мусулмонлар совет тузумига хавф соладиган маккор ва душман кайфиятдаги дин вакиллари деб баҳо берилади.²⁰ “Ўзбеклар иши”ни фош этишда Россиянинг энг машхур матбуотлари ишга тушади. Улар «Огонек», «Советский экран», «Искусство кино», «Смена» журналлари, «Правда», «Аргументы и факты», «Московские новости», «Комсомольская правда», «Собеседник», «Известия», «Советская культура», «Литературная газета», «Социалистическая индустрия», «Красная звезда», «Московский комсомолец» ва бошқа газеталар. Мақолаларнинг номланишига эътибор беринг: «Олтин устидаги илонлар» “Миллат отаси”, «Биз мафияга тўкнаш келдик», “Ўғирланган”, “Коррупция пиллапояси”, “Коррупция”, “Тергов ҳали тугамади” ва шу мазмундаги мақолалар Ўзбекистон ҳақида ёлгон бўхтонларни яратишга ва одамларда республикага нисбатан салбий муносабатни шакллантиришга хизмат қилади. Албатта бу мақолалар ўз-ўзидан пайдо бўлмаган. Кремлнинг янги “глобалист” раҳномалари энди очикдан очик совет байналмилал сиёсатини парчалашга ўтадилар. Бу эса, тўғридан тўғри миллатлараро можарога шама қилишдан бошқа нарса эмас эди. Кейнчалик унинг натижаларини иттифок худудида вужудга келган миллий можаролардан билса бўлади.

**БОЛДИН
ВАЛЕРИЙ
ИВАНОВИЧ**

(1935-2006 й)

Мана шундай ёзувчи-журналистлардан бири В.И.Болдин, бурунда СССР президенти девони раҳбари, 1981—1987 йиллар КПСС МК бош котиби ёрдамчиси, 10 йилдан ортиқ давр М.Горбачев билан ишлаган давлат амалдорларидан саналади. У киши ўша даврнинг драматик воқеаларининг (ГКЧП) иштирокчиси сифатида ўта қимматли маълумотларни беради. Жумладан, журналист сифатида қишлоқ хўжалиги бўлими редактори ва “Правда” газетаси бош редактори Л. В. Зимянин билан биргаликда 70- йилларда Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида мелиорация ва ирригация

20 - М. Калашников, С. Кугушев. «Третий проект: погружение» Изд Москва. 2002. С-231
226

муаммоларини, моддий-техника, минерал ўғитлар ва шу каби бошқа ресурслардан самарасиз фойдаланиш ҳолатлари хусусида, кишлоқ хўжалиги муаммоларининг моҳиятини англамасдан катор танқидий мақолалар эълон қилади. Шундан сўнг, бу фикр қанчалик аниқ, муаллифнинг фикрича, Ш.Рашидов уларни ўзбек халқининг душманлари деб эълон қилади.

Мазкур масала борасида Ш. Рашидов МКга мурожаат қилиб, “пахтани умрида кўрмаган одамлар қандай қилиб Ўзбекистон кишлоқ хўжалиги бўйича танқидий мақолалар ёзадилар, ундан кўра келиб аҳволни жойида ўргансин, кейин хулоса қилсин”, деб эътироз билдирган экан. Шундан сўнг МК кишлоқ хўжалиги бўлим бошлиғи бўлиб ишлаган В. А. Карлов журналистни республикага бориб келишини тавсия қилди. – “Очиғи боришга бироз чўчидим, сафарни орқага суриб юрган пайтим Л.Брежневнинг ёрдамчиси телефон қилиб бориш лозимлигини топширик сифатида айтгандан сўнг, мен йўлга отландим”, деб хотирлайди В Болдин.

–“Аэропортда мени кутиб олишиб, тўғри Ш.Рашидов ҳузурига олиб келишди ва бир қанча дақиқадан сўнг у киши мени қабул қилди. Ўринларидан туриб менга пешвоз чиқдилар. Мен у кишининг кўзларида самимий эзгулик ва ҳурматни кўриб, очиғи кўрқинч ва ҳавотирларим йўқолди. Шундай инсон мени халқ душмани деб, айтганмикан ўзи? - деган шубҳага бордим. У келишимдан хурсандлигини таъкидлаб, кишлоқ хўжалигидаги муаммоларнинг энг ўтқир ва долзарб масалаларини рўйи-рост очиб берди. Ўтириб ўйланиб қолдим, республика раҳбари биз “Правда”да кўтарган масалалардан ҳам жиддийроқ муаммоларни очиб бердиларку. Унда хафа бўлишдан на фойда, деган биринчи хулосага келдим.

Сафар чоғида ушбу “хонадон”да тартиб ўрнатилган Рашидовнинг қудратли таъсирини ҳис қилдим. Аммо, мен учун энг муҳим сабоқ, халқнинг фидойий меҳнати, ночор, лекин, ноёб меҳнатсеварлиги катта таассурот қолдирди. Қўллари қоварган, 40 градусли иссиқдан юзлари ёрилган, қайноқ темир тракторларда ишлаётган механизаторларни, қуёш тафтида энгашиб пахта тераётган аёлларни кўрдим. Мен, иккиланмасдан, уруш пайтларида минглаб кўчириб келинган болаларни тарбиялаган ўзбек халқининг бағрикенг, самимий ва ишонувчан қалбини кўриб кўп нарсаларни тушундим. Бу ишларни ҳеч ким ва ҳеч қачон унутмаслиги керак, деган иккинчи хулосага келдим. Шунинг учун, биз, ўзбек халқининг буюқ қалби олдида қарздорлигимизни унутишга ҳаққимиз йўқ. Москвага қайтгач, Ш.Рашидов мендан тез-тез хабар олиб турди.

Бугун ўтган давр тўғрисида мулоҳаза қилиб шундай фикрларга келаманки, у киши, рус, украин ва бошқа юзлаб миллат вакиллари яшаётган республикада миллатчиликка эрк бермасликда қатъиятли, доно, бебаҳо раҳбар бўлган экан. Ш.Рашидов халқаро микёсда - Осиё, Африка, Жанубий Америка раҳбар етакчилари ўртасида катта обрўйга эга эди. У инсоннинг республикада каналлар қуришда, чўл ерларини ўзлаштиришда, пахта ҳосилдорлигини оширишда, фан, маданият, санъат ва адабиёт ривожига, Тошкентни қайта тиклашда хизматлари бекиёс.

Албатта, Рашидов мамлакатда ҳукмрон бўлган ахлоқдан, даврнинг руҳидан айри ҳолда бўлолмас эди. Л.Брежнев сингари камчиликлар унга ҳам хос бўлган. Кўплаб салбий масалаларни билсада, кўз юмган. Айнан унинг даврида республикада коррупция, пора бериш, қўшиб ёзиш каби иллатлар ҳам пайдо бўлади. Ўйлайманки, унинг сукунати билан, кўп ишлар амалга оширилган. Албатта, бу ишларга оқлов йўқ, аммо, ўша даврда мамлакатда вужудга келган ўйин қоидаларига амал қилмасликнинг иложи ҳам йўқ эди. Авфсуски, Марказдагилар бундай суниестемолчилик ҳолатларининг жадал тус олишига ёрдам беришади” (матн мазмунан рус тилидан таржима қилинди).²¹

Мазкур фикрнинг хулосаси сифатида айтиш мумкинки, Ш.Рашидов ҳаётлигида Республикага қаратилган ҳатто, кичик бир танқид бўлсин ҳамки, у киши қаттиқ туриб ҳимоя қилганлар. Бошқа тарафдан қараганда, қайта қуриш даврда йирик давлат амалдорларидан бири ҳисобланган В.Болдин орадан ҳеч қанча вақт ўтмасдан ўзбек халқига кўрсатилган адолатсизликни англаб тавба-тазарру қилганлигига гувоҳ бўламиз. Ваҳоланки, “компаниябозлик” даврида Ўзбекистонда коррупцияни фош этувчи “жонбоз” журналистлардан бири бўлган. Аммо, адолатни тан олиб ўзбек халқини тушуниб, миллатнинг сиёсий ўйинларда зиғирча иштироки бўлмаганлигини англаб етганлиги учун биз ҳам у кишидан миннатдормиз.

**СОЛОМЕНЦЕВ
МИХАИЛ СЕРГЕЕВИЧ**

(1913-2008 й.)

Ю.Андропов билан ҳамкорликда “коррупция” ишлари лойиҳачиларидан бири бўлган Михаил Сергеевич Соломенцев —

21 - Болдин В.И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачёва. — М.: Республика, 1995. С-199

КПСС МК Сиёсий бюроси аъзоси, (1983 йил) КПСС МК партия назорати кўмитасини бошқарган. Бу лавозимда, у КПСС нинг юкори мансабдорлари фаолияти тўғрисида кўплаб маълумотларга эга бўлган. Аммо, шунга қарамасдан коммунистик жамиятнинг ғайриахлокий ишларидан ўзи ҳам четда қолмаганлиги ва айрим ғайриқонуний ишлардан ҳайратда қолиши сиёсий найранглар кўламининг ниҳоятда улкан ҳамда чексизлигидан далолат беради. Ўзининг хотиралари билан яралган “Зачистка в Политбюро”. Как М.Горбачёв убирал “врагов перестройки” асарида “Ўзбеклар иши” атрофида амалга оширилган сиёсий ўйинларда М.Горбачевнинг хиёнаткорона фаолияти тўғрисидаги маълумотлар билан таништиради ва биз ўз навбатида Ўзбекистон ва унинг халқига нисбатан ўтказилган зуғум ва тухматларни кўрамиз.

Жумладан М. Соломенцев китобда шундай маълумотларни келтиради: - “1989-йил май ойи «Литературная газета» О.Чайковскаянинг «Миф» номли очерки эълон қилинади. Ушбу мақолада “пахта иши” борасида тергов олиб борган Гдлян ва Ивановларнинг ноқонуний усуллари тўғрисидаги ҳақиқатлар очилади. Очиғини айтганда, Чайковская уларни фош қилади. “Миф” очеркида Коракалпогистон обком котибига совхоз директори А.Ражаповнинг пора берганлигини тан олдиришга қаратилган мажбурий усуллар очиб берилади. Қистов ва зўравонликка қарамасдан Ражапов рози бўлмайди. Аммо терговчилар унга пўписа қилишиб, турмада чиритишини, оила аъзоларини ҳам жавобгарликка тортилиши ва яна айтиб бўлмас ҳақоратлар билан кўрkitилганлиги ёзилади. Шунингдек, Чайковская терговда бўлган шахсларни кўрkitиш асносида кўплаб ёлгон ва уйдирма кўрсатмаларга қўл қўйдириб олинганлиги айтилади. Айрим айбланувчилар бундай қийноқ ва ҳақоратларга чидай олмасдан тергов жараёнларида ўзларини ўлдиришгача боришган экан.

Мазкур ишларнинг батафсил ҳолатини шу мақоладан билиб олдим. Чунончи, 1990 йил кузида Чайковская Гдлян ва Ивановнинг усулларини фош этувчи яна битта жуда ўткир очерк эълон қилади. Аммо Бурлацкийнинг «Литературная газета»си уни босмагач, «Вестник Академии наук СССР» журналида нашр этилади (8 №, 1990 йил). Мақолада ўзларини “Жабрдийда” қилиб кўрсатган Гдлян ва Ивановлар аслида сталин усуллари маҳорат билан такрорлаган ҳолатлари, мутлоқ ва даҳлсиз шахсларга айланиб жаллодлик қилганлари очиб берилади. Пайтавасига курт тушиб, фош бўлишдан чўчиган терговчилар ўзбек мафиясини очишга Москвалик амалдорлар тўсқинлик қилаяпти деган афсонани тўкиб чиқаришадилар.

Шу тарика ҳеч қандай асоссиз равишда КПСС МК котиблари Е. Лигачев, Г. Романов, М. Соломенцевларнинг исми-шарифлари коррупцион гуруҳ хомийлари сифатида матбуотга чиқариб юборилади.²² Бу ўз навбатида М.Горбачевга қўл келади ва бир оз фурсатдан сўнг Е.Лигачев ва М. Соломенцевларни ҳам ўз вазифасидан озод қилади.

КПСС МК КОТИБИ ЛИГАЧЕВ ЕГОР КУЗЬМИЧ

Мана шундай сиёсатнинг давоми сифатида Қозоғистонда Қунаевнинг ўрнига Москвадан тайинланган Колбин жўнатилади. Қунаев ҳам Рашидовга қўйилган айбловлар билан вазифасидан озод этилади. Аммо, қозоқ халқи оммавий равишда кўтарилганлигини биз яхши биламиз. Шундан сўнг, Москванинг мақсади амалга ошмагач Назарбоев келади. Бу ҳам биз учун тарихий сабоқ. Шу йили (1987-йил октябрь ойида) Политбюро аъзоси яна битта мусулмон республикаси вакили Г.Алиев ишдан олинади. Бунга ҳам шу эски тартибда - “Алиевшина” деган ёрлик осилади. Натижада сал вақт ўтмай Қорабоғ масаласи кўтарилади. Бу эса, Қозоғистондан фарқли ўлароқ анча жиддий тус олган миллатлараро можарога айланади. 1988 йилда Қорабоғ арманлари ва озарбойжонликлар ўртасида қуролли тўқнашувлар юз беради.

Мухтасар қилиб айтадиган бўлсак, “Ўзбеклар иши” коррупция билан курашаш мақсадида эмас, балки, Совет Иттифоқини таназзулга учратишга қаратилган “Кремль глобалистлари” режасининг бир қисми эди, холос. Шу аснода улар ўз мақсадларига яқинлашди, Болтиқбўйи, Кавказ республикалари СССР таркибидан чиқиш тўғрисидаги масалани кўндаланг қўядилар. 1990 йил СССРни сақлаб қолиш тўғрисидаги масалани ҳам инкор этишади. Аммо, Ўрта Осиё республикалари СССР таркибида ягона давлат бўлиб қолиш масаласини ёқлаб чиқадилар. Туркменистон аҳолисининг 98%, Тожикистон – 96%, Қирғизистон – 94,5%, Ўзбекистонда – 93,7% аҳолиси СССР таркибида қолишни ёқлаб овоз беради.²³ Бир ўйлаб

22 - М.Соломенцев “Зачистка в Политбюро”. Как М.Горбачёв убирал “врагов перестройки”. М.: “Алгоритм”. 2011, С-8,9.

23 - Раззоков Ф. Коррупция в Политбюро. Дело красного узбека. — М.: Алгоритм, 2010. С-127

кўринг-а, шунча ҳақорат ва таҳқирлашлардан кейин ҳам бу халқ СССР таркибида қолиш истагини билдиради. Бу нима? Ақл, ирода, бағрикенглик мулоҳазаларининг чуқурлигими ёки сиёсий гўлликми? Ёки Ш.Рашидов даврида халқнинг руҳиятига сингдирилган байналмилал, халқпарвар сиёсатнинг натижасими? Ёхуд халқнинг ирода ва эътикодларига тескари бўлган маҳаллий амалдорларнинг навбатдаги ўйинлари эдими?

Қаранг, шу йилларда, “Айрилганни айиқ ер, бўлинганни бўри ер!” деган мақолалар ва чақириқлар республика матбуотларида обдон ташвиқот этилади. Мустақилликни ёқлаб чиққанлар таъқиб остига олинади. Хуллас, ғоявий курашлар авжига чиқади. Ўзбекистонга ҳам миллий озодлик ҳаракатлари кўтарилади. Лекин, чин қани, ёлғон қани, дўст қани, душман қани, кундуз куни чироқ ёқиб ҳам топиб бўлмас эди.

1986-1989-йиллари «рашидовчиликка» қарши курашиш компанияси энг қизғин паллага кирди. Марказий матбуот саҳифаларида Рашидов ва унга яқин бўлган кишиларнинг «Қора кирдикорлари»ни фош этувчи ўнлаб мақолалар босилиб чиқди. Тарихни бу тарзда кескин эврилиши халқимизни эсанкиратиб қўйди. У теварак атрофда адолат ва ҳақиқат ниқоби остида бўлаётган ноҳақликларга чапак чалиб тураверди.

Ўзбекистонда марказ томондан ўтказилган «тажриба» катағон йиллардагидек натижаларни бермайди. Аксинча бошқа республикаларда Россиянинг ўзида ҳам норозиликларни кучайтиради. Қозоғистон, Озарбайжонда, Болтиқ бўйи республикаларида миллий сиёсий низолар пайдо бўлади. Тобора кескинлашиб бораётган ижтимоий, сиёсий вазият совет диктатурасини таҳликада қолдиради. Марказ мавжуд вазиятни сақлаб қолмаслигини англагач, иқтисодий реформа йўлига ўтади. Аммо бу даврда марказ истибдодидан чарчаган миллий демократик ҳаракат «қайта қуриш» ни қабул қилмайди. Марказнинг диктатура ўрнатишдек сўнги илинжи натижасиз, йирик тоталитар давлатнинг парчаланишига, мустақил давлатларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Сўнги 20 йил мобайнидаги ижтимоий, тарихий тараққиёт зиддиятлари йирик тоталитар давлатнинг парчаланишига олиб келиши муқаррар эди. Сабаблар: биринчидан - зуғум ва зўравонлик асосида ташкил топган ҳар қандай империя ўз ички зиддиятлари асосида парчаланаяди.

Иккинчидан, империянинг миллий таркиби ягона манфаат асосида уйғунлашмайди. Яъни совет халқини ташкил этиб бўлмайди. Диний, миллий, маданий урф-одатлар интернационализм принципига бўйсундиришга бўлган уриниш чиппакка чиқади.

Учинчидан, таъкидланган зиддиятларни бартараф этиш мумкин бўлган ислохотлар топилганда ҳам бу даврга келиб анча юксалган ижтимоий маънавий дунёқараш партиявий ҳукумронликни қабул қилмаган бўлур эди. Натижада ижтимоий, миллий мустақиллик ҳаракатлар ҳар қандай зуғум ва зўравонликни бартараф этиши муқаррар эди.

Тўртинчидан, маъмурий-буйрукбозлик тоталитар тузуми инкирозини “турғунлик” йилларидан, Горбачевнинг сиёсий ношудлигидан, Янаевнинг иродасизлигидан излаш тарихий ривожланишнинг қонуниятларига эътибор бермаслик билан баробардир. Тарихий ривожланиш ижтимоий муносабатларнинг зиддиятларида муқаррар ўзгаради ва шаклланади. XX асрнинг 80-йилларига келиб ташкил топган ижтимоий муносабатлар ўзини аллақачон инкор этиб бўлган эди. Шу давргача, зўрлаб тикиштирилган “коммунизм тантанаси”, “ривожланган социализм”, “демократик социализм” деган атамалар билан тузум умрига малҳам берган, холос.

Тарихий ва сиёсий майнавозчиликка, хўжасизликка ва эгасизликка чек қўйиш учун орадан 6 йил вақт ўтади. Бу даврга келиб республика марказ ихтиёрини рад эта оладиган, миллий манфаатларни ҳимоя қила оладиган иродали ва қатъиятли Ўзбекистон КП МКнинг биринчи котиби И.А.Каримовдек раҳбарига эга бўлди. Тарихий ижтимоий зарурат, давлат бошқарув тизими И.Каримов зиммасига юкланди. 1990-йил КПСС МК энг ваҳший қиёфага кирган маҳалда Ўзбекистон КП МКнинг XXII съездида И.Каримов, ўз сиёсий маърузасида XVI пленум ва Ўзбекистон КП МКнинг XXI съезди қарорларини кескин қоралайди. 60-80-йилларда юзага келган иллатларни якка шахс Ш.Рашидов шахсига юклаш нотўғри эканлигини ва тарихий ҳақиқатни холис ва вазминлик билан баҳолаш кераклигини уқтириб шундай дейди: -“Агар олий адолат мавжуд бўлса, бизнинг эътиқодимизга кўра халқ фикри олий ҳақиқатдир, худди ана шу ҳақиқат ўша кишининг номи билан боғлиқ бўлган, республика ҳаётидаги ўзгаришларида катта аҳамиятга эга бўлган улкан ўзгаришларни рад эта олмайди”.²⁴ Умуман бу съезднинг тарихий аҳамияти сиёсий тафсилотга ҳожат йўқ деб ўйлаймиз. Айнан ана шу съездда иқтисодий мустақиллик, сиёсий суверенитет масалалари биринчи бор кенг миқёсда муҳокама этилган. Ўзбекистон КП МКнинг XXIII съездида эса XXI съездда қабул қилинган қарорлар буткул бекор қилинди.

24 - Каримов И. Ўзбекистон КП МКнинг XXII съезди сиёсий маърузасидан. Т-1990 йил. 25 бет

Тарих қонуният маълум ижтимоий юксалишга келиб иккинчи бир ижтимоий муносабатларни шакллантиради. Бу ижтимоий муносабатлар эркин, мустақил давлатларнинг қарор топишида ўз ифодасини топди.

Республикамизда амалга оширилган барча тадбирлар Москванинг нусхаси бўлгани каби Ўзбекистон КП МКнинг XVI Пленуми ҳам XIX бутуниттифок конференциясининг такрорий бир кўриниши бўлди. Пленумда Шароф Рашидов шахси ва унинг фаолияти каттиқ танқид остига олинди. Кимдир шахсий ҳисоб-китоб қилиш учун, кимдир шу йўл билан мавқега эришиш мақсадида ҳақиқат юзига лой чаплади.

Ўзбекистон КП МКнинг 14 сентябрь 1991 йилда бўлиб ўтган фавкуллода XXIII съезди бу борадаги ғайри фикрларга зарба бериш йўлидаги дастлабки қадам бўлди. Ўзбекистон ҳукуматининг маъмурлари ана шу съездда биринчи бор Москванинг идорасини назар-писанд қилмай унинг хоҳиши билан ҳисоблашмай холисона ва оқилона ҳулосалар чиқарди.

Халқимизнинг юрагини тўрида армон бўлиб келаётган фикрларни ўзида мужассам этди, съезд қарорларидаги ушбу сатрлар мана шулардир: “Республикамизда ўз вақтида кенг қулоч ёйган кадрларни ноқонуний равишда таъқиб ва тазйиқ қилиш фактлари муҳокама қилинсин. Ўзбекистон Компартиясининг XXI съезди 3-резолүциянинг 2-банди, яъни марказкомнинг ҳисоботи маърузаси бўйича республиканинг собиқ биринчи котиби Шароф Рашидов хусусидаги айбнома бекор қилинсин”.²⁵

Ўзбекистон Компартиясининг ана шу қарорини жамоатчилик қизғин хайрихоҳлик билан қарши олди. Шароф Рашидов шахсини тиклаш борасида кенг кўламли ишлар бошлаб юборилди.

Шу нарсани алоҳида қайд этиш керакки, 60-80-йилларда Ўзбекистон тарихининг ҳаққоний қиёфасини тиклашда республикамизнинг биринчи президенти Ислом Каримовнинг алоҳида хизматлари бор. Бинобарин 1990-йилдаёқ Ўзбекистон КП МК XXII съездида қилган сиёсий маърузасида Ислом Каримов катта бир жасорат билан барча тарихдаги жамийки бурилиш нуқталарини ҳаққоний, юксак масъулиятни ҳис қилган ҳолда ёритишга чақирди. Жумладан, “асримизнинг 60-80-йиллари амалга оширилган ҳамма ишларини бир варакайига қораламаслик айрим шахслар касрига барчани гирифтор қилмаслик керак”.²⁶ — дейди.

Республикамиз биринчи Президенти И.Каримовнинг ана шу оташин маърузасидан кейин Ўзбекистонда унинг ўтмиши 60-80-йиллар воқеала-

25 - Совет Ўзбекистони газетаси. 1991 йил, сентябрь сони.

26 - Совет Ўзбекистони газетаси. 1991 йил, 15 сентябрь сони.

рига, Шароф Рашидов ва унинг сафдошлари фаолиятига муносабат ўзгарди.

Шундан сўнг Шароф Рашидов шахси, унинг оид мақолалар рисоалар чоп этила бошлади. Ҳатто ўз вақтида Ш. Рашидовга шогирдлиги, унинг оталарча кўрсатган беғараз ёрдамидан баҳраманд бўлган кишилар—тарих айланиб Рашидовни ёмон отлик қилиш компаниясида фаол иштирок этганлар ҳам Президентимизнинг ана шу маърузасидан сўнг “Э, раббим”, деб марҳум “устоз”, “адабиёт ва санъат ҳомийси” Шароф Рашидов ҳақида хотира ва эсдаликлар ёзишга киришдилар.

Бугун Ўзбекистон мустақиллигининг нурафшон йўлларида одимлаётир. Йилдан-йилга янгидан-янги зафарлар кутиляпти. Ш. Рашидов раҳбарлиги остида бошланиб кейинчалик тўхтаб қолган ишлар ниҳоясига етказилмоқда. Бир сўз билан айтганда, Ш. Рашидов орзу қилган, аммо ўзи кўришга улгурмаган жамият қурилиши шаклланыпти. Демократик ҳуқуқий жамият асослари ва бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш жараёнлари жадал суръатларда ривожланмоқда.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, ўзбек халқининг мураккаб, зиддиятларга тўла совет даври тарихидан бугун янги авлод қандай сабоқлар чиқариши лозим? Биз миллат сифатида нималардан маҳрум бўлдик, нималарга эришдик ва нималарни англаб, қандай мақсадлар сари интилмоғимиз даркор? Афсуски, миллий ўзликни англамасдан истикбол мақсадларга эришиш осон кечмайди. Тарихий жараёнлар олдида миллат жавобгарлиги, шахс масъулияти масалалари уйғун бир қонуниятга боғланмас экан, ҳали олдимизда турган катта синовлар моҳият-мазмунини англаш осон бўлмайди.

**Коммунистик партия асосчиси В.И.Ленин
(1870-1924й)**

СОВЕТ ИТТИФОҚИ РАЎБАРЛАРИ

Партия МҚ Бош қотиби
1922-1953
И.В.Сталин

Совет иттифоқи коммунистик
партияси МҚ 1-қотиби
1953-1964
Н.С.Хрущев

Совет иттифоқи коммунистик
партияси МҚ Бош қотиби
1964-1982
Л.И.Брежнев

Совет иттифоқи коммунистик
партияси МҚ Бош қотиби
1982-1984
Ю.В.Андропов

Совет иттифоқи коммунистик
партияси МҚ Бош қотиби
1984-1985
К.У.Черненко

Совет иттифоқи коммунистик
партияси МҚ Бош қотиби 1985-1991,
Совет иттифоқи Президенти 1990-1991
И.С.Горбачёв

РАҲБАР ШАХС СИЙМОСИ

Ҳар қандай кишилик ҷамияти аслида умумий ва мазмунан ўхшаш табиий қонуниятлар асосида ривожланади ва бошқарилади. Инсон эса ушбу бошқарув қонуниятларини объектив ва субъектив омилларини ҳаракатга келтирувчи шахс сифатида гавдаланади. Шахс, субъект ва социал бошқарув объект механизмлари бир-бири билан бевосита боғлиқ бўлади. Зеро, шахснинг роли ҷамият ва индивид муносабатларининг уйғунлигида белгиланади. Айнан пайтда, ҷамият шахс фаолиятининг ижтимоий даражасини кўрсатади, имконият ва қобилиятларини очади. Бошқача қилиб айтганда, инсон қобилияти ва маҳорати унинг ҳаётий қиёфаси, авваламбор мавжуд ижтимоий тузумнинг сиёсий-иқтисодий асосларида шаклланади, ифода этилади. Айнан ижтимоий тузум, тарихий шароит ва вазият шахснинг шаклланиши, ички талаблари, манфаатлари, мақсади, иродаси, фаолият-ҳаракати натижалари каби хусусиятларини рўёбга чиқарувчи майдон бўлиб саналади. Шароф Рашидов туғилган ва камол топган тузум социализм тузуми даври ҳисобланиб, унинг иш услуби ва раҳбарлик маҳорати ушбу тузум сиёсий-иқтисодий асосларидан келиб чиққан.

Маъмурий бошқарув тизимида раҳбар даражаси қанчалик юқори бўлса, у шунчалик мураккаб ва маъсулиятли ҳисобланган. Мураккаблиги ҳам шунда бўлганки, бошқарув бўғини то энг қуйидан барча соҳаларда биринчи раҳбар масъулиятида ва назоратида турган. Жумладан, Ш.Рашидов пахтачилик, сабзавотчилик, чорвачилик, саноат, қурилиш ва қолган барча ижтимоий масалаларни шахсан ўзи бошқарган ва назорат қилган. Социалистик норма талабларидан фарқли ўлароқ, шахс характери ижтимоий муносабатлар қанчалик имконият беришига қараб ижтимоий тараққиёт омили бўла олади. Унинг қобилияти эса маълум сиёсий-ижтимоий мавқеиго эга бўлгандагина намоён бўлади.¹ Бу биринчи масала. Иккинчи масала, “Шахсларнинг ҳокимият чўққисига эришишини фақат тарихий сабаблар билан тушунтириш унчалик тўғри бўлмаса керак”, - дейди Шухрат Эргашев. – “Бунда сўзсиз объектив омиллар, яъни кишиларнинг шахсий сифатларини ҳам инобатга олиш лозим. Масалан, Ш.Рашидовда бу мақсад-

1 - Плеханов Г.В. “К вопросу о роли личности в истории”. М., 1948 г.С-27.

га интилувчанлик, собитқадамлик, меҳнатсеварлик, ақллилик ва, албатта, шуҳратпарастлик каби сифатлари бор эди. Агар шу сифатлардан биттаси бўлмаганда ҳам, Ш.Рашидов ҳаётда бунчалар катта муваффақиятларга эришмаган бўларди”.²

Дарҳақиқат, бундай юқори лавозимга келиш учун фақат иқтидор ёки салоҳиятнинг ўзи камлик қилади. Ёхуд биз “ўйлагандек”, бу лавозимга КПСС низомида кўрсатилган сайловлар асосида танланмайди. Сиёсий ўйинларда эпчил бўлиш, чапдаст бўлиш, хушёр бўлиш, огоҳ бўлиш, мослашиш, кўникиш, ён бериш, итоатли бўлиш, сукут сақлаш, муроса қилиш каби “маҳорат”ларга ҳам эга бўлиш баробарида бу сифатларни қачон ва қандай ишлатишни ҳам билиш талаб этилади.

Ш.Рашидов ўз сафдошларидан фарқли ўларок ушбу тоталитар тузумга мос раҳбарлик фаолиятини танлай олган. Иш услуби ва раҳбарлик фаолиятини ушбу ижтимоий муносабатлар қабул қилган даражада белгиллаган. Жамият ва бошқарув масалаларида иш услуб ва маҳорат шахснинг асосий ва муҳим белгиларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шахснинг иш услуби назарий сифатлари ҳаётий фаолиятнинг барча жабҳаларида юқори фаоллик даражаси, ҳаётий фаолиятнинг турли соҳаларини шахс томонидан камрай олиши, ўз вақтини рационал тақсимот қила олиши, ҳаётий фаолиятнинг ўзгарувчанлик характери, вазиятни олдиндан илғаш ва ўз вақтида ҳозиржавоб бўлиш билан белгиланади.³

Иш услуби ва шахснинг маҳорати назарий сифатларини янада кенгайтириш мумкин. Барча ҳол ва кўрсаткич сифатлар мавжуд жамиятнинг объектив социал шароитида рўёбга чиқади. Ш.Рашидов ҳаётий фаолиятини кузатар эканмиз, ушбу назарий сифатларга мос келади. Шунини ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, узоқ муддат самарали фаолият кўрсатиш ва бунда юқори маънавий баркамолликни сақлаб қолишга ҳар қандай шахснинг қудрати ва иродаси етавермайди. Энг қудратли инсоннинг ҳам салоҳият ресурслари чекланган бўлади. Ушбу назарий кўрсаткичларни фаол даражада сақланиши учун шахснинг тафаккур ва фикрлаш қобилияти кенглиги, муаммо ва масалаларнинг янги ечимларини топа билиш салоҳияти, ҳар қандай вазиятлардан чиқа олиши, масалаларга ижодий ёндаша олиш шижоати ва ишчанлик каби турли интеллектуал фазилатларни талаб этади. Бу фазилатлар маълум бир рағбат негизида сайқал топиб боради.

2 - Эргашев Ш. “Эрк истар кўнгил” Т. : “Ўзбекистон” – 2017. 42-б

3 - “Стиль жизни личности”. Киев, 1982 г. С-115.

Маълум рағбат бўлмас экан (маънавийми, моддийми), кўпчилик раҳбар шахсларда фаол раҳбарлик қобилияти маълум даврга келиб, ёши, саломатлиги, салоҳияти, эътиқоди ва вақт тақозоси нуқтаи назаридан жамият социал ва ижтимоий ҳаётининг талаблари ўзгариши натижасида сусаяди ёки ундан орқада қолади. Ш.Рашидов раҳбарлик фаолиятида эса, доимий ва мунтазам равишда (интеллектуал) салоҳиятининг ўзгарувчан талабларга мослашиши, мувофиқлашиш каби фазилатларнинг ўсиб боришига гувоҳ бўламиз. Албатта, Шухрат ака таъкидлаганларидек, шухрат-парастлик, олқишларга сазовор бўлиш истаги қолган мухолифларда ҳам кам бўлмаган, лекин, бу масъулиятни Ш.Рашидов уддалайди. Ундан чиқди, раҳбар шахсда яна қандайдир фазилатлар умумийлиги ҳам бўлиши лозим экан?

Мана шундай муҳим ва умумий фазилатларни мустаҳкамлайдиган хусусиятлардан бири - бу меъёр категорияси. Раҳбар, айниқса, чексиз ваколатларга эга бўлган шахс меъёрий қоидаларга амал қилиши билан ички мувозанатни сақлаб қолишга эришади. Бу имконият барқарор ва мувозанатли фаолиятни таъминлашга хизмат қилади. Аксарият раҳбарлар фаолиятининг интиҳоси мавжуд имкониятларни ҳазм қила олмай қолиши билан, нафснинг руҳиятдан устуворлиги белгиланади. Яъни унинг ички маънавий ресурсларининг торлиги маълум белгиланган қоида доираларидан чиқиб кетиши билан тубанликка юз тутади. Натижада салоҳиятли, иқтидорли раҳбарлар оз фурсат ўтиб сиёсий сахнадан тушиб қолади. Шу маънода Ш.Рашидов ўта парҳезли, меъёрга амал қиладиган, нафсларини жиловлай оладиган ҳукмдорларга ҳос қучли ирода ва эътикод соҳиби бўлган.

Иккинчи муҳим масала, шахснинг “муҳаббат руҳи” да намоён бўлган илоҳий қудратида, деб ўйлаймиз. Бундай қудрат бир қанча кўринишларда келади. Биринчиси, вазифага муҳаббат, шон-шухратларга муҳаббат, одамларга муҳаббат, ҳукмронлик қилишга муҳаббат. Зеро, раҳбарлик, ундан маънавий ва моддий озуқа олиши мумкин бўлган маълум бир касб соҳаси бўлмасада, кўп йиллар давлат раҳбари вазифасида ишлаган аксарият шахслар руҳиятида ана шундай қучли “муҳаббат” мавжуд бўладикки, шу тоифадаги раҳбарлар ўзининг мавжудлигини одамларга бўлган муҳаббат туйғуси билан ҳис қиладилар. Сиёсатшунос олим Ф.Равшанов таъкидлаганидек, “жамиятда улуғлар ва кичиклар, яхшилар ва ёмонлар, билимдон ва нодонлар, камбағал ва бойлар, оқиллар ва жоҳиллар, гадолар ва тубанлар тоифалари мавжуд бўлади. Раҳбар зот аввало ана шундай сертоифа

жамият ичида бирдай обрў қозона олиши керак. Бунинг учун у каби жамият танлаган, жисмоний соғлом ва кучли, кенг савияли, ташаббускор, сахий, хушфёъл, ҳушёр-эҳтиёткор, турли касб-ҳунарлар билимдони, илмпарвар, покиза, удабуррон, режалаштира олиш қобилиятига эга, кўзи тўқ, ҳимматли, бағрикенг, андишали, юмшоқ, қаттиққўл, янглишмайдиган, зийрак, тадбиркор, оғир-вазмин, эътиқодли, ор-номусли, бир сўзли, вафодор, ҳалол, ростгўй, жасур, парҳезкор, камтар, сиёсатли шахс бўлиши лозим.”⁴ Ш.Рашидов ана шундай инсоний хислатларни бирлаштиришга эришган шахс феноменини намоён қилади. Бир томондан у раҳбар, иккинчи томондан ижодкор, учинчи томондан ҳар хил тоифадаги одамларни бирдай сева олган киши эди. Охирги жумла асосий сўз! Зеро, муҳаббати йўқ инсон ўзини бошқаларга бахшида эта олмайди.

Учинчи муҳим масала - бу ижод билан ҳокимият ўртасидаги абадий зиддиятлар талқини. Ҳокимият кўплаб истеъдоли шахслар салоҳиятини сўриб олади. Ижод эса, ҳокимият қилипларини хазм қила олмайди, чегара ва тўсиқларни инкор этади. Ижод тартиб ва интизомни ҳам қабул қилавермайди. Ҳокимият мурасасиз тартиб-интизом асосига қурилади. Лекин, шахс ижодий туйғуларининг ҳокимиятга таъсири ижобий натижаларни ҳам беради. Зеро, ижод адолатни, ҳақиқатни, муҳаббатни, инсон қадри-ни тараннум этади. Шу туйғулар билан мужассам бўлган шахс руҳияти шубҳасиз сиёсатни поклашга хизмат қилади. Уни битмас-туганмас энергия манбаи билан таъминлайди. Шу тариқа, Ш. Рашидов ҳар бир лавозимида бетакрор иш услубларини юксак истак ва истеъдод билан уйғунлаштира оладик, бундай муҳаббат орқали эришаётган имконияти ва масъулияти унга завқ-шавқ ҳадя этган. Энг муҳими бундай омукта туйғулар таъсиридан атрофдаги аёнлар, халқ баҳраманд бўлган. Қаранг, сафдошлари бу фазилатларга қандай баҳо беради: “Рашидов билан ҳар бир учрашувимни покиза ва қудратли булоққа даҳлдордек, ҳақиқатда яратувчанликка, ёритувчи машъала тимсолига, юксалтирувчи, олийҳиммат ва ниҳоятда кучли шахсининг таъсирини ҳис қилар эдим”, дейди А.Духовный. – “Шахсан мен ва у билан ишлашга муяссар бўлган кўпчилик инсонлар учун Шароф ака юксак зиёлилик рамзи, назокатли инсон, ўзбек халқининг қобилиятли ташкилотчиси, моҳир дипломати ва одабийлик санъатига эга шахс сифатида эътироф этамиз.”⁵ Бошқа миллатга мансуб бўлган бу инсоннинг ошуфта ва назокатга тўла дил изҳорларига эътибор бераюпсизми?

4 - Равшанов Ф. Миллий раҳбаршунослик: тарих ва таҷриба. –Т.: Akademiya, 2007. 56 б.

5 - Духовный А.В. Зов воды. М.: Изд. «Рудомино», 2006. С-326

Афсуски, раҳбаршунослик фанида бу каби шахснинг руҳий салоҳиятини бошқарув талаблари билан мувофиқлаштиришнинг назарий асослари ўрганилмай келмокда. Профессиограмма дастурлари бошқарув тизимига тадбиқ этилмаган. “Раҳбар ахлоқи” масалалари кун тартибидан тушиб қолган. Натижада раҳбарнинг вазифаларга келиш тартиботлари тизими “шахсий садоқат”дан нарига ўтган эмас.

Ш.Рашидов худодан берилган ажиб бир ҳосият - “муҳаббат” туйғуси билан катта сиёсий саҳнага кириб келади. Аксарият ҳолларда раҳбарлар “ҳокимиятни севади” ва одамларни унга эришиш воситасига айлантиради. Ҳокимият улар учун ўз эҳтиёжларини кондириш манбаига айланади. Ундан паноҳ топади, ожиз ва муте табиатларини шавкатли қилиб кўрса тади. Аммо, риёкорликка асосланган “муҳаббат” илоҳий ва покиза ишк даражасига ўсиб ўта олмайди. Зеро, муҳаббат қудрати таъмани ҳазм қила олмайди. Натижада макрға асосланган раҳбарлик фаолиятдан вақт ўтиб унинг ўзи ҳам зиён кўради. У қанчалик ташки маҳоратини намоён қилмасин, муҳаббатдан мосуво бўлган қалбдан, аксинча, ёвузлик шабадаси уфуриб тураверади.

Шу маънода, Ғайбулла Саломов Ш.Рашидов шахси ва фаолиятига давр руҳи билан боғлаб баҳо берадики, унинг моҳияти анча равшанроқ очилади. Устоз шундай дейди: – “Шароф Рашидов микёсидаги одамлар ўз даврининг максад ва ғояларига маҳкум этилган бўлади. Аммо, у сўқир садоқат қули бўлиб қолмади. Қўлида икки қудратли дастур бор эди: ҳокимият ва қалам. Вақтнинг учкур улуғдавлатчилик шароитида ҳокимият билан курашиб қилолмаган ишни қаламда айтди, қалам билан айтолмаган армонини идора қуроли билан, шароит тақозо этган қадар, амалга оширди. Марказ ҳамда ҳамдўст аталмиш республикалар манфаатига ҳиёнат қилган эмас, айнаи вақтда, қисиниб-қимтиниб бўлсада, элини ва юртини сарафроз қилишда, “Шарқнинг кўркига” айлантиришда ўз ҳаётини-ю, ақл-идрокини аямади.”⁶ Дарҳақиқат, Ш.Рашидов ана шундай худодан берилган улкан салоҳият соҳиби бўлган. Биз ундан узоқлашган сайин унинг кароматларига шунчалик яқинлашиб борамиз. У оддий, ҳаминқадар саводга эга бўлган деҳқоннинг қалбидан самимиятга тўла нур-зиё топар, камтар, сабр-қаноатли иродасига, шукрона илтифот ва матонатидан завкланар, шунга интилар ва шу инсонлар учун ўзини бахшида этишдек юксак салоҳиятга эга эди.

6 - Ғайбуллоҳ Ас-Салом. Эзгуликка чоғлан, одамзод. Т.: “Шарк”, 1997. 173 б.

Юксак лавозимдаги фаолият давомида Рашидов ҳам қанчадан-қанча ҳақорат ва таҳқирларга рўбару келган, албатта. Манфур сиёсий ўйинлардан, бир неча бор қалби яралангандир, инсон сифатида фақат ижодий фаолияти билан чеклансам бўлмасмиди, деган ўйларга келгандир? Тарихда ижодкорлар ҳокимиятдан, унинг сиёсатидан доимо четда сакланиб юрганлар. Лекин, Ш.Рашидов бири-бирига зид бўлган фаолиятларни уйғунлаштиришга эришган раҳбарнинг киёфасини яратишга муяссар бўлади. Бундай қарама-қарши ва зиддиятли сифатлар ҳамда хусусиятларнинг бир инсонда жамланиши йирик шахс қудратидан далолат беради. Халқнинг корига яраш билан унинг олқиши ва эъзозига, муҳаббат ва меҳрига сазовор бўлишдек кучли истаги унинг рағбатига айланади.

Шарқда Навоий, Улуғбек, Бобур, Муҳаммад Раҳимхон каби ҳукмдорларнинг юксак ижод намуналарини яратишлари баробарида ҳокимият идорасини муваффақият билан адо қилганларини биламиз. Шу ворисийлик анъанаси Ш.Рашидов сиймосида ҳам давом этади, десак янглишмаган бўламиз. Эзгуликка ошно ижод туйғуси унинг бунёдкор салоҳиятининг маънавий асоси бўлиб хизмат қилган бўлса, ажаб эмас. Бундай дейишимга сабаб, ижодкор сиёсатчи – бу файласуф сиёсатчи, ижодкор раҳбар - бу одил раҳбар, одил раҳбар халқнинг пешонасига битган насиба. Эҳтимол мана шундай оғир ва мураккаб даврларда шу зиддиятларга хос раҳбар бўлганда, (улар бир қанча бўлиши тайин эди) халқнинг аҳволи анча ночор бўлиши эҳтимолдан ҳоли бўлмас эди, назаримда. Қадимги мутафаккирлар давлат файласуфлар томонидан бошқарилганда муродига етади, деб бекорга башорат қилишмаган экан. Ш.Рашидов оддий ўқитувчи, ижодкор-ёзувчи сифатида халқнинг кадр-қимматини чуқур англаган донишманд сифатида ўз салоҳиятини намоён қилади.

Дастлабки қадамлар

Ш.Рашидов Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси сифатида адабиётчи-ёзувчи, Ўзбекистон Президиуми Олий Кенгаши раиси сифатида марказий Фарғона кўриқ ерларини ўзлаштириш бўйича масъул бўлганда ташкилотчи ва қишлоқ хўжалиги мутахассиси сифатида шаклланади. Хулоса қилганда, иккала вазиятда ҳам Шароф Рашидовни иш услуби ва маҳорати сифатлари келгуси даражага пиллапоя бўлиб хизмат қилади. У табиатан мулойим, аммо, ўта интизомли, ўзини тутиш маданияти билан ички ғайратини тўлиқ ривожлантиришда мунтазам, аниқ ҳаётий режа туза олган ва унга амал қилишда кучли иродага эга, ақл ва фаросат мантиғи юксак тар-

бияли шахс эди. Айнан, ҳаётий мақсадларига амал қила олиш қобилияти кейинчалик қанчалик ижобий натижалар берганининг гувоҳи бўламиз.

Ш.Рашидов катта ҳаётий йўлни босиб ўтди. Республикадаги “Қизил Ўзбекистон” газетасининг бош муҳаррири, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси раиси, Ўзбекистон Олий Совети президиуми раиси, шунингдек, Собик Иттифок Олий Совети Президиуми раиси муовини вазифаларини бир ой навбат билан бошқарган. Республика, қолаверса иттифок даражасидаги лавозимлар Ш.Рашидовни раҳбар сифатларини шакллантиради. Бошқариш усулларини эгаллашда муҳим босқич бўлади. Айнан шу даврда Ш.Рашидов кўпгина сиёсий раҳбарлар билан яқиндан танишган. Ўз зукколиги ва билимдонлиги билан Марказ раҳбарлари назарига тушган. Қолаверса, Ш.Рашидов марказий Фарғона ерларини ўзлаштиришга раҳбарлик қилган давридаёқ катта аҳамиятли ишларни ташкил эта олиш ва уни бошқара олиш каби ташкилотчилик қобилиятини кўрсата олган. Марказий Фарғона кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш Ўзбекистонда биринчи бор янги замонавий тажрибаларни жорий этиш билан эътиборлидир. Кейинчалик, Ш.Рашидов ушбу тажрибаларни моҳирлик билан такомиллаштиради ва республикада кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштиришда фойдаланади. Хулоса қилганда, Ш.Рашидов 40 ёшга келиб Ўзбекистон КП МКнинг биринчи котиби этиб сайланишига барча шахсий сифат ва кўрсаткичлари билан тўғри келган. Бундай вазифага тасодифан ёки кейинчалик баъзи адабиётларда пайдо бўлган - “Шароф Рашидов ўз фойдасига овоз берган” деган фикрлар ҳақиқатга мутлақо тўғри келмайди.

С. Ризаевнинг “Шараф Рашидов. Штрихи к портрету» номли китобида Ўзбекистон МКнинг 1959-йил 12 ва 13-мартларда бўлиб ўтган бюро мажлиси ҳақидаги келтирилган ҳужжатлар ўта муҳим. Бунда мажлис стенограммаси батафсил берилади.⁷ Ушбу бюро мажлисида республика раҳбарлигига А.Алимов (Самарқанд вилояти партия кўмитаси биринчи котиби) ва Ш.Рашидов номзодлари муҳокама этилади. Муҳокамада маърузага чиққан ўртоқларнинг фикрини хулоса қилганимизда улар яқдиллик билан Ш.Рашидов номзодини маъқуллайдилар. Номзодлар муҳокамаси ўта принципиаллик ва талабчанлик асосида олиб борилади. Чунки бу даврда республика бутун бошқарувни ўз қўлига ола биладиган раҳбарга муҳтож эди. Ш.Рашидовгача бўлган даврда раҳбарлар маълум объектив ва субъектив сабабларга кўра республика раҳбарлигида кўп вақт қолишмайдилар. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, юқорида таъкидлаб ўтганимиз-

7 - Ризаев С. Шараф Рашидов. Штрихи к портрету. Т., 1992 г. С-30.

и дек, Ш.Рашидовда республика раҳбарлигини бошқариш иштиёқи бўлган. У ўзида етарли ғайрат ва шижоат борлигини ҳис этган. Ўта маъсулиятли вазифани эгаллашга маънан тайёр бўлган. Унинг мақсади ва иродаси республикани оғир шароитдан олиб чиқишга қаратилган, деган хулосага келамиз.

Қолаверса, С.Ризаев Ш.Рашидов номзодини тайинлашда Москванинг кўрсатмаси ва тавсияси Ш.Рашидов номзоди фойдасига бўлганлигини тўғри таъкидлайди. Ҳақиқатдан ҳам Н.С.Хрущёв Ш.Рашидов номзодини олдинроқ инобатга олган. Бу фикр Н.Муҳиддиновнинг мақолаларида ҳам айтиб ўтилади.⁸ Боз устига Марказ кўрсатмаси бу борада бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Тоталитар совет тузумида сайловлар хўжакурсинга қилинадиган ишлардан бири бўлган. Марказ идорасининг республика бошқарув тизимига бўлган таъсир доирасини 1983 йилда ҳам биз гувоҳи бўлдик.

Ш.Рашидов шахси ва раҳбарлик маҳоратини республиканинг со-
биқ Иттифок тизимидаги сиёсий ҳолат билан боғлиқ ҳолда таҳлил этиш ва ўрганиш алоҳида аҳамиятга эга. Айни пайтда, мазкур ҳужжатлар Ш.Рашидовнинг ахлоқий киёфасини белгилашда муҳим манбалардан бири бўлиб саналади. Жумладан, бир мисолни келтирамиз. 1953 йили Ўзбекистон КП МК биринчи котиби У.Юсупов ўрнига Нуриддин Муҳиддинов келади. Ш.Рашидов Олий Совет Президиуми раиси сифатида Ўзбекистон КП биринчи котиби қандай сифатларга эга бўлиши тўғрисида ўз мулоҳазаларини билдирадики, бу фикрлар раҳбар киёфасини белгиловчи мезонлар сифатида қараш мумкин. У, шундай дейди: «Ўзбекистон Коммунистик партияси биринчи котиби ким бўлиши керак? Республика КПнинг биринчи котиби бизнинг партия ташкилотимизнинг энг маданиятли ва ичимиздаги энг объектив инсони бўлиши керак. Шунинг баробарида самимийлиги билан ўзига тортувчи, аммо, ҳеч қандай муносабатларга тортилмайдиган, ҳақгўй, деярли нуқсонсиз идеал инсон сифатида ажралиб турсин!

Республика КП биринчи котиби ҳамкасблари, сафдошлари, хизматдошлари атрофдагилар учун очик бўлсин. У барча муносабатларда камтар инсон, айниқса уйда. Айни пайтда, ўзига ва атрофдагиларга талабчанлиги билан ажралиб турсин»⁹, дейди. Кўриб турганимиздек, бу қарашлар

8 - Муҳиддинов Н. "1983 йилдаги икки учрашув". Шарқ юлдузи. Жур. №11, 1992 йил. 163-бет.

9 - Раззоков. Ф.Коррупция в Политбюро. Дело красного узбека. — М.: Алгоритм, 2010.

Ш.Рашидов фазилатларига хос хусусият бўлган. У кейинчалик бутун фаолияти давомида шу ахлоқий мезонларга амал қилиб ишлаганлигига гувоҳ бўламиз. Бугун, унча-мунча эътибордан тушиб қолган инсоний фазилатлар - бу раҳбар шахсга хос қобилият ва маҳорат, раҳбарлик фаолиятининг асосий мезонларини ташкил этади. Бу фазилатларга эга бўлмаган раҳбар барқарорликдан маҳрум бўлади. Лабз, бир сўзлилиқ, адолат, ҳалоллик, масъулият ва жавобгарлик каби фазилатлар инсон шахсидан раҳбар фаолиятига кўчиб ўтади. Бу сифатлар йўқ экан, раҳбарнинг сифатлари қаёқдан пайдо бўлади? Ш.Рашидовнинг ютуғи ҳам, ана шу инсоний сифатларда мужассамдир.

Ш.Рашидов фаолият давомида ўз тузумига, халқига садоқат билан хизмат қилган. Унинг халқчиллик ва инсонпарвар ғояларига ишонган, кўрсатмаларига амал қилган ва амалда шу идеалларга интилган, Марказий Қўмита Сиёсий бюроси аъзолигига номзод сифатида давлат бошқарувида бевосита иштирок этган, деймиз. Шу нуқтаи назардан ушбу тизим сиёсатини чуқур ўрганган ва таҳлил қила олган. Ш.Рашидовнинг интеллектуал даражасидан келиб чиққан ҳолда хулоса қилишимиз мумкинки, раҳбарлик даври мобайнида ички руҳий емирилишлар албатта бўлган. Аммо, биз кўпроқ шахсий қарашларини ва ички кечинмаларини билиш учун етарли ҳужжатларга эга эмасмиз. Шунинг учун “ўз тузумига садоқат билан хизмат қилган”, деган фикрларимиз ҳам баҳс талаб, нисбий кўриниш касб қилади, назаримда. Чунки, у киши миллатнинг тарихи ва маданиятини чуқур билган донишманд ижодкор шахс сифатида кўр-кўрона коммунистик ғояга сажда қиладиган оддий ижрочи (номенклатура) раҳбар бўлмаган.

Ш.Рашидов марказлашган улкан маъмурий-буйриқбозлик бошқарув тизимида республиканинг иқтисодий-сиёсий, молиявий ва бошқа кўплаб социал масалаларни юқоридан белгиланган режа асосида амалга оширилишини жуда яхши билган. Марказнинг ҳар қандай хоҳиш иродасига бўйсунуш, унинг кўрсатмаларига амал қилиш каби талабларга мос ҳамоҳанг ишлаш кераклигини яхши англаган. Ш.Рашидов мавжуд талабларга мос келмаган сиёсий ҳолатларга йўл қўйган сафдошлари тақдирини яхши билган. У республиканинг биринчи котиби сифатида бир дақиқа ҳам ҳушёрликни йўқотмаган. Москва ва москваликлар билан бўлган муносабатларда доимий ва мунтазам эҳтиёт бўлган. Мавжуд тузум ва унинг асосчилари ва йўлбошчиларини улуғлаган. Шу билан бир-

галикда Ш.Рашидов республиканинг социал-иқтисодий масалаларини ҳал қилишни бир дақиқа ҳам сусайтирган эмас. Аксинча маҳорат билан ушбу талабларни республика халқи манфаати билан боғлаб амалга ошира олди.

Ҳақиқатга оддий одам яқин, ахлоққа эса камтар.¹⁰ Ш.Рашидов оддий ва камтар одам бўлганлиги биринчи навбатда оиладаги фарзандлар тарбиясида намоён бўлади. Зеро, фарзандлар ота маданиятининг ифодаси, мазмун-моҳиятининг интиҳоси. Шу даврда катта лавозимларда ишлаб фарзанд тарбиясига эътибор бермасдан, отасини уялтирган ношуд фарзандларни кўп кўрганмиз. Бугунда ҳам Рашидовлар оиласи барчамизга намуна бўлиб келмоқда.

Ўзбекистонда таникли жамоат арбоби, академик Сайёра Рашидова отаси ҳақида шундай хотирлайди: — Отам замонавий одам бўлган, шу билан биргаликда бизнинг анъана ва қадриятларимизга содиқ инсон эди. Бизни турмушга беришда фикрларимизни ҳисобга олганлар. Асосан зиёли ва маълумотли оилалар билан қариндош бўлишни хоҳлар эди. Масалан, мен Ўзбекистонда фалсафа мактабининг асосчиси академик Иброҳим Муминовнинг келини бўлдим. Турмуш ўртоғим билан анча давр учрашиб, сўнгра турмуш қурдик. Синглим Светлана ўз синфдошига турмушга чиқди.

Отам одамларни даражасига қараб эмас, инсоний сифатларига қараб баҳолар эди. Шу сабабдан, у киши халқ ичидаги турли одамлар билан муносабатда бўлган, самимийлик ва фидойиликни қадрлар эди. Бизнинг оилавий архивимизда кўрикчи, боғбон, ошпазлар билан тушган расмларимиз кўп. Уларни оиламиз аъзолари сифатида қабул қилар эдик.¹¹

Ш.Рашидовнинг тафаккур маданияти эгаллаб турган вазифасидан доимо устун бўлган. Шу туфайли у одамларнинг мавқеига қараб эмас, салоҳияти ва иқтидорига қараб баҳо берган. Ҳар қандай нафс ва иштиёқлар ақл ва ирода измига бўйсундирилган. Ушбу юксак ахлокий фазилатлар маънавий, миллий анъаналаримизга ҳурмат, инсоний туйғулар мукамаллиги чорак аср раҳбарлиги мобайнида ҳеч кимда шубҳа уйғотгани йўқ. Табиатан самимий ва адолатли бу инсон ўз яқинларини раҳбар лавозимларига ишлашини ёки қандайдир алоҳида имтиёздан фойдаланишини хуш кўрмаган. Ҳар нарсада, ҳар бир ҳаракатда меъёр ва мезонга амал

10 - Этическая мысль. М., 1992 г. С-7.

11 - С.Рашидова. Беседа. «Дом, в котором всегда светло» Народное слово. 28 апреля. 2017.

қилган. Кўпчилик сафдошларининг эслашларича, Ш.Рашидов олийжаноб ва камтарлиги туфайли ўз фарзандлари ва яқин укаларига ҳам қандайдир имтиёзларни беришдан чекланган, андиша қилган ва уят деб билган.

Шараф Рашидов одамлар билан мулоқот қуришда алоҳида бир қобилият соҳиби сифатларига эга бўлганлигини кўпчилик яхши эслайди. У паст товушда “Сиз”, дея топшириқларни ҳам маълум бир жозиба билан муҳим ва зарур аҳамият касб этишини таъкидлаб берган. Бу топшириқлар ўзаро ишонч шаклида бўлиб, илтимос ва истак билан мурожаат қилинган. Шу тариқа, у, ўзига хос бўлган мурувват ва меҳрибонлик билан одамларни ўзига жалб этиш маҳоратини мукаммал эгаллаган раҳбар эди. Одамлар қалбига адолат ва эзгу мақсадлар билан йўл топиш унинг раҳбарлик санъатига айланади.

Ш. Рашидовни яқиндан таниган Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими Курбон Эгамбердиев, у кишининг фазилатларига шундай баҳо беради. “Одамийлик! Бу нақадар мукаммал ва ниҳоят кенг маънодаги тушунча. Унинг заминида, аввало, адолат, билим ва ақл, инсонпарварлик, меҳр, қариндош-уруғ, дўсту-биродарлар, қўйингки барча инсонларнинг кадрига етиш, одоб, тўғрисиўзлик, ҳалоллик... Хуллас, санайверсак, қалбга қувонч бахш этадиган бундай қимматли хусусиятлар мужассам сўзлар рўйхати ҳали анча давом этади. Дилингизни равшан этувчи бу ибораларнинг барчаси, ҳеч шубҳасиз барчамиз учун ва айниқса, ўша оғир ва фожиали даврнинг гувоҳи бўлган, бошидан кечирган инсонлар учун номи эъзоз ва ҳурмат билан тилга олинадиган Шароф Рашидовда тўла мужассам эди.

Шу топда, А. Навоийнинг укаси Дарвешали билан ўртасидаги муносабати ҳаёлимга келади. Негаки, Ш. Рашидов улуғ халқига, ўз ака-укалари, яқинларига бўлган муҳаббат, эътиқодини дастлаб оиладан олди ва энг оғир, қоматни эгадиган кунларда ҳам отаси оддий миришкор дехқон ҳамиша ҳалоллик, фаровонликка хизмат қилган Рашид ота Халилов, онаси Қўйсиной аядан олди, бутун умри давомида уларнинг насихатлари, ўғитларини ёдида тутди, уларга амал қилди. Олти ўғилнинг бири - отанинг укалари Асил Рашидов ҳаёти, илмий ва ижодий фаолиятини нафакат республика, балки дунёдаги кўплаб журналистлар, ёзувчию шоирлар, олимлар, шогирдлар яхши билишади. У чинакам асарлари, таржималари билан юракларни забт этган инсон. “Дарахт бир жойда кўкаради”, деганларидек, ярим асрдан ортиқ вақт мамлакатимиздаги йирик олийгоҳ - педагогика университети талабаларига таҳсил берди. Энди ўзингиз ўйланг, ана шундай доврўғли олимнинг акаси даврида Ўзбекистондаги йирик раҳбар-

лардан бирига айланиши учун имконият йўқмиди? Бор эди. Аммо, у ўз меҳнати билан эришган обрў-эътиборини барчасидан устун қўйди, “акаси туфайли-да” деган таънани эшитмади. Ака ҳам ака-укаларининг ўз меҳнати, истеъдодига ишонди”.¹²

Тарихдан бизга маълумки, давлат ҳукмдор яратган ахлоқ доирасида шаклланади ва ривожланади. Ш.Рашидов яратган ахлоқий муҳит ҳурмат ва ишончга, эътибор ва қадрга асосланади. Шу сабабдан шахс фаолиятини таҳлил этганда унинг ахлоқий хислатларини аниқлаш тарихий шахс талқинига янада объектив ёндашиш имкониятларини беради. Бу борада, у ўзининг фазилатларига хос мутахассис раҳбар кадрларни етиштиришга алоҳида аҳамият қаратади. Шу даврда Ш.Рашидов қўл остида етишиб чиққан авиаинженер мутахассис Р.Ғозиев ТАПОиЧда ишлаган давларини шундай мамнуният билан хотирлайди: - “Шароф Рашидов кенг қамровли қобилият соҳиби эди. Агар биз давлат арбоби ва ёзувчи сифатида кузатадиган бўлсак, у кишининг мудом парвози сабабларини тушунамиз. Чунки, у кишининг истеъдод қирралари бир бутун уйғунликда яхлит шахс сиймосини ташкил қилган.

Шароф Рашидов кўпгина соҳалар бўйича билимдон эди. Ўзининг чуқур билими ва тафаккури билан кўплаб давлат арбобларини, сиёсатчиларни, дипломатларни, хўжалик раҳбарларини лол қолдирган. Рашидовнинг бадиий ижоди – шоир, прозаик, публицист сифатида шу жанрдаги олди намуналари қаторидан муносиб жой олган. Шу сабабдан ҳам у кишининг фаолиятини бир томонлама, мураккаб даврнинг зиддиятларини ҳисобга олмасдан талқин этишдан қочиш керак.

Шароф Рашидовнинг давлат ва жамоат арбоби сифатидаги алоҳида хизматлари унинг даврида Ўзбекистон жаҳонга таникли республикага айланди. Бевосита Ш.Рашидов номи билан халқаро тинчликпарварлик ҳаракати билан машҳур бўлган “Тошкент руҳи” деган тушунча кириб келди. Осиё ва Африка ёзувчиларининг учрашувлари, Осиё, Африка, Лотин Америкаси кинофестивалларини эслаш кифоя.

У одамларнинг кайфиятини яхши билар эди. Чўпонлар, ишчи-деҳқонлар билан доимо мулоқотда бўларди, ҳар бирининг дилига малҳам сўзларни топа биларди. Ҳар йили пахтакорлар қурултойида ўзбек тилида нутқ сўзларди. Турли мажлис минбарларида нутқ сўзлаган Рашидовда ўзбек тилига бўлган соғинч ҳисси сезилиб турарди.

12 - Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими Қурбон Эгамбердиев. Сухбат. 2017. 16 май.

Шароф Рашидов оилада намунали, маданиятли, тарбияли зиёли одам эди. У бизга ва янги авлодга улкан мерос қолдирди. Бу мероснинг моҳияти шундан иборатки, Шароф Рашидов камтар, тоза ва ҳалоли раҳбар фазилятларини намоён қилиб қетди. У ўзбек халқини бутун жаҳонга энгажойиб хусусиятларини танитиш ва юксалтириш учун имкониятидаги барча ишларни қилди ва шунга эришди. Шу сабабдан, у халқнинг муҳаббатига сазовор бўлди”.¹³

Ш. Рашидов хат-хабарларга алоҳида эътибор билан қараган. Жуда кўпчилик билан шахсан ёки ёрдамчилари орқали хат ёзишган. Хатларда асосан илтимослар, таклиф ва истаклар билдирилган. Кўпгина муаммолар баъзан инсон тақдиридаги масалалар хат орқали ҳам ўз ечимини топган. Ш.Рашидовга келган хатлар асосан жавобсиз ёки ечимсиз қолмаган. Одамлар билан ҳам ёзишиш Ш.Рашидовнинг ўзига хос иш услуби ҳисобланган. Ш.Рашидов одамийлик эътибори билан нафақат республикада балки собиқ Иттифокда ҳам катта ҳурматга сазовор бўлган. Ш.Рашидов учун масаланинг катта кичиги бўлмаган. Хатлар матнидан шунини хулоса қилиш мумкинки, юқори раҳбарларга ёки ишчи хизматчиларга ёзилган хат бир хил ўхшаш. Яъни иккала ҳолатда ҳам самимий муносабат, ҳурмат ва илтифот сезилиб туради. Мисол учун Марказга битилган хатдан (рустилидан тўғридан тўғри таржимасини) тавсия этамиз.

Черненко К.У.

Азиз оғамиз Константин Устинович!

Тошкентдан сизга самимий салом! Биз СССР мелиорацияси ва сув хўжалиги вазири Н.Ф.Васильев билан биргаликда “Ўзбекистон сув хўжалиги қурилиш қўмитаси ва Жиззах чўл қурилиш ташкилотлари буюк меҳнат галабаси муносабати билан КПСС МК номига мактуб йўлладик. Ушбу ташкилотларда 150 мингга яқин қурувчи ва таъмирловчилар хизмат қилишиб мамлакатимизда биринчилардан бўлиб 5 йиллик режаларини бажардилар. Шунингдек, йил якунигача КПСС XXVI съезди шарафига Ўзбекистон сув хўжалиги қурилиши 100 миллион, Жиззах чўл қурилиши эса 46 миллион рублни режадан ортиқ ўзлаштириш мажбуриятини ўз зиммаларига олмоқдалар.

Беш йиллик режаларни ортиғи билан бажарган ва бундай меҳнат жасоратини кўрсатган мелиорация сув хўжалиги қурилиши ташкилотининг ягона эканлигини ҳисобга олган ҳолда, сиздан Л.И.Брежнев та-

бригини ташкил этишингизни, ҳамда орден ва медалларга тақдим этиш тўғрисидаги таклифини қўллаб қувватлашингизни сўраймиз.

Фурсатдан фойдаланиб сизга, Анна Дмитриевнага, барча ажойиб оилангизга саломатлик, бахт ва меҳнатда муваффақиятлар тилайман.

Доимо сизнинг

Ш. Рашидов

24 сентябр, 1980 й.

Тошкент шаҳри.¹⁴

Домла С.Ризаев ўз китобларида яна бошқа мазмундаги кўплаб хатларни келтирадилар. Аммо барча хатлар заминиди Ўзбекистон ва ўзбеклар манфаати ётганлигига гувоҳ бўламиз. Хат услуби Ш.Рашидов учун иш услуби ҳисобланган. Шу ўринда иккита аҳамиятли жиҳатга эътибор бериш мумкин. Биринчидан, хатда иш, мақсад, вазифа уни рўёбга чиқариш каби манфаатлар ётади.

Иккинчидан, Ш.Рашидов ушбу мақсадларни хат орқали бажаришни афзал кўрган. Афзаллиги самимий хат матни ўқувчига тез таъсир этади. Одамлар ўз номларига юборилган илтифот ва илтимосни бажара олиш мумкинлиги билан руҳланади. Хат мана шундай таъсир хислатлари билан Ш.Рашидовнинг иш услубига айланади. Ш.Рашидов ўз сафдошлари, ўртоқ куролдошлари, ҳамкасблари билан республика ичида ҳам бевосита хат ва телеграмма ёзишиб турган. Кўплар кутилмаганда Ш.Рашидовдан табрик хатлари олиб турган. Раҳбарнинг бундай муносабати одамлар хотирасида абадий эзгулик рамзи бўлиб сақланиб қолган. Одамлар ҳам шундай самимий муносабатларни унга изҳор қилишган. Бундай самимий муносабатлардан бири Ф.Раззоқовнинг китобларида келтириладики, у ниҳоятда менинг диққатимни тортди ва сиз ўқувчиларга уни ҳавола этишни лозим, деб топдим.

- “ В 1978 году из жизни ушел командующий Туркестанским военным округом (занимал этот пост с 1971-го) генерал С. Белоножко. У него было онкологическое заболевание и он умер не сразу, успев перед этим проститься со всеми своими близкими и друзьями. На смертном одре, где обычно люди не врут, он написал письмо Рашидову, в котором признался ему в следующем:

«Дорогой Шараф Рашидович! В Узбекистане нет равных Вам по масштабам мысли, работоспособности, уму, развитию, таланту, умению орга-

14 - Ризаев С. Шароф Рашидов. Штрихи к портрету. Т., 1992 г. С-134.

низовать и повести за собой массы. Вы вышли из самой гущи народа и как никто цените дружбу и любите людей.

За 10 лет я убедился, как легко с Вами решать сложные вопросы, с какой заботой и любовью Вы относитесь к людям в военной одежде. В истории Узбекистана Вы оставите глубокий след, неизгладимый и незабываемый. Вы как океанский айсберг, только часть которого на поверхности.

Вся Ваша семья может служить примером и гордостью. Пусть Володя, которым я восхищаюсь, Хурсанай Гафуровна и все Ваши близкие почитают это письмо, пусть помнят дети и внуки, какого я мнения был об их отце до последнего биения моего сердца.

Мне безгранично жаль, что приходится прощаться с Вами. Но это неумолимо и неизбежно. Таков рок судьбы. Прощайте, самый дорогой мой человек, прощайте,».¹⁵ Бу мисраларни ёзувчининг ўзи ҳам тўлқинланиб келтиради. Кўриб турганингиздек, бошқа мақсадларда Марказдан тайинланган Туркистон ҳарбий округининг бошлиғи Рашидовга бўлган муҳаббатини ошқора ва самимий изҳор қилади. Бу ўз набатида у кишининг олийжаноб фазилатларига бўлган эътирофи бўлиб ҳисобланади.

Ш.Рашидов раҳбар сифатида доимий изланишда бўлди. Ҳар бир масаланинг ўзига хос ечимларини топди, ўз устида кўп ишлади. Шу билан бирга ноёб хотира соҳиби бўлган. Энг кучли сифатларидан бири у одамларни жуда яхши фарқлай олган, уларнинг қобилияти ва имкониятидан тўғри фойдаланган. Мақсад ва вазифаларга ишонтирган, сафарбар қилган. Деҳқон ва миришкорларнинг исмларини ёд билган ва уларга “жон” кўшиб мурожаат қилганида одамлар оталарининг меҳрини ҳис қилган.

Кўп йиллар бирга ишлаш шарафига муяссар бўлган шогирдлари О.У.Салимов у кишининг фазилатларини шундай изохлайди: - Шароф Рашидович давлат арбоби ва таниқли ёзувчи бўлишига қарамасдан ўта камтарин, самимий ва меҳрибон инсон эди. У доимо шаҳар ва қишлоқларни, қурилиш объектларини, майдонларни, ишлаб чиқариш корхоналарини айланиб, турли мутахассисликдаги одамлар билан жонли мулоқот қуришни яхши кўрар эди. Учрашув якунлари бўйича энг долзарб масалалар ҳусусида тегишли қарорлар қабул қилиб, муаммоларни зудликда ҳал этиш чораларини кўрар эди.

Шароф Рашидович том маънодаги зиёли шахс бўлган. У ҳар доим бир қоидага амал қилган - инсонда барча нарса гўзал бўлмоғи керак ва

15 - Раззаков. Ф. «Коррупция в Политбюро: Дело «красного узбека»» М.: Изд. Эксмо Алгоритм, 2009 г. С-88

бошқалардан ҳам шуни талаб қилган. Мен бир неча бор айтилган сўзларига содиқ қолган қатъиятли, жасоратли, иродали, сабр-қаноатли, мураккаб муаммоларни ҳал этишда самарала ва донолик каби фазилатларига гувоҳ бўлганман. Яна бир сифати - у ўз сўзларини доимо рақамлар ва далиллар билан асослаган.¹⁶

Ш.Рашидов ўта қобилиятли, иродали инсон сифатида мўлжалланган, белгиланган, топширилган вазифаларни доимо ниҳоясига етказган. Кенг тафаккур, муаммолар мажмуини қамрай олиш, теран мантиқ, объектив мулоҳаза ва юксак меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган. Ҳамма вақт босиқлик, вазминлик ҳолатини сақлай билган, эҳтиросларга берилмаган, “менини” жиловлай олган. Олийжаноблиги баробарида, Ш.Рашидов салбий ҳолатларга муросасиз, қатъиятли бўлган. 1980 йил «Правда» газетасининг “Камтарлик” мавзуси бўйича суҳбатида Ш.Рашидов Фарғона вилояти партия котибининг дабдабали тўй ўтказиб, маълум камтарлик ва ахлоқий чегараларни бузганлиги учун ишдан озод қилганлигини таъкидлайди. Ёки бўлмаса бошқа бир мисол: Ш.Рашидовнинг сафдоши шундай хотирлайди: - Катта микдорда давлат мулкани талон-тарож қилган собиқ бир юқори вазифада ишлаган кишини республика Олий Совети Президиуми йиғилишида окламоқчи бўлдилар. Шунда Ш.Рашидов қатъиятлик билан - «Ҳамма нарсани кечириб мумкин, лекин ўз халқидан ўғирлик қилганини кечириб бўлмайди».¹⁷ деди. Ш.Рашидов ўғирлик, фирибгарлик, иккиюзламачилик, нопок ҳаракатларга муросасиз бўлган. Ўз ахлоқий ҳаракатлари билан раҳбарлардаги тўрачилик ва товламачилик психологиясини синдирган. Шу фазилатлари сабабдирки, кўплар ҳозиргача Ш.Рашидовни “фариштадай одам эди”, деб хотирлайдилар. У кишини алдаш ёки ёлғон гапиришга ҳеч кимнинг журъати етмаган.

Ш.Рашидов доимо одамлар орасида бўлишни афзал кўрган, бунга ички эҳтиёж сезган. Баъзан сафар муддатлари бир йилга 300 кунни ташкил этган. Сафар чоғида қишлоқ хўжалик ерларини, завод, фабрикаларни, чорва ва паррандачилик, комбинатларини, қурилиш объекларини кўрган, кузатган. Одамлар билан суҳбатлашган маслаҳатлашган, хулоса чиқарган. Бундай иш услуби кўп томонлама олиб борилаётган сиёсатни таҳлил этишда, қабул қилинган қарорларни янада муваффақият билан амалга оширишга ёрдам берган.

16 - Салимов А.У. Беседа. «Кто преданно служил стране, навсегда останется в сердце народа» Правда востока. 2017. 11 май.

17 - “Правда”. 1980 г. 16 ноябрь.

Ш.Рашидов очик кўнгил, одамлар учун ҳар доим ҳозиржавоб бўлган. У ҳамма вақт ҳар бир масалани чуқур ўрганган, хулоса қилишга шошилмаган. Куйи бўғин раҳбарлари билан бевосита, мунтазам равишда боғлиқ бўлиб мувафакқият ва муаммолардан огоҳ бўлган. Танқидий фикрларни тоқат қилиб эшитиши, жиддий масалалар юзасидан билдирилган таклифларга эътибор билан қараши Шароф аканинг давлатмандлигидан, кенг фалсафий дунёқарашидан далолат берар эди.

1993 йиллар, ёзнинг жазирама иссиқ июль пайтлари эди чамамда. Мелиорация ва Сув хўжалиги вазири маслаҳатчиси бўлиб ишлаб, нафақага чиққан нуроний Солижон ака Мамарасулов билан бўлган суҳбатда қизик бир воқеани, у киши гапириб бердилар. - “Марказий Кенгашнинг йиғилишида чўл ерларини ўзлаштиришда мелиорация ишлари тўғрисидаги масалалар кўрилди. Унда мен Сув хўжалиги вазири 1- муовини бўлиб ишлар эдим. Бунда чиққан нотиклар барча муаммоларни силлиқ қилиб маъруза қилдилар. Ш.Рашидов ҳам уларнинг фикрига қўшилиб маъқулладилар. Шунда мен чидай олмай ўрнимдан туриб, бу ишлар техник талабларга жавоб берилмаётгани натижасида сувни исроф бўлишига олиб келинаётганлиги ва бунда айрим мутасадди раҳбарларнинг лоқайдлиги сабаб бўлаётганлиги, айникса, МК унга эътибор бермай келаётганлиги тўғрисида танқидий фикримни билдирдим. Ўшанда албатта менга кўпчилик эътироз билдиришди, лекин Ш.Рашидов кўриб чиқамиз, деб, совуқ оҳангда яқун ясадилар.

Мажлис тугагач ҳамма менинг “жанозамни” ўқишиб хайрлашди. Кеч соат 12 чамаси, уйда қилган “жасоратим” тафсилотлари билан уйқум келмай турган бир пайтда телефон жиринглаб қолди. Олсам, “Ш.Рашидов на проводе, пожалуйста говорите”, деб у кишини улаб беришди. “Солижон, ука, берган таклифларингиз ўринли, унга эътибор қаратамиз! Сиз эрталаб Ставрополь ўлкасига учинг, М.Горбачев билан қишлоқ хўжалиги агрегатларини харид қилиш бўйича шартнома тузинг. Сўнгра Москвага бориб қишлоқ хўжалиги секретари билан учрашинг. Қолган вазифаларни у сизга айтади”. Айтганларидек қилиб, Москвада МК қишлоқ хўжалиги котиби билан учрашишга келганимда у менинг қўлимни қисиб, “вы сегодняшнего дня назначены министром мелиорации и водного хозяйства Узбекистана”, деб омад тилади. Мен қайтганимча хайрон бўлиб, кейинчалик, вақтлар ўтиб бу кишининг арбоблигини англаб етганман. У киши ана шундай барчамизнинг отахонимиз эди.”¹⁸

18 - С.Мамарасулов билан суҳбат. 1993 йил.

Раҳбар маҳоратининг сири – бу адолат! Халк ана шу адолатни адолатсизликдан фарқлайди. Зеро, адолат эзгулик нурларини сочади, эзгулик уруғидан муҳаббат вужудга келади. Шу тариқа, унинг неъматини инсон қудратида намоён бўлади. Инсон эзгулик ва муҳаббатдан улғаяди, юксалади. Муҳаббат улғу қудрат сифатида эзгу ишларнинг дарвозасини очишга хизмат қилади. Халқнинг шу буюк туйғуларини уйғотган ҳукмдор ўзини ва миллатини башарият тарихига киритади.

Ш.Рашидов Ўзбекистон Компартияси раҳбари сифатида коммунист эди. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, у бу номини шараф билан олиб юрган, коммунистик ғояларга содиқ бўлган. Ишга, халққа садоқатлилиги билан барчага ўрнак бўлган. Албатта 25 йил раҳбарлиги мобайнида кўплаб кадрлар бўйича қарорлар қабул қилганки, юзлаб раҳбарлар манфаатига зид ҳаракатлар ҳам бўлган. Ҳар ҳолда Ш.Рашидов айнан, атайин ўз, муҳолифларидан ўч олиш тажрибасидан, эгаллаб турган лавозимидан қандайдир ҳуфиёна мақсадлар йўлида фойдаланиш илинжидан анча йироқ инсон бўлган. Муваффақиятлар билан биргаликда кўплаб камчилик ва хатоларга йўл қўйилган, албатта. Муаллифнинг вазифаси Ш.Рашидовнинг инсон, раҳбар шахс сифатида биз учун ибратли фазилатларини эътироф этишга ҳаракат қилишдир.

Хулоса сифатида айтиш жоизки, Ш.Рашидов яшаган давр фожияси - миллат фожиясидир. Бу фожия халқнинг мустамлакачилик асорати билан боғланади. Шу асорат остида яшашга мажбур бўлган миллатнинг тақдир-қисмати билан белгиланади. Ш.Рашидов шу элнинг фарзанди сифатида ўз иқтидори ва қобилияти, садоқати билан ўз халқига асрларга татигулик бунёдкорлик ишларини қилишга эришди. Шу хизматлари эвазига элнинг ардоғига сазовор бўлди. У тирикчилигидаёқ инсон сифатида, ота сифатида, раҳбар сифатида, дўст, устоз сифатида ҳавас қилгудек улкан ютуқларга эришди. У шу тузумнинг барча имкониятларидан тўлиқ фойдаланди, баҳраманд бўлди. Қолаверса, тузумнинг беандиша ва ғайриинсоний “ахлоқ”ига бўйсунмасдан, замонанинг зайлига мослашмасдан ўзбекона маърифати билан одамларга муҳаббат улашди. Унинг раҳбар шахс сиймоси ҳам ана шу эътиқодида намоён бўлади. Шу маънода, уни кўплар бугун ситамгир, азоб-уқубатда қолган, азият чеккан шахс сифатида баҳо беришга уринмоқдалар. Йўқ, у ўз даврининг барча неъматларига эришган ғолиб шахс. Бугун шу сабабдандирки, у кишининг 100 йиллигини нишонлаш тантаналарига тайёргарлик кўрмоқдамиз.

Ш.Рашидов 1938-1941 йилларда Самарқанд вилоятининг «Ленин йўли» рўзномасида ишлайди. 1941-1942 йилларда Улуғ Ватан урушида қатнашади. Фронтидан қайтгач, 1944-1947 йилларда раҳбарлик ишига ўтади. Самарқанд вилоят партия қотиби бўлиб фаоллик кўрсатади, 1947-1949 йилларда «Қизил Ўзбекистон» рўзномасига муҳаррирлик қилади. 1940-1950 йилларда Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмаси раиси, 1950-1959 йилларда Ўзбекистон Олий Кенгаши Раёсатининг раиси, 1959-1983 йилларда Ўзбекистон Компартияси МКнинг Биринчи қотиби бўлиб ишлади. Токи умрининг охиригача Республика партия ташкилотига раҳбарлик қилди. Шунингдек, Иттифок Партия Марказий қўмитаси Сиёсий Бюроси аъзолигига номзод ҳам эди. У ўн бир марта «Ленин ордени», икки марта (1974, 1977) «Меҳнат қаҳрамони Олтин юлдузи» ва Ленин мукофоти совриндори ҳам бўлган. Бир инсон ҳаёт фаолиятида эришиши лозим бўлган барча ютуқларга эришади. Ҳавас қилса арзигулик умр эмасми?!

ШАХС ВА ХАЛҚНИНГ ЖАВОБГАРЛИК МАСЪУЛИЯТИ

Инсоният ўзгаришлар оркали тараққиёт сари интилади. Унинг тарихи курашларга бой. Ана шу бой тарихда шахснинг роли ҳали ҳануз баҳсу мунозараларга сабаб бўлиб келяпти. Бир гуруҳ тарихчилар тарихда шахснинг ролига юксак баҳо берсалар, бошқа бирлари халқ ролига таянадилар (коммунистча назария Т.А.). Бироқ фақат соф илмий тарихий методологияга асосланган таълимотгина илмий-объектив ёндашишга, шахс ва халқнинг тарихда тутган ўрнига тўғри баҳо бера олади. Бугун фан бундай таълимотларга эга. Масала унга амал қилишда. Шахс таснифлари, халқнинг хусусиятлари ва роли анчайин кенг асослаб берилганки, шахс ким, халқ ким деган масалалар ойдин. Фақат фаннинг вазифаларига сиёсат аралашганда калаванинг учи йўқолади.

Кишилиқ жамиятида бир қонуният борки, у ҳеч бир даврда ўзгармайди. Бу қонуният тарихнинг фалсафаси нимадан иборат, унда шахслар роли қай тартибда ривожланади ва таъсир кўрсатади? Ижтимоий қонуниятларнинг сири тарихнинг мураккаб, айти пайтда инсоният учун таҳликали, баъзан ҳалокатли чорраҳасида шахс ҳалоскор бир сиймо сифатида кириб келади. Зўғум ва зўравонликдан ҳалос этади, ҳақорат ва таҳқирланган кўнгилларга ҳуррият нурларини олиб киради. Бир қараганда эртак мисоли тасодифларга тўла бу дунё ўз қонуниятлари билан бизни доимо ҳайратга солади. Ҳайратланарлиси шундаки, бир инсон дунё тамаддуини ўзгартиришга қодир бир куч билан таъсир кўрсатади. Инсониятни зулматдан ёруғликка олиб чиқади. Мана шундай улкан ва қудратли кучнинг сир-синоати нимада экан? Шу масалага ойдинлик киритилса, жамият тараққиётида шахслар роли ва аҳамиятига янада кенг-роқ изн берилади, назаримда.

Мунозара нимада? Тарихни халқ яратадими ёки шахс! Албатта халқ ҳар доим бошқарувга муҳтож бўлади ва унга суянади. Бундай ижтимоий эҳтиёжлар тарихий шахсларнинг вужудга келишига замин яратади. Хўш, шундай экан, халқ ва шахснинг алоҳида, айти пайтда, хусусиятлари нима билан характерланади?

Шахс биринчи навбатда ўз ҳаётини ташкил эта олган, ўзлигини англаган, маълум ҳаётий мақсадларни белгилай олувчи ва шу мақсадлари йўлида эътиқод билан фаолиятини амалга оширувчи иродага эга инсон.

Улуғ шахслар ўз фаолиятлари билан одамлар ҳаёти ва ижтимоий муҳитга таъсир ўтказишга қодир эзгу ғоялар намоёндаси, ўз замонаси талаб ва эҳтиёжларидан ўзиб кетган, айна пайтда жамият томонидан идрок этилмаган инсонлар.

Буюк шахслар эса – миллатлар, халқлар ҳаёти, тақдир қисмати, орзу умидларини рўёбга чиқаришга, ижтимоий ҳаёт қиёфасини тубдан ўзгартиришга, давр талабларини олдиндан илғай олган ва келажак мақсадлар муштараклигини боғлай олган, шу мақсадлари йўлида халқни сафарбар қилишга қодир инсонлар тоифаси киради.

Г.Гегель ўзининг “тарих фалсафаси” асарида одамларнинг тарихий фаолиятини ва тарихда ҳукмрон эҳтиёжлар ўртасида органик боғлиқлик мавжуд. Улар тарих бағрида мавжуд бўлган яширин мақсадларни англай олади ва тарихий жараёнлар истикболини яхши тушунадилар, дейди. Шахс айрим ҳолларда жамият муносабатларига (ахлоқига) бўйсунушга мажбур бўлади. Унинг ўзига хос хусусиятларини маълум маънода ўзлаштиради. Аммо, ушбу “ўзлаштириш” ва “мажбурийлик”да шахснинг қанчалик даражада ўз миссиясига ҳамнафас ва ундан қониқиши мавжуд. Масала шундаки, “Шахс”га ёхуд “Миллат”га нисбатан билдирилиб келинаётган хулосаларимиз шу пайтгача анча бирёқлама бўлиб келган. Яъни, даврнинг маҳсули бўлиб яшаган одамларни миллат шахслари сифатида талқин қилиб келдик. Ваҳоланки, бундай шахслар мавжуд тузумга, замонга мослаша олганликлари ҳамда ўз салоҳиятларини ана шу давр тақозосидан келиб чиқиб фойдалана олганлиги билан эътирофга сазовор бўлганлар, аслида.

Шахснинг назарий интилишлари, амалий фаолияти, фаол ҳаётий позицияга эга бўлган, айна пайтда, ижтимоий ҳаёт соҳа ривожига ҳисса қўшган шахслар тарихий жараёни ўзгартирган ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, шахс фаолияти ва унинг салоҳияти билан кишилик жамияти тарихи яратилади. Унинг қанчалик даражада жозибадор бўлиши ёхуд турғун гирдобини миллатга боғлиқ бўлиб қолади. Бу умумий қарашлар фалсафаси!

Аммо, қандай қилиб шахс жамият ривожига ва умуман тарихга таъсир кўрсатади. Қолаверса, шахс феномени ким? Илмда шахслар категорияси таснифлари шаклланиб бир назарий хулосаларга келдимиз? Шу жиҳатдан шахсга бўлган муносабат нафақат баҳсли, балки ўта долзарб бўлиб қолмоқда. Бугун мустақил ривожланиш остонасига кирган Ўзбекистон тарих фалсафаси учун шахсларни белгилашга қаратилган наза-

рий карашларни бойитиш ва оидинлаштириш ўта муҳим вазифалар каторига киради.

Профессор Ибодулло Эргашевнинг шахс хусусиятлари таҳлилига берган ғоялари карашларимизни бир мунча ўзгартиради, деб ҳисоблайман. Жумладан, у шундай дейди: "... шахс ўз даврининг маҳсули бўлиши мумкин, аммо бу билан у ўз даври ва халқининг дардини ўзида ифода-лаш даражасида унга мувофик бўла олмаслиги, ёки аксинча, шахс фақат ўз даврининг маҳсули бўлмасдан, уни ҳис этган ҳолда ундан ўзиб кети-ши, вақт ва замон ўтиши билан у ўз халқининг, башариятнинг қалбидан тобора чуқурроқ жой олиши ва қолиши мумкин. Бу - шахс сифатида ўз манфаатларидан жамият манфаатларини устувор қўйганлигидан, ўз фаолияти ва ички дунёси билан башариятга дахлдор бўлиб, унинг дарди билан яшаганлиги, уни ҳис эта олганлиги, мустақиллик, демократия ва эркинлик йўлида унинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги билан боғлиқдир".¹ Бошқача айтганда, ана шу ғоялар йўлида ўзини фидо қилган инсонларгина миллат, сўнгра башарият учун шахсга айланадилар. Бу билан И.Эргашев шахс хусусий сифатларини белгиловчи омилларнинг илмий моҳиятини очиб беради. Биринчидан, шахс фаолияти ва унинг эрки, хоҳиш-иродаси, кадр-қиммати билан ўзаро мос тушиши, иккинчидан, шахс ўз фаолиятида айрим гуруҳ манфаатларидан келиб чиқиб эмас, аксинча, инсон, умумхалқ, жамият манфаатларидан келиб чиққан ҳолда фаолият кўрсатиши, ўзлигини халқидан, унинг тарихи, кадриятлари, орзу-умидларидан ажралмаган ҳолда идрок этиши ва унга ўзини бахш этиши, учинчидан, шахс фаолиятида мустақиллик, эркинлик, умуминсоний кадриятлар сифатида қаралиши, унга амал қилиниши чуқур маъно касб этади. Даврга шунчаки мослашишда эса шахс сифатлари эмас, аксинча, фаолсизлик ҳолатлари кўпроқ мужассам бўлади.² Дарҳақиқат, ана шу ғоялар йўлида ўзини фидо қилган инсонларгина миллат, сўнгра башарият учун шахсга (миллат зиёлисига) айланади. Даврга мослашиб, унинг неъматларини ўзлаштириб юрган "фалончи бойлар" миллий шахс бўлолмайди. Шунинг учун шахсларга баҳо берилганда уларнинг нима-ларга эгалик қилишига қараб эмас, балки миллат тараққиётига қўшган ҳиссалари билан белгиланади. Оддий ўқитувчи ёхуд инженер технолог ҳам миллатнинг қиёфасини ўзгартиришга қодир кашфиётларни яратиши мумкин.

1 - Эргашев И. Тараққиёт фалсафаси. -Т.: Академия, 2000. - Б. 64.

2 - Ўша жойда. - Б. 64-65.

Шу маънода, тарихда шахс хусусиятлари ҳам турли кўринишларда намоён бўлади. Жумладан буюк билан акли заифлар, қобилиятлилар ёки ўрта миёналар, иродалилар-иродасизлар, прогрессив ёки реакцион шахслар. Тарихнинг гувоҳлик беришича улар ҳокимият тепасига келиб, ўз хусусиятлари билан турлича таъсир кўрсатадилар. Шу ўринда, шахснинг кўтарилиши даврнинг талаби ёки шахсий қобилиятлар билан боғлиқ келади.

Шахснинг юксак хусусиятларидан бири бу-мавжуд муаммо ечимини жадаллаштириш, ёки узоқлаштириш, шу ечимга алоҳида урғу бериш, мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланиш салоҳиятига эга бўлишдир. Бунинг учун ҳокимият ёки албатта бойликка эга бўлиш талаб этилмайди.

Шахснинг тарихий ролини белгиловчи омиллар - “Вазият омили” шахс фаолият кўрсатаётган муҳит, вақт, макон, ижтимоий тузум, кадриятлар моҳиятидан келиб чиқади. Мазкур даврда жамиятнинг ҳолати барқарор ёки нобарқарор ҳолати, ривожланаяптими, пастга тушаяптими деган саволларга жавоб топишдир. Жамиятни ўраб турган ижтимоий-сиёсий хусусиятлар, унинг ижтимоий маданий ва тарихий ривожланиш қонуниятларга мувофиқлиги муҳим аҳамият касб этади. Бундай ҳолларда ҳаракат учун қулай вазият, шахснинг сифатлари ва шу сифатларга бўлган эҳтиёж ва талабнинг мавжудлиги билан янги жамият тартиботлари ўрнатилиши мумкин. Ш.Рашидов раҳбарлик қилган даврга баҳо беришда, айнан ана шундай мезонларга амал қилиш талаб этилади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, тарихий вазият ва шахс хусусиятлари уйғун келганда бу жараёнлар амалга ошади. Жамиятда шахс бўлиши мумкин, аммо тарихий эҳтиёжлардан орта қолса ёки вазият ўтиб кетса, у буюк ўзгаришларни қила олмайди. Тарихнинг ривожланиш даражаси ўз давридан ўтиб кетган сайин унга таъсир кўрсатиш имконияти ҳам шунчалик заифлашиб боради. Ва тарихий вазият шахслар томонидан бой берилади. Жамият турғунлик асоратларини қайта бошидан кечиришга ёки бошқалар яратган моделларга эргашишга мажбур бўлади. Шахснинг сифатлари ҳам суронли ва мураккаб тарихий шароит табиатида мос бўлмоғи лозим. Қатъиятлилиқ, жасорат, матонат, баъзан бешафқат, қайсар ва ўжарлик сифатлари билан ижтимоий жараёнларга таъсир кўрсата олади. Хулоса қиладиган бўлсак, “Ўзбеклар иши” компанияси даврида бир оғиз қарши сўз айтиш билан тарихий шахсга айланиш имкониятини бой бердик. Афсуски, биз тарихий вазиятни манфаатларимизга қулай ва

а маъкул бўлган маълум вазиятлар асносида ҳаракат қилишни афзал, деб
и ҳисоблаймиз. Ижтимоий қонуниятлар тақозо этган вазиятда шижоат ва
- жасоратнинг етишмаслиги шахснинг тарихий ролини йўққа чиқаради.

3 Ҳар бир шахснинг эрки, кадр-қимматининг устуворлиги миллий
- ҳурриятга элтувчи йўл демакдир. Миллатнинг адолатли жамият барпо
- этишга бўлган орзу-интилишларининг амалий ифодаси ана шу эркин,
и руҳияти соғлом шахсларнинг ақл-идроки ва эътиқоди асосида ривожлан-
и тирилади. Миллат зиёлисининг адолат ва ҳақиқатга амал қилиб яшай
1, олиши ва бунда фидойилик намунаси жамиятда ижтимоий ахлоқнинг
[- юксалишига, давлат сиёсатининг адолатпарварлигига олиб келади.³

[- “Миллат, унинг кадр-қиммати, ор-номуси, ғурури муқаддас ҳисоб-
- бланади. Чунки, миллат реал шахслар орқали намоён бўлади. У тил,
” урф-одат, анъаналар, кадриятлар ўзликни англаш руҳияти умумий бўл-
[- ган шахслар мажмуидан иборат. Агар айрим шахснинг ор-номуси, ғу-
и рури, кадр-қиммати унинг ўзи билангина боғлиқ бўлса, миллат шаъни
и уни ташкил этадиган шахслар билан боғлиқ бўлади”⁴, дейди профессор
[- С.Отамуродов. Ҳақиқатда, жамиятда реал, бутун шаклланган шахслар
п бўлмаса, миллатнинг шаклланиши нисбий, тузилиши эса расмий ҳу-
[- сусиятларини сақлаб қолаверади. Фақат эътиқоди мустаҳкам, ахлоқий
а руҳияти умумий бўлган шахсларгина халқни миллат даражасида бир-
[- лаштиришга қодир бўладилар. Шундай экан, ушбу муаммолар бугун
> миллат ким, зиёли шахс ким ва у қандай бўлмоғи лозим, унинг миллат
и шаъни ва кадр-қимматини ҳимоя қилишга қаратилган маънавий имкони-
[- ятлари қай даражада, жамият олдидаги жавобгарлик масъулияти нима-
и ларда намоён бўлади каби муаммоларни ўрганиш ва англаш масалала-
а, рига мурожаат қилишга ундайди.

и- Миллат, шахс тушунчаларининг шундай бир фалсафий таълимот-
м лари мавжудки, унда ҳар бир инсон ўз ҳатти-ҳаракатлари учун жавоб-
й гардир. Зеро, у ўз танловида эркин бўлсада, танлаган йўли оқибатла-
а ридан эркин бўлолмайди. Худди шу каби халқ ҳам ўз тарихий танлови
> жавобгарлигидан эркин бўлолмайди. Қандай тақдир ва қисматни ярат-
с ган бўлса, шу натижалар интиҳоси учун, у масъул ҳисобланади.

и- Аммо, минг афсуслар бўлғайким, мазкур ҳақиқатни четлаб ўтиб, ҳа-
а мон халқнинг қисмат-тақдирини шахслар қароматидан излаймиз. Шахс
[- фаолияти миллат ривожига асос бўлолса, у ижобий қаҳрамон, таназзул

3 - Т.Алимардонов. Сиёсат ва ахлоқ мувозанати. “Янги авлод” наш. 2011. 124 б

4 - Отамуродов. С. Миллатпарварлик надур? // Фидокор. 2003. 10 апр.

сари етакласа, у салбий. Халқ-чи? Қачонгача у томошабин бўлади? Унинг масъулият ва жавобгарлиги қаёқда қолади. Ёки у, бундай сифатлардан маҳрумми? Унда миллий қиёфа қандай мезонлар асосида белгиланади ёки шаклланади? Шу сабабдан халқ ва оломон тушунчалари мавжуд бўлиб, иккинчисининг қиёфаси бўлмайди. Бундай муносабат “халқ ким, оломон ким”, деган яна янги баҳсларга тортади.

Жамиятда зулм ва зўравонликнинг келиб чиқиш сабаблари халқнинг масъулиятсизлигида (томошабинлигида) намоён бўлади. Шу сабабдан, тарихий фожиалар силсиласини фақат шахслар фаолиятидан изламоқ қанчалик ҳақиқатга тўғри келади? Ўтмиш муваффақиятсизликлар учун шахсларни қораламоқ бу совет тузуми учун хосми ёки умумбашарий амалиётга айланганми? Қолаверса, қачонгача, миллатнинг тақдир-қисмати шахслар қўлида тажриба майдони бўлиб қолиши керак? Ш.Рашидов ва унинг кўплаб сафдошларининг ўз даврида қора бўёқларга ботирилишида халқнинг ҳам айби бор, деб ҳисоблайман. Абадий сукунат ва ғафлатга чўмган миллатнинг нафрат туйғуси, адолатсизликка қарши исён қилиш имунитетидан маҳрум бўлиб қолган. Борларини ҳам ўз қўлимиз билан ниҳоясига етказганмиз. Зеро, миллат агар у халқ бўлса, ўз шахсларини ҳимоя қилиш ва ардоқлай олиши ҳам лозим. Айнан унинг жавобгарлик масъулияти шу кадриятларда намоён бўлади.

Биламан, бу ҳақиқат аччиқ ҳақиқат, аммо, уни хаспўшлаш ундан-да аччиқ қисматларга олиб келади. Бугун немис халқи ўз ота-боболари етказган зулмати учун кечирим сўрашни англаб, идрок этганлари каби биз ҳам 130 йилдан ортиқ давр қуллик занжирларини тақиб, миллатнинг энг сара фарзандларининг шаҳид кетишида томошабин бўлганимиздан уялишни ўрганишимиз керак. Бу ҳам жасоратки, фарзандларимиз учун сабоқ бўлади. Бундай жасорат туйғуси миллат ҳаёти ва равнақи олдида халқ жавобгар ва масъул эканлигини сингдиради. Биз тарих олдидаги “айбдорларни” ахтаришдан тўхтаимиз, бунёдкорлик ва таракқиётга юз тутамиз.

Албатта, менинг оппонентларим, - “Оддий халқ ўз юртида юз бераётган ҳодисалар учун жавоб бера оладими? Унинг қандай ваколатлари бор?”, дея эътироз билдиришлари мумкин. Бу саволга жавоб бериш анча ноқулай бўлсада, унинг мезонлари йўқ эмас. “Оддий халқ” (оломон), “Халқ” тушунчаларининг моҳият-мазмунини очиш билан нисбатан объектив хулосаларга келиш мумкин. “Оддий халқ” ўзининг инстинкт эҳти-

ёжлари даражасида яшайди, яъни туғилди, вояга етди, кўпайди ва дунёни тарк этди. Бундай халқ ҳеч нарса учун ва ҳеч қандай ҳодиса учун жавоб бермайди, масъул ҳам бўлолмайди. Уларда юрт, ватан тушунчалари ҳам инстинкт эҳтиёжлари даражасидан ортиқ кўтарилмаган бўлади. Шу маънода, бундай одамларни у ёки бу миллатга мансуб, деб ҳам атаб бўлмайди. Қайсидир уруғга тегишли маълум элат жамоаси вакили сифатида қаралади. Миллий ўзига хосликка дахлдорлик белгилари маълум бир ижтимоий ривожланиш хусусиятлари билан жараён босқичлари сифатида шаклланиб келади. Бу шаклланиш жараёнлари қайсидир миллатларда қайсидир омилларнинг таъсири билан ривожланади ёки бошқаларида аксинча турғунлик гирдобиде депсиниб келади. Бунга кўпроқ миллий ўзликни англаш жараёнида юрган халқлар мисол бўла олади.

30-йиллардан бошлаб, “туркий халқлар” деган умумий тушунчалардан Ўзбекистонда ўзбек миллатига мансублик белгилари билан шакллана бошлади. Ш.Рашидов олиб борган ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий сиёсат замирида у мустаҳкамлашиб, юқорида таъкидлаб ўтилган жараён босқичларини босиб ўтиб, маълум бир миллий шаклга келади. Аммо, бу шакл анча мўрт ва бўш эдики, навбатдаги ташқи таъсир натижасида куртак отган барглари тўкилиб қолди. Лекин, яшовчанлигини йўқотган эмас, албатта. Шу маънода, тарих олдидаги масъулият ва жавобгарлик масаласи борасида халқнинг жамоавий ва индивидуал хусусиятлари мавжуд. Улар бир-бирини тўлдирувчи ва боғловчи мувозанат энергияси доирасида ташкил этилмас экан, шахслар халқни бадном қилади, халқ эса, ўз шахсларини қурбон қилиш йўлидан боради. Шу тариқа айланма жараён ривожланиш имкониятини бермайди. Бундай халқлар анча ривожланган бошқа миллатлар тобелигида қоладилар. Аммо, ҳар бир халқ ичида ягона, маърифатли қатламлар мавжуд бўлади. Улар ўз маърифатлари билан ажралиб турувчи шахслар сифатида чекланган қисм. Бу қием жамиятда таълим-тарбияга бўлган жиддий эътиборнинг кучайиши билан ортиб боради.

Мазкур хулосалардан, яна “халқ ўз юрти ҳолати учун жавобгар бўла оладими?” деган саволга қайтамиз. Албатта, маърифати ўзлигини англаш даражасидан паст бўлган халқ ўз шахслари руҳиятини англаш туйғусидан маҳрум бўлади. Оддий халқ шахслар маърифатидан баҳраманд бўлиши истеъмолчилар даражасида намоён бўлади, холос. Яъни маърифат зиёси моддий неъматлар билан боғланади. Табиийки, бу неъматлардан маҳрум бўлган халқ бошқа “зиё” ахтаради. Шу сабабдан, “Ўзбеклар

иши”, “Пахта иши” даврида биз осонлик билан ўз-ўзимизни сотиш билан тақдиримиз учун паноҳ изладик. Бу каби тарихий ҳодисалар бир кунда содир этилган воқеалар эмас. Улар 1917-йилдан илгари келган оммавий маърифатсизлик мероси бу.

Шу ўринда, ахлоқий жиҳатдан халқни жавобгарлик масъулиятига тортиш мумкин ва лозим. Токи, халқ ўз тақдирини яратувчи ҳокимият манбаи экан, у келажак истиқболи олдида жавобгар ҳисобланади. Бундан ташқари давлат ва халқнинг ўзаро жавобгарлик масъулият мезонлари ҳам мавжуд. Уларни ҳуқуқий жиҳатдан белгилаш халқ руҳиятини кўтаришга хизмат қилувчи омил бўлиб ҳисобланади. Ҳа, агар ахлоқий қадриятлар сиёсат таркибига киритилса, умуминсоний қадриятларнинг ҳуқуқий макони яратилса, халқ ҳокимияти вужудга келади. Шундай экан, мавжуд унсурларни жамият қонуниятларига мувофиқлаштиришга эриша олдира олмаган халқ ўз тарихи олдида жавобгар ва масъулдир⁵.

Ш.Рашидовнинг раҳбарлик фаолияти даври энг баҳсли, қарама-қарши зиддиятларга тўла давр бўлиб, фақат шахснинг умуммиллат тараққиётига қўшган улушигина шу шахс ва у яшаган давр ҳақида холис ва тўғри хулоса чиқариш имконини беради. Чунки ана шу улуш шахснинг бугун фаолиятини маълум мезонларга солиб, унинг ҳақиқий интилиш ва мақсадларини ойдинлаштиради.

Шахс фаолиятини таҳлил қилинаётганда энг аввало шахснинг у мансуб жамият қонунлари ва талаблари, ғоявий таълимоти асосида ўрғаниб, унинг шу таълимот, қонун тартиб доирасидаги имконият даражасини аниқлаш керак бўлади. Агар шахс шу имкони даражасидан ортиқ, келажакка дахлдор иш қилган бўлса, бу шахсни миллат бойлиги ва тараққиётига улуш қўшган шахс сифатида ўрганиш ва баҳо бериш мумкин бўлади.

Ш.Рашидов фаолитида биз кўриб чиққан материаллардан маълум бўлаяптики, унинг миллат тараққиётига қўшган ҳиссаси қуйидагиларда кўринади:

- миллий кадрларни етиштиришдаги хизматларида;
- республиканинг индустриал-саноат республикасига айлантириш, саноат объектлари барпо этиш соҳасидаги хизматларида;
- республикадаги шаҳар ва қишлоқларда олиб борган қурувчилик ва ободонлаштириш соҳасидаги хизматларида;

5 - Алимардонов Т. Сиёсат ва ахлоқ мувозанати. Т. “Янги авлод” нашриёти, 2010. 134 б.

- бугун мустақиллигимизнинг таянчи бўлган қишлоқ хўжалик маҳсулотининг асосини етказиб бераётган кўрик ерларни ўзлаштириш бора-сидаги хизматларида;

- халқ оммасини ижтимоий ҳимоялаш, турмуш тарзини ошириш бора-сидаги хизматларида.

Ш.Рашидов шахси ва фаолияти тадқиқотлари тарих фани олдида катта маъсулият юклайдики, ҳеч бир шахсни мафкура тарозисига солиб ўрганиб бўлмаслигини кўрсатди. Шахсни бир томонлама ўрганиш, унинг инсоний фазилатларидан айрим қусурларини ажратиб олиб баҳо бериш шахс фаолиятига ғайриилмий ёндашишдир. Шу сабабли биз Ш.Рашидов шахсини унинг раҳбарлик фаолияти билан бирга қўшиб ўргандик ва яқин ўтмишдаги Ш.Рашидов шахсини қоралаш нима учун зарур бўлганини келтирилган материалларимиз кўрсатиб турибди. Булар қуйидагилар:

- Ш.Рашидовни қоралаш шунчаки шахсни қоралаш бўлмай, бутун бошли миллатни қоралаш республикада «рашидовчилик» ёрлиғи остида миллатнинг етук кадрларини йўқ қилиш эвазига миллат ривожини, ички миллий бирдамлик туйғуларининг шаклланишини тўхтатиб қолиш эди. Бу куч муаллифлар таъкидлаганидек, маълум гуруҳ иши эмас, балки бутун бошли коммунистик тизимнинг ишидир. Бу тизим материалларимизда кўриб чиққанимиздек, «бўлиб ташлаб ҳукмронлик қил» сиёсатига амал қилган.

Ш.Рашидовни қоралаш коммунистик мафкурага шунинг учун керак эдики, миллат ичида етишиб чиққан шахсларни қоралаш ва булғаш орқали, бир томондан халқни оломон психологияси даражасида ушлаб туриш, унинг шахсларга бўлган ишончини сўндириш орқали шарпаси сезила бошлаган миллий тикланиш руҳини ўлдириш бўлса, иккинчи томондан Ўзбекистонда кейинги 20 йил ичида янги миллий бирдамлик руҳида шаклланиб улгурган зиёли кадр шахсларни катагон қилишга мўлжалланган эди. Бу манфур тоталитар тизим шу тариқа ўз яшовчанлигини сақлаб қолишга интиланган.

Ш.Рашидовни қоралаш орқали гўё республикада носоғлом вазият юзага келганини рўқач қилиб, миллатнинг руҳи ва интилиши устидан назорат қилиш учун рус кадрларини - назоратчиларни келтириш орқали миллий тикланиш туйғуларини суриб ташлаш мўлжалланган эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, инсоният тарихида ҳеч бир шахс чекига шунча хизматларни биратўла бажариш ва шунча микдорда улкан

ерлар ўзлаштириш масъулияти тушмаган. Бирок Ш.Рашидов бир шахс ва раҳбар сифатида улгуришга интилади, машаққатлар олдида чекинмайди, ҳар бир ўзбекнинг фарзандини қалқон бўлиб ҳимоя қила олади. Унинг шахс сифатидаги салоҳияти ҳам шунда. Ундан ортиғига даво қилиб ҳам бўлмайди.

Ш.Рашидов раҳбарлик қилган давр коммунистик империянинг маълум тараққий этиш, сўнг аста-секин ичкаридан таназзулга юз тутиш даври эдики, шу давр фарзанди сифатида у мафкура қурбони бўлди, яъни тузум ўз таназзули ва ҳаётига мос бўлмаган таълимот нуксонларини шахслардан излашга уринди ва таълимот эмас, тузум эмас, бу камчиликлар шахс айби билан содир бўлди, деган айблов асосида барча гуноҳни шахсга ағдариш осон ва синалган йўл эди. Шу билан тузумни хаспўшлаш осон эди. Ш.Рашидов масаласида ҳам ана шундай бўлди ва унинг шахсини кенг миқёсда қоралашга олиб келди. Бу эса шахс эркини бўғдигина эмас, шахс ролига ишончсизлик пайдо қилдики, бу психологик «бомба» коммунистик мафкура чангалида яшаётган халқ онига сингди, халқ шахсдан зўрма-зўраки айрилди, шахс ролига шубҳа пайдо қилинди. Бу эса охир оқибат халқ ўз шахсларини ҳимоя қилиш ва эркин фикрлашдан маҳрум бўлишига олиб келди.

Шу сабабли бизнинг тадқиқот нафақат Ш.Рашидовнинг фаолиятини ва шахсини таҳлил қилиш, балки 70 йил давомида бошимизда турган ҳукмрон империяни таҳлил қилиш ва унинг кирдикорларини фош этиш. Кечаги кун сабоқларидан тўғри хулоса чиқариш шахсга бўлган муносабатда одилонга мезон танлаш бугунги мустақил давлатимизнинг тамал тошларини қўйишда жуда зарур бўлади. Шахс, халқ ва жамият ҳақидаги қарашларимизни ўзгартиради, уни ҳуқуқий давлатимизнинг асоси бўлган инсон манфаатларини нега ҳимоя қилиниши лозимлигини асослайди.

Ш.Рашидов шахси мустамлакага асосланган тоталитар тузум исканжаси қурбонига айланган миллатнинг тарихий даври вазиятига тўғри келади. Агар давр ва тарихий вазият пишиб етишмаса, ёки унинг руҳини ҳис қилган шахс келмаса, унда буюк юксалишлар ҳам буюк шахслар ҳам вужудга келмайдилар. Ш.Рашидов ўз даврининг ёркин истеъдодли, сadoқатли, ўткир ақл ва кенг тафаккур соҳиби эди. У мавжуд мустамлака вазият ва чуқур турғунликка чўккан миллий парокандалик шароитида халқнинг маданиятини ва фаравонлигини кўтаришга интилган ва улкан ўзгаришларга эришган раҳбар шахс сифатида ўз салоҳиятини намоён қилади.

СЎНГ СЎЗ

Минг йиллик Рим империяси кулагандан сўнг сарой тарихчиларидан бири хурсанд бўлиб, энди империя тарихини ҳалол ва беғараз ёзиш мумкин, деган экан. Совет империяси кулаганига ҳам чорак асрдан кўп вақт ўтди, янги авлод улғайди, улкан мамлакатга дахлдорлик ҳисси ўтмишда қолиб кетди, совет даврининг қаҳрамонлари ҳам унутилмоқда, аммо бу даврнинг ҳалол ва беғараз тарихини ёзиш муаммоси ҳамон долзарблигича қолмоқда. Аслида Рим тарихи ҳам бирданига ёзилган эмас, аммо римликлар ўз қаҳрамонларини доимо ёдда сақлашган.

Совет давлати кулагандан сўнг бир қисм тарихчилар большевиклар тузумининг даҳшатларини очиб ташлаш, тузумни қоралашни давр тарихини ҳалол ва беғараз яратишнинг ягона усули деб ҳисоблашди. Бу ҳам зарурий жараён, албатта. Аммо тузум даҳшатларига қарамасдан, миллионлаб одамлар ҳалол меҳнат қилди, шаҳарлар бунёд этилди, завод ва фабрикалар қурилди, фан ва маданият юксалди, бир неча авлодлар улғайди.

Ҳар бир даврнинг эса ўз қаҳрамонлари, шундай улкан бунёдкорлик жараёнларига раҳбарлик қилган улуғ инсонлари бўлади. Улар эса унутилмасликка ҳақли, зотан уларнинг бунёдкорлик фаолияти, номи абадиётга дахлдор. Яқин тарихимиздаги шундай инсонлардан бири Шароф Рашидов эди. Ш.Рашидов, унинг даври, хизматлари ҳақида бугун, таваллудининг 100 йиллиги арафасида ёзиш, бу улуғ инсонни яна бир бор ёдга олиш, мустақиллик даврида улғайган авлод хотирасига сингдириш катта савоб иш. Шубҳасиз, шундай савоб ишга қўл урганлардан бири сиёсий фанлар доктори, профессор Тўлқин Алимардонов. У ўзининг узок йиллик илмий изланишлари, тадқиқотларининг якуни сифатида ўқувчиларга «Ўчмас шараф» номли монографиясини тақдим этмоқда. Монографияда Шароф Рашидов сиймоси раҳбар ва ижодкор, миллатпарвар зиёли ва эътиқодли коммунист, ватанпарвар ва бунёдкор сифатида катта маҳорат ва илмий ҳолислик билан очиб берилган.

Муаллиф асарни Ш.Рашидов фаолиятининг энг ёрқин саҳифаларидан бири – кўрик ерларни ўзлаштиришдан бошлайди. Бу бежиз эмас. Ш.Рашидов деҳқон оиласида туғилган. У Ўзбекистоннинг юксак саноат мамлакати бўлишини канчалар истаган, орзикиб кутган бўлмасин, бу юртнинг энг катта бойлиги саҳий табиати ва қулай иқлими эканлигини, «элнинг ризқи тўкилган замин» шу халқни боқилини яхши тушунарди. Ш.Раши-

дов ўзининг бутун маҳоратини, раҳбарлик салоҳиятини намоён қилиб, Ўзбекистондаги қўриқ ерларни ўзлаштиришга марказдаги раҳбарлар ва мамлакатдаги олимларни, ташаббускор ташкилотчиларни жалб қилди. Асарда Ўзбекистонда чўл ва қўриқ ерларни ўзлаштириш жараёни, унда Ш.Рашидовнинг роли ва бошқа иштирокчилар фаолияти тарихий далиллар ва хотиралар асосида қизиқарли очиб берилган. Айниқса, қўриқ ерларни ўзлаштиришга бевосита раҳбарлик қилган Ш.Рашидовнинг сафдошлари билан муаллиф суҳбатлари асарнинг жозибадор ва ишончли бўлишини таъминлаган.

Шароф Рашидовнинг қишлоқ хўжалиги учун кадрларни танлаш ва тайёрлаш борасидаги саъй-ҳаракатлари, бу ҳаракатлар ортида фақат партия топшириқларини бажариш эмас, аввало ватан манфаати, халқ фаровонлиги ётганлиги ишончли мисоллар, В.Есин, Х.Шоғазатов, К.Наринский, И.Шукуров, А.Духовний каби Ш.Рашидов раҳбарлигида қўриқ ерларни ўзлаштиришга катта ҳисса қўшган инсонларнинг хотира ва суҳбатлари асосида ёритиб берилган.

Шунингдек, Ўзбекистоннинг саноат салоҳиятини юксалтириш: янги шаҳарлар, машинасозлик заводлари қурилиши, Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотлари дунёнинг ўнлаб мамлакатларига экспорт қилингани, ўзбекистонлик мутахассислар Эрон, Ироқ, Сурия, Афғонистон, Лаос, Жазоир ва Тунис каби ўнлаб мамлакатларда завод ва фабрикалар, гидростанциялар, ирригация иншоотлари, ГЭСлар қуришда иштирок этганлиги, республикада газ саноатининг вужудга келиши каби жараёнлар ишончли фактлар асосида фахр билан баён қилинган. Айниқса Ўзбекистонда олтин қазиб чиқариш саноатининг ишга туширилиши, бундан Ш.Рашидовнинг хурсандлиги, аммо қазиб олинаётган олтинларнинг бир фоизи ҳам Ўзбекистонда қолмаётганидан афсусдалиги қизиқарли хотиралар асосида очиб берилган.

Шароф Рашидовнинг Ўзбекистонда илм ва маърифатни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси ҳақида кўп ёзилган. Т.Алимардонов ўз асарида Ш.Рашидов фаолиятининг бу жиҳатига эътибор қаратар экан, уни фақат раҳбар эмас, ижодкор, фан ва маданият муаммоларини чуқур тушунадиган зиёли шахс сифатида тасвирлашга, Ш.Рашидовнинг Ўзбекистон фани ва маданиятини юксалтиришга қўшган ҳиссаси беқиёс эканлигини, кўплаб бадиий асарлар ва фильмларнинг пайдо бўлишида шахсан ҳисса қўшганлигини кўплаб мисоллар билан асослаб беришга эришган.

Муаллиф совет даври катагонларига тўхталар экан, тарихимизнинг бу мудҳиш даври сиёсатини англашга, бу даврда тоталитар тузум олиб борган сиёсат оқибатларидан сабоқ чиқаришга ундайди. Мавзуга оид кўплаб мисоллар ёрдамида бугунги куннинг муаммоларини, тоталитар тузум айрим иллатларининг ижтимоий онг ва сиёсий жараёнда сақланиб қолаётганлигини мисоллар ёрдамида очиб беради.

Ш.Рашидовнинг раҳбар ва шахс сифатидаги қирраларини ёритар экан, муаллиф у даврда шаклланган «социалистик бошқарув идораси»га, ягона партия ҳукмронлигига асосланган бундай идора усулининг номаъқул жиҳатларига эътиборни қаратади. Марказдан олиб борилган бундай идора усули Ш.Рашидов сингари миллатпарвар раҳбарнинг ҳам фаолиятини қатъий чегаралаганлиги, лекин шунга қарамадан, Ш.Рашидов раҳбар ва шахс сифатида ўзида энг ноёб инсоний фазилатларни сақлаб қолганлигига муаллиф эътиборни қаратади.

Китобда, шунингдек, Ш.Рашидов ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ воқеалар, сафдошлари ва шогирдларининг хотиралари, Ш.Рашидов билан Н.Хрущёв, Л.Брежнев, Ю.Андропов, К.Черненко каби совет раҳбарлари ўртасидаги муносабат ва Ўзбекистон манфаатларини ҳимоя қилишнинг нақадар оғир жиҳатлари қизиқарли далиллар асосда очиб берилган.

Умуман тадқиқот фақат Шароф Рашидовнинг ҳаёти ва фаолиятини эмас, Ўзбекистоннинг совет даври тарихини ўрганиш ва англаш йўлида қўйилган катта қадам бўлган. Бу тарих фақат унда фаолият юритган Шароф Рашидов сингари улуғ инсонларнинг, халқнинг ёди билангина эмас, уларнинг бизга қолдирган маънавий мероси, бугунги муаммоларни ҳал қилишдаги сабоқли жиҳатлари билан ҳам қимматлидир. Зотан, тарих миллатнинг ҳақиқий устози ва муаллиמידир.

Ш.Эргашев, тарих фанлари номзоди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш. 2016 йил 18 ноябрь Жиззах вилояти сайлов олди маърузаси.
2. Мирзиёев Ш. 2017 йил 27 март куни “Атоқли давлат арбоби ва ёзувчи Шароф Рашидов таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисида”ги қарор.
3. Каримов И. Ўзбекистон КП МКнинг XXII съезди сиёсий маърузасидан. Т-1990 йил.
4. Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. Т.: «Ўзбекистон», 2011.
5. Каримов И. Халқимизнинг оташқалб фарзанди. Т. 1992 йил
6. Абдуллаев Р. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918 годы. Т.: «Adabiyot uchgunlari», 2016.
7. Азамат Зиё, Очкўзликка қарши ... бирдамлик ёки «конфедерация» ниқоби остидаги хом хаёллар. Ўзбекистон овози, 1997 йил 25 январь.
8. Азимов А. Иномов А. Юракларда қолган умр. Туркистон. 1992 й.
9. Алимардонов Т. Эркинлик руҳи. Т.: «Nishon-Noshir» наш. 2015. 205 б.
10. Аминов Р. Ҳаёт ҳаммасини ўз жойига қўйди. Народное слово, 1992 йил, 18 июль.
11. И.Арапов А. «Революция в центре Азии» номли эълон қилинмаган кўлёзмадан. [http:// memory off uture. Blogspot/co/uk](http://memory.offuture.blogspot.co.uk).
12. Архив ҳужжатлари. Қарши қурилиш ихтисослашган бирлашмаси. 1963йил.
13. Аскарлов А. Халқ сўзи. 1992 йил 30 июль.
14. Ас-Салом, Ғайбуллоҳ. Эзгуликка чоғлан, одамзод. Т.: «Шарқ», 1997.
15. Атаманчук Г.В. «Особенности процессов управления в развитии социализме». М., 1985г.
16. Бегимқулов З. Новый жизненный уклад, новый традиции. Жур. Экономика и жизнь №2 1980 й.
17. Бурунова Н. Ўзбекистоннинг марказлашган халқ хўжалиги тизимиға қиритилиши ва унинг оқибатлари (саноат мисолида 1925-1940-йиллар). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. 2010.

18. В решениях, резолюциях съездов, пленумов ЦК КП Узбекистана.
19. В. Хайдуров билан суҳбат. 1996 йил сентябрь
20. Выписка из доклада начальника «Каршистрой» И.И.Шукурова, посвященного 30-летию освоения Каршинской степи.
21. Г. П. Саркисянц. Шароф Рашидов хотираси. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси. «Фан» нашриёти. 1992. 11-12 сонлар.
22. Г.Сафаров «Колониальная революция’*, «Опыт Туркистана», Гос.изд.1921г.
23. Газиев Р. Р.Деятели Узбекистана. Воспоминание о Шарафе Рашидове. Изд. 2012. С-6
24. Даминов Б. Рашидов ҳақида сўз.Ўзбекистон адабиёти ва санъати газ.1990й,12октябрь.
25. Духовный В.А. Зов воды. М: Изд. «Рудомино», 2006.
26. Есин В. Правда Востока. 1992. 5-ноября.
27. Жалилов Э. «Каршинская целина». Т. 1979 й.
28. Зиёдуллаев С. Халол меҳнат ва адолат. Ўзбекистон овози газ. 1992й. 23 апрель.
29. Зиёев Ҳ. Занжирбанд ҳукмдорлар. Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси, 1992 йил, 29 октябрь.
30. И.Искандаров. Шароф Рашидовнинг Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришга қўшган ҳиссаси. Ўзбекистон Республикаси Академияси «Фан» нашриёти, 1992. 11-12 сон.
31. Ибрагимов Н. Ибн Батута и его путешествия по Средней Азии. М. 1988 г.
32. Из отчетного доклада инст. Средазиргипроцелинстрой. 1976г. Исмаилходжаев Я. «Оценка трудовых ресурсов и планирование рабочей силы в СССР». М: 1965 й.
33. Исматов М. Эзгуликка бахшида умр. Ўзбекистон овози. газ. 1992 й, август.
34. Исмоков Ф. Совет ҳукумати давридаги йўлбошчилар. Народное слово газ. 1991,12 февраль.
35. М. Калашников, С. Кугушев. «Третий проект: погружение» Изд. Москва.2002.
36. Калинина Т. Сведения ранних ученых Арабского халифата. М. 1988 г.
37. Каримбеков К. Халқ қалбида. Ҳаёт ва иқтисод. жур .1992 й.

38. Кахаров А. «1000 тонн золота Рашидова Ш.Р». http://world.lib.ru/editors/a/abrol_k7abrolkaharow-3.shtml
39. Қарши қурилиш бирлашмаси собиқ бошлиғи Х. Шоғазатов билан суҳбат. 1996 й.
40. Қашкадарё обкомпартия архиви. Ф.624.он Ю 1,д54.
41. Қашкадарё ҳақиқати газетаси. 1968 йил. 18 май.
42. Қаюмов М. Ўчмас из. Правда Востока 1992 й, июль.
43. Қишлоқ ҳақиқати газетаси. 1992 йил. 7 ноябрь.
44. Қодиров М. Интенсивное развитие сельского хозяйства Узбекистана. Т., 1970 г.
45. Ленинская знамя. 1975 йил, 15 январь.
46. Ўриш Мажидов. Умр йўллари. Т.: “Истиклол” наш. 2004 й, 155 б.
47. Макиавелли Н. «Государь». М. 1989 г.
48. Максимов Л. Миграция населения Узбекистана. Т. 1986г.
49. Маликов Маматкул ака билан суҳбат 2017 йил 25 июнь.
50. Мамедов М. Ирригация Средней Азии. -М. 1969.
51. Масальский В.И. Туркестанский край. М. 1913 г.
52. Медведев Р.»Политические портреты Г.Савропольское изд. 1990.
53. Материал по производительным силам Узбекистана. Т., 1958 й.
54. Муминов С. Соц. Соревнование в увеличение производства хлопка Т., 1979 й.
55. Муракаев М. Кадры и техника проблемы их пользование. //Экономика и жизнь. 1980 йил, №3
56. Мустафо Чукай «Туркистан под властью Советов», Ёш туркистон тарихи, 1936г.
57. Муталов А. Дань благодарности славному сыну народа. Народное слово. 1992 г. 5 ноября.
58. Мухиддинов Н. Годы проведенные в Кремле. Т. 1994 г.
59. Мухиддинов Н. Шарк юлдузи. 1992 йил, 1 1 сон.
60. Мухитдинов Н. Годы проведенные в Кремле. Т. 1994 г.
61. Мухиддинов Н. «Кремлда ўтган кунларим». 1994 йил.
62. Мухиддинов Н. Икки учрашув. Шарк Юлдузи журнали. 1992 йил. Ноябрь, 5-сон.
63. Народное хозяйство в Узб.ССР. в 1982 г.
64. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1980 г. —Т., 1981.
65. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1984 г. Стат. ежегодник. 1985.
66. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1984 году.

67. Нарынский К.М. Трудовые подвиги целинников. 1980 г.
68. Обломуродов Н. Аграрная политика Узбекистана. Т., 1993 г.
69. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. -М.: АСТ, 2003.
70. Основные положения по проектированию строительства хлопководческих совхозов. Т., 1968 й.
71. Пален К.К. «Материалы и характеристика народного хойяства Туркистанского края. ч. 1, отд. 1 ,СПБ, 1911.
72. Плеханов Г.В. «К вопросу о роли личности в истории». М, 1948 г.
73. Под знаменем дружбы народов. Т. 1977 йил.
74. Покорение Голодной степи. Т. 1976 г.
75. Правда Востока. 1970 йил, 14 май.
76. Правда Востока. 28 февраль. 1976 йил.
77. Правда рўзномаси, 1964 йил, 20 сентябрь.
78. Правила застройки сельских населенных пунктов в УзССР. Т., 1979й. Производственные силы Узбекистана и перспективы их дальнейшего развития. Т., 1986г.
79. Раззоков. Ф.Коррупция в Политбюро. Дело красного узбека. — М: Алгоритм, 2010.
80. Рашидов А. Акам хакида. Тошкент Фан. 1992 й.
81. Рашидов Ш. Ирригация ва Ўрта Осиё совет республикаларидаги социал ўзгаришлар. Т., 1976 й.
82. Рашидов Ш. Осиё ва Африка мамлакатлари вакилларининг Тошкентда ўтказилган конференциясидаги нутки. 1974 йил.
83. Рашидов Ш. Ўзбекистон МК КП XX съезди хисобот маърузаси. Ўзбекистон наш. 1981.
84. Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. /1917-1967 гг./Т-4. М. 1965г.
85. Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. М. Политиздат. 1968 г.
86. Ризаев С. Шароф Рашидов. Штрихи к портрету. Т., 1992 й.
87. Роль водных мелиорации в развитии орошаемого земледелия Узбекистана. Узб.АКСН. Т., 1992 йил.
88. С.Мамарасулов билан сухбат 1995 йил.
89. С.Рашидова. Беседа. «Дом, в котором всегда светло» Народное слова. 28 апрель. 2017.
90. С.Умиров, Б.Дусткораев. Зиёбахш умр сахифалари. Т.: А. Навоий номидаги кутубхона нашриёти. 2006.

91. С.Шермухамеддов. Шароф Рашидов-Ўзбекистон илм-маърифат ва маданият ҳомийси. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси. «Фан» нашриёти. 1992. 11-12 сонлар.
92. Саватеев В. Строительство и архитектура Узбекистана. 1978 й. 16-6.
93. Салимов А.У. Беседа. «Кто преданно служил стране, навсегда останется в сердце народа» Правда востока. 11 мая 2017
94. Сафаров Р. Триумф и Боль. Правда Востока газ. 1992 йил октябр.
95. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. Составитель А.И Шахназаровъ. - С-Петербургъ. Типограф1я В.О.Киршбаума. 1908..
96. Сельское хозяйство в Узбекистане. 1971 й. №7, С-24.
97. Сельское хозяйство в Узбекистане. 1990 й. № 7.
98. Совет Узбекистони газетаси. 1987 йил, 3 декабрь сони.
99. Степной край. Орган Каршистроя. 26 декабря 1980 йил.
100. Тогаев М. Амударё сувлари Бухоро далаларида. Т. 1988 йил.
101. Тохир Шокир «Хлопковое хозяйство Туркистана», Берлин, 1934 г.
102. Тўққизинчи беш йилликда Ўзбекистон. / 1971-1975/
103. Тураев А. «Эътикодсиз яшаб бўлмайди». Ҳаёт ва иқтисод. Жур. № 10, 1992 й.
104. Турсунов Э. Ўзбекистон КП XXI съезди. 1987 йил.
105. Узаков Б. Социальные аспекты развития орошаемого земледелия в Узбекистане. Т. 7 1993 й.
106. Узбекистан за семь лет. /1959-1965 гг./ Т., 1966 г.
107. Ўзбекистан адабиёти ва санъати рўзномаси. 1992 йил, октябрь.
108. Ўзбекистон коммунисти. Журн. 1988, №11.
109. Ўзбекистон Компартияси XXI съезди. Т., 1987 и., 1 25-бет.
110. Ўзбекистон овози газетаси. 1992 йил, 27 октябрь.
111. Ўзбекистон КП МК XVI пленуми. 1984 йил. 23 июнь.
112. Ўзбекистан КП МК съезди пленуми резолюцияси ва қарорлари.Т., 1989 йил, 4 том.
113. Ўзбекистан КП съезда пленуми резолюциялари ва қарорлари. Т., 1989.
114. Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими Курбон Эгамбердиев. Сухбат. 2017. 16 май.
115. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. «Шарқ»» нашриёт-матбаа концерни. Т. 2000. 523 б.

116. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. «Шарк» нашриёт-матбаа концерни. Т. 2000.
117. Ўзбекистоннинг янги тарихи Т.: «Шарк» наш. 2000.
118. ЎзР Давлат режа кўмитаси жорий архиви. 1986 йил ҳисоботи. 2 жилд.
119. ЎзР КХВ жорий архиви, X беш йилликда мутахассислар тайёрлаш тўғрисида ҳисобот. 1-т. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1984г. — Т., 1986.
120. ЎзР МДА, 90-фонд, 10-рўйхат, 749-йигма жилд.
121. ЎзР ПДА, 58-фонд, 128-рўйхат, 43-йигма жилд,
122. ЎзССР Олий Совети йиғилиши VI сессияси ҳисоботи стенофаммаси. 1961 йил.
123. Усмонов Б. билан суҳбат. 1996 йил август.
124. Фармонов Т. «Экономика и жизнь» 1988 йил, №7.
125. Халқ сўзи газетаси, 1992 й, 5 ноябрь.
126. Ҳамраев Н., Бедренцов Р. Общественные науки в Узбекистане. 1989 й., №1.
127. Ҳамраев Н., Холиков И. Орошение и освоение Каршинской степи. Т., 1981 й.
128. Ханна Арендт. Вирус тоталитаризма.// Новое время. 11, 1991.
129. Ҳамраев Н. билан суҳбат. 1996 йил. май.
130. ЦГА. УзССР, ф.п-1, оп.25, д. 15, л.24.
131. Ш.Эргашев. Эрк истар кўнгил. Т.: «Ўзбекистон». 2017. 6 б.
132. Шмелев Н., Попов В. На переломе. М. 1989 й. Экономическая перестройка в СССР.
133. Шухрат Ризаев билан суҳбат. 19.07. 2017 йил
134. Экономика и жизнь. 1970 г. № 7.
135. Эргашев А. Научно-техническое и социаль-экономическая развитие села. Т. 1984 г.
136. Эргашев Н. Руководство Компартии Узбекистана освоением целинных земель. Т., 1985 г.
137. Юсупов Н. Аграрные отношения в Узб. В период строительства социализма Т. 1977 й.
138. «Наша газета», 1917 йил 23 ноябрь.
139. «Звезда Востока». 1974, № 10.
140. «Правда» газетаси, 1962 йил, 30-31 май сони.
141. «Правда». 1980 г. 16 ноябрь.

142. «Стиль жизни личности». Киев, 1982 г.
143. «Яхшидан ном қолади». Правда Востока. Газ. 1992 г. 30 июль.
144. «Известия». 1990, 14 февраля.
145. «Правда Востока». 1991, 15 сентября.
146. e-tarix.uz>vatan-tarixi/478-vatan-tarixi.html
147. <http://vek-noviy.ru/istoriya-uzbekistana-1917-1991-g/odnostoronnee-razvitie-ekonomiki-uzbekistana-v-1950-1990-godah.html>

ЎЧМАС ШАРАФ

ШАРОФ РАШИДОВ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ ТАРИХ КЎЗГУСИДА

ТЎЛҚИН АЛИМАРДОНОВ

Масъул муҳаррир: сиёсий фанлар доктори Ф.Равшанов

Такризчилар: Ў.Мажидов,

Ш.Эргашев

Муҳаррир: М.Ходжаев

Саҳифаловчи: Ж.Тошматов

Нашриёт лицензияси: АИ № 288. 04.11.2016 й.

Босишга 2017 йил 12 октябрда рухсат этилди.

Бичими 60x100 1/16. Офсет қоғози. Шартли босма табоғи 17,25.

Адади: 5000

Шартнома № 1042

Буюртма № 142

Баҳоси шартнома асосида.

“Доно нашриёти” МЧЖда тайёрланди.

100003, Тошкент шаҳар, Чилонзор тумани, Ислом Каримов кўчаси, 55
уй.

Тел.: (0371) 239-83-83

e-mail: info@dono.uz

web-site: www.dono.uz

“KOLOR PAK” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

100194, Тошкент шаҳри, Яшнобод тумани, Элбек кўчаси, 8-уй.

